

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 821.512.122.09 (043.3)

Қолжазба құқығында

МУРСАЛИМОВА НАСИХАТ МӘЗІКЕНҚЫЗЫ

**Жетісу ақындарының айтыстары: көпнұсқалылығы мен текстологиясы
(қолжазба негізінде)**

«8D02304 – Әдебиеттану»
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:

Әуесбаева П.Т, ф.ғ.к., доцент
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институты

Шетелдік ғылыми кеңесші:

Мехмет Ача, доктор, профессор
Мармара университеті
(Стамбул, Түркия)

Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР КІРІСПЕ

1 АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ МЕН ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

1.1 Айтыс үлгілерінің жиналу, жариялану және зерттелу тарихы	11
1.2 Айтыс жанрының негізгі ерекшеліктері	23

2 ЖЕТІСУ АЙТЫС ДӘСТҮРІ: ТАРИХИ-КӨРКЕМДІК СИПАТ

2.1 Айтыстың қазақ мәдениетіндегі орны мен мәні	47
2.2 Жетісу айтыс ақындары мектебі: қалыптасуы мен дәстүр сабақтастығы	54

3 ЖЕТІСУ АҚЫНДАР АЙТЫСЫНЫҢ КӨПНҰСҚАЛЫЛЫҒЫ МЕН ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

3.1 Айтыс мәтіндерінің қолжазба және жарияланған нұсқаларының мәтіндік айырмашылықтары	72
3.2 Айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің себептері: саяси-тарихи, әлеуметтік-идеологиялық және редакторлық түзетулер	121

ҚОРЫТЫНДЫ	132
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	134
ҚОСЫМША А	140

АНЫҚТАМАЛАР

Бұл диссертациялық жұмыста келесі ұғымдарға сәйкес анықтамалар қолданылды:

Айтыс – қазақтың ауыз әдебиетінде ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр, топ алдында қолма-қол суырып салып айтылатын сөз сайысы, жыр жарысы.

Ауыз әдебиеті – ауызша туып, ауызша тараған халық шығармашылығы, сөз өнері.

Жыршы – қазақ халқының музыкалық-эпикалық дәстүрін жалғастырушылар типінің бірі.

Суырыпсалма, импровизация – өлең-жырды тұтқиылдан қолма-қол, ауызша шығарып айту өнері.

Интернет айтыс – қазіргі технологияның даму тетіктеріне байланысты айтыстың желіде орындалуы.

Көпнұсқалылық – фольклорлық шығармалардың ауызша таралу барысында әр түрлі орындаушылардың айтуына, тарихи-әлеуметтік жағдайларға, халық дүниетанымы мен көркемдік талғамының өзгеруіне байланысты мәтін, сюжет, образ және көркемдік құрал деңгейінде әр алуан нұсқада сақталу құбылысы. Бұл құбылыс фольклор табиғатына тән заңдылық ретінде шығарманың негізгі идеялық өзегінің тұрақтылығын сақтай отырып, оның пішіндік және композициялық тұрғыдан өзгеріп отыруымен сипатталады. Көпнұсқалылық фольклортану ғылымында «вариант», «версия», «редакция» сияқты ұғымдар арқылы айқындалады.

Текстология (лат. textus және грек. – сөз, logos- ғылым) – әр алуан әдеби мұралар мен тарихи шығармалардың мәтінін қолжазбамен, түпнұсқамен салыстыра тексеретін филология ғылымының бір саласы.

Қолжазба – автордың өз қолымен жазған әдеби шығарманың түпнұсқасы. Авторлық қолжазбаның болуы – түпнұсқа мәтіннің басылымдар кезінде қандай өзгеріске ұшырағанын білуге, пайымдауға, қажет жағдайда ғылыми текстологиялық түзетулер жасап, алғашқы нұсқасын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Қолжазба қоры – қолжазба кітаптардан, мұрағаттардан, қолтаңба жиындарынан және бұлардан да басқа қолмен жазылған материалдардан тұратын кітапхана қорының бір бөлігі.

Жинаушы – халық әдебиеті үлгілерін ел аузынан жазып алып, жүйелеуші.

Жариялаушы – халық әдебиеті үлгілерін таратушы, хабарлаушы, әйгілеуші.

Жарияланым – баспа бетінде жарияланған материал.

Көшіруші – түпнұсқаны көшіріп жазушы.

Тапсырушы – халық әдебиетінің көптеген үлгілерін жинап, қолжазбалар қорына тапсырушы.

Идеология – қоғамдық ой-сана, әлеуметтік идеялар мен көзқарастар жүйесі.

Мәдени жад – халықтың тарихи тәжірибесі, рухани құндылықтары мен дүниетанымдық ұстанымдарының ауызша дәстүр, көркем мәтін және орындаушылық тәжірибе арқылы сақталып, ұрпақтар сабақтастығында жаңғырып отыратын әлеуметтік-мәдени ақпарат жүйесі.

Поэтика – әдебиеттанудың пәні, көркем шығарма құндылығын бар болмысымен айқындайтын жүйе туралы ғылым. Поэтика негізгі 3 саланы, мәтіннің дыбыстық, сөздік, образдық құрылымын зерттейді.

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс Жетісу ақындар айтысының мұрасын қолжазба және жарияланған нұсқалар негізінде текстологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған. Зерттеу барысында Жетісу айтыс өнерінің көрнекті үлгілері ретінде Сүйінбай мен Тезек төре, Сүйінбай мен Қатаған, Сүйінбай мен Арыстанбек, Құлмамбет пен Түбек, Құлмамбет, Түбек, Тезек, Құлмамбет пен Майкөт, Бақтыбай мен Бәйімбет, Бақтыбай мен Тезек төре айтыстарының нұсқалары өзара салыстырылып, олардың мәтіндік қалыптасу жолы, мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктері айырмашылықтары айқындалады. Сонымен қатар жұмыста Жетісу айтыс мектебінің тарихи-көркемдік табиғаты, ақындық ортаның қалыптасуы, дәстүр сабақтастығы қарастырылады. Осы арқылы Жетісу ақындарының айтыстары авторлық ауыз әдебиеті мұра ретінде ғана емес, мәтіндік тарихы күрделі, ғылыми тұрғыдан арнайы қарастыруды қажет ететін көркемдік жүйе ретінде бағаланады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Айтыс мәтіндерінің ауызша таралуы, әр кезеңде хатқа түсуі және жариялануы олардың көпнұсқалы сипат алуына негіз болған. Соның нәтижесінде бір айтыстың бірнеше қолжазба және баспа нұсқалары қалыптасып, олардың арасында мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтар пайда болған. Бұл жағдай, әсіресе, Жетісу ақындар айтысының мұрасында айқын байқалады. Сондықтан Сүйінбай – Тезек төре, Сүйінбай – Қатаған, Сүйінбай – Арыстанбек, Құлмамбет – Түбек, Құлмамбет – Түбек – Тезек төре, Құлмамбет – Майкөт, Бақтыбай – Бәйімбет, Бақтыбай – Тезек төре айтыстарының нұсқаларын текстологиялық салыстыру арқылы қарастыру – бүгінгі әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі.

Айтыс мәтіндерінің ғылыми айналымға түсу тарихын жүйелеу және олардың дереккөздік негізін нақтылау қажеттігі – зерттеудің өзектілігін айқындайды. Айтыс мұраларының қолжазба қорларында сақталған нұсқалары, әр кезеңде жарияланған басылымдары мен жинақтардағы мәтіндік айырмашылықтар арнайы текстологиялық саралауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс мәтіндерінің таралу жолдарын, хатқа түсу ерекшеліктерін және жариялану сатыларын анықтау олардың көпнұсқалылық табиғатын тереңірек тануға мүмкіндік береді. Өзектіліктің тағы бір маңыздылығы – Жетісу айтыс мектебінің әдеби-тарихи орнын айқындау. Жоғарыда көрсетілгендей, бұл өңірдегі ақындық дәстүр кездейсоқ жеке таланттар жиынтығы емес, жетекші тұлғалар жүйесіне, ортақ репертуарға сүйенген дәстүрлі мектеп сипатында дамыған. Зерттеу жұмысында айтыс мәтіндерін зерттеу арқылы тек нұсқалық ерекшеліктер ғана айқындалмайды, жетісулық айтыскер ақындардың даму жолының көрсеткіші зерделенеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Жетісулық ақындар айтысының дамуы және қалыптасуы әлі күнге дейін жүйелі түрде қарастырылған жоқ. Осыған байланысты зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – айтыс мәтіндерінің қолжазба қорларында сақталған және жарияланған нұсқаларын текстологиялық тұрғыдан салыстыру арқылы олардың көпнұсқалылық

табиғатын анықтау, мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтарын айқындау, мәтіндердің қалыптасу тарихын саралау, сондай-ақ бастапқы мәтінге жақын үлгілерін ғылыми негізде белгілеу.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

- Жетісу ақындар айтысының мұрасына қатысты қолжазба және жарияланған мәтіндерді жинақтау және жүйелеу;
- Сүйінбай мен Тезек төре, Сүйінбай мен Қатаған, Сүйінбай мен Арыстанбек айтыстарының нұсқаларын салыстыру;
- Құлмамбет пен Түбек, Құлмамбет, Түбек, Тезек, Құлмамбет пен Майкөт айтыстарының мәтіндік ерекшеліктерін анықтау;
- Бақтыбай мен Бәйімбет, Бақтыбай мен Тезек төре айтыстарының қолжазба және жарияланған үлгілерін текстологиялық тұрғыдан саралау;
- айтыс мәтіндеріндегі мазмұндық, құрылымдық, көлемдік және тілдік өзгерістердің сипатын көрсету;
- мәтіндердің қалыптасу тарихын анықтап, бастапқы үлгіге жақын нұсқаларын белгілеу;
- Жетісу айтыс мектебінің өкілдерін, олардың шығармашылық байланысын және дәстүр сабақтастығын нақты деректер негізінде көрсету.

Зерттеу нысаны. Диссертация жұмысының зерттеу нысаны ретінде М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі Жетісу ақындар айтысының мұрасы. Сүйінбай мен Тезек төре, Сүйінбай мен Қатаған, Сүйінбай мен Арыстанбек, Құлмамбет пен Түбек, Құлмамбет, Түбек, Тезек, Құлмамбет пен Майкөт, Бақтыбай мен Бәйімбет, Бақтыбай мен Тезек төре айтыстарының қолжазба нұсқалары мен жарияланымдары алынды.

Зерттеу пәні. Жетісу ақындары айтыстарының көпнұсқалылық сипаты, айтыс мәтіндерінің қалыптасу тарихы, қолжазба және жарияланған нұсқалардың өзара арақатынасы, сондай-ақ нұсқалар арасындағы мазмұндық, құрылымдық және тілдік айырмашылықтардың текстологиялық ерекшеліктері.

Зерттеу жұмысының әдістері. Зерттеу барысында негізгі әдіс ретінде текстологиялық салыстыру әдісі қолданылды. Осы әдіс арқылы айтыс мәтіндерінің әртүрлі нұсқалары өзара салыстырылып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталды. Сонымен бірге жүйелеу, тарихи-деректік талдау, салыстырмалы сипаттау тәсілдері пайдаланылып, мәтіндердің қалыптасу жолы мен нұсқалық ерекшеліктері сараланды.

Айтыс мәтіндерінің ерекшелігіне байланысты олардың мазмұндық қабаты ғана емес, құрылымдық реттелуі, көлемі, тілдік-көркемдік өрнегі, орындаушылық ықпалдан туған өзгерістері де назарға алынды. Осы тұрғыдан зерттеу әдістері айтысты ауызша дәстүр мен жазба мәдениет тоғысындағы күрделі мәтіндік құбылыс ретінде қарастыруға негізделді. Сонымен бірге айтыс материалдары негізінде жетісулық айтыскер ақындардың реестрі

жасалып, олардың шығармашылық сабақтастығының қалыптасу және даму желісі бойынша жүйеленді.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін айтыстың жанрлық табиғаты, синкретті болмысы, поэтикалық құрылымы, әлеуметтік қызметі және мәтіндік ерекшеліктері туралы қазақ әдебиеттануы мен фольклортану ғылымында қалыптасқан ғылыми тұжырымдар құрайды. Айтыс халықтың рухани өмірі мен қоғамдық ой-санасын бейнелейтін көркем шежіре ретінде бағаланған және оның табиғаты А.Байтұрсынұлы, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, М.Жармұхамедұлы, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, О.Нұрмағамбетова, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, З.Сейітжанов, Ш.Ыбраев, Т.Тебегенов, А.Бұлдыбай, Т.Әлібеков, С.Медеубек, Б.Рақымов және басқа да зерттеушілер еңбектерінде жан-жақты қарастырылған.

Сондай-ақ жұмыстың әдіснамалық бағдарын айтыстың поэтикалық-коммуникативтік табиғаты, диалогтық құрылымы, импровизациялық сипаты, синкретті өнер ретіндегі болмысы туралы мәтінде берілген пайымдар толықтырады. Бұл тұжырымдар айтыс мәтіндерін тек тарихи дерек не көркем үлгі ретінде емес, мәтіндік эволюциясы бар күрделі мәдени мұра ретінде тануға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Зерттеудің негізгі дереккөздерін Жетісу ақындар айтыс мәтіндерінің қолжазба қорларында сақталған нұсқалары мен әр кезеңде жарияланған үлгілері құрайды. Бұған қоса айтыскер ақындардың шығармашылық мұрасы, жеке шығармаларының нұсқалары, айтыс мәтіндері мен соларға қатысты деректік мәліметтер пайдаланылды. Айтысқа қатысты жазба деректер мен мәтіндік үлгілер еліміздің жетекші ғылыми және мәдени мекемелерінің қорларында жүйеленіп сақталған. Солардың қатарында Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі, сондай-ақ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры, Үмбетәлі Кәрібаевтың Республикалық әдеби-мемориалды мұражайы ерекше маңызға ие.

Сонымен бірге жұмыста Жетісу айтыс мектебі өкілдеріне қатысты жасалған реестрлік материалдар, ақындардың өмір сүрген кезеңі, айтысқан қарсыластары және айтыс мәтіндерінің дереккөздері де маңызды ғылыми негіз ретінде қарастырылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Зерттеу барысында Жетісу ақындар айтысының мұрасы көпнұсқалылық және текстологиялық салыстыру негізінде кешенді түрде қарастырылып, төмендегідей ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді:

– айтыс өнерінің поэтикалық-коммуникативтік табиғаты, синкретті жанр ретіндегі ерекшеліктері және оның эстетикалық, әлеуметтік және этикалық қызметтері жүйелі түрде сараланып, айтыстың ұлттық мәдениеттегі орны теориялық тұрғыдан нақтыланды;

– Жетісу айтыстарының қалыптасу ерекшеліктері алғаш рет аймақтық әдеби мектеп деңгейінде қарастырылып, оның жетекші тұлғалар жүйесіне, ортақ поэтикалық ортаға негізделген тұтас шығармашылық мектеп екені ғылыми тұрғыдан дәлелденді;

– Жетісу ақындық мектебінің тарихи қалыптасу логикасын нақтылау мақсатында жетісулық айтыскер ақындардың айтысқа қатысу деректеріне сүйенген реестр жасалып, олардың шығармашылық сабақтастығы қалыптасу және даму желісі бойынша алғаш рет жүйеленді;

– жоғарыда атап өткен ақындар айтыстарының қолжазба және жарияланған нұсқалары өзара салыстырылып, олардың мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтары алғаш рет текстологиялық тұрғыдан анықталды;

– Жетісу ақындары айтысының мәтіндеріндегі көпнұсқалылық құбылысының қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар айқындалып, олардың ауызша таралу дәстүрімен, орындаушылық интерпретациямен, сондай-ақ мәтінді хатқа түсіру мен жариялау үдерісіндегі редакторлық ықпалмен байланысты екені дәлелденді;

– айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің саяси, идеологиялық және редакторлық себептері алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып, кеңестік кезеңдегі мәтіндік түзетулердің мазмұндық құрылымға әсері нақты мысалдар негізінде көрсетілді;

– Жетісу ақындар айтысының мәтіндерін алғаш рет текстологиялық тұрғыдан салыстыру арқылы олардың қалыптасу тарихын ғылыми негізде саралаудың әдістемелік ұстанымдары ұсынылып, айтыс мәтіндерін нұсқалық тұрғыдан зерттеудің жаңа бағыттары айқындалды.

– Бақтыбай–Бәйімбет, Бақтыбай–Тезек төре айтыстары алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп, текстологиялық тұрғыдан сараланды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Зерттеудің теориялық маңызы Жетісу айтыстарының көпнұсқалылық табиғатын, мәтіндердің қалыптасу тарихын және аймақтық айтыс дәстүрінің әдеби-тарихи орнын ғылыми тұрғыдан айқындауымен байланысты. Жұмыс нәтижелері айтыс мәтіндерін зерттеудегі текстологиялық тәсілдің маңызын күшейтіп, қазақ фольклоры мен әдеби мұрасын нұсқалық тұрғыдан қарастыруға теориялық негіз береді. Сонымен бірге Жетісу айтыс мектебінің тарихи дамуы мен көркемдік жүйесін тануға үлес қосады.

Практикалық маңызы жағынан зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында қазақ ауыз әдебиеті, текстология, фольклортану пәндерін оқытуда, арнайы курстар мен семинарларда, сондай-ақ айтыс мәтіндерін баспаға дайындау мен ғылыми түсініктемелер жасау барысында пайдалануға болады. Бұдан бөлек, қолжазба қорларындағы айтыс мұрасын ғылыми айналымға түсіру ісіне де бұл жұмыстың нәтижелері нақты материалдық негіз бола алады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар.

– жүргізілген зерттеу нәтижесінде айтыс өнерінің поэтикалық-коммуникативтік табиғаты мен синкретті жанр ретіндегі ерекшеліктері кешенді түрде сараланып, оның эстетикалық, әлеуметтік және этикалық қызметтері айқындалды. Осы арқылы айтыстың ұлттық мәдени жүйедегі орны мен рухани-танымдық қызметі теориялық тұрғыдан нақтыланды.

– Жетісу айтыс өнері жеке ақындар шығармашылығының жиынтығы ғана емес, ортақ поэтикалық ортаға және тарихи-мәдени негізге сүйенген тұтас шығармашылық жүйе екені ғылыми негізде дәлелденді.

– айтыскер ақындардың айтысқа қатысу деректеріне сүйеніп жасалған реестр олардың шығармашылық сабақтастығы мен даму желісін нақтылап, Жетісу ақындық мектебінің қалыптасу логикасын жүйелі түрде сипаттауға мүмкіндік берді.

– Жетісу ақындары айтыстарының қолжазба нұсқалары мен жарияланымдары алғаш рет өзара салыстырылып, олардың мазмұндық және құрылымдық айырмашылықтары текстологиялық тұрғыдан анықталды. Бұл салыстырулар айтыс мәтіндерінің көпнұсқалық табиғатын ғылыми негізде сипаттауға мүмкіндік берді.

– айтыс мәтіндеріндегі көпнұсқалық құбылысының қалыптасуына әсер еткен негізгі факторлар айқындалып, олардың ауызша таралу дәстүрімен, орындаушылық интерпретациямен және мәтінді хатқа түсіру мен жариялау үдерісіндегі редакторлық ықпалмен тығыз байланысты екені дәлелденді. Сонымен қатар айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің саяси, идеологиялық және редакторлық себептері алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып, кеңестік кезеңдегі мәтіндік түзетулердің мазмұндық құрылымға әсері нақты деректер негізінде көрсетілді.

– Жетісу ақындар айтысының мәтіндерін салыстырмалы текстологиялық талдау нәтижесінде олардың қалыптасу тарихын ғылыми негізде саралаудың әдістемелік ұстанымдары ұсынылып, айтыс мәтіндерін нұсқалық тұрғыдан зерттеудің жаңа бағыттары айқындалды. Бақтыбай – Бәйімбет және Бақтыбай – Тезек төре айтыстарының ғылыми айналымға енгізілуі Жетісу айтыс дәстүрінің деректік қорын толықтырып, аймақтық ақындық мектептің текстологиялық жүйесін кеңейтуге мүмкіндік береді.

– зерттеу нәтижелері Жетісу айтыс мұрасының қалыптасу, таралу ерекшеліктерін кешенді түрде түсіндіруге жол ашып, қазақ айтыс мәтіндерін текстологиялық тұрғыдан зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздерін тереңдетуге қызмет етеді.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен тұжырымдары отандық және шетелдік басылымдарда 8 мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде, Scopus (Скопус) халықаралық деректер базасында 1 ғылыми мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған тізімге енетін журналдарда 7 мақала жарық көрді.

Scopus (Скопус) халықаралық деректер базасына енетін журналда:

1. Kazak akinlarinin aytislarinda dinî değerler // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Bahar-Mart 2025, Sayı 113, 247-266 <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528647>

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитетінің ұсынған журналдарда:

1 Айтыс өнері мектебінің қалыптасуы, дамуы, өзіндік ерекшелігі // Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті хабаршысы. – 2020. – №1. – 228-233 б.

2 Жамбыл мен Сарбас айтысындағы «Домалақ ана» шежіресі // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2020. – №101 (141). – 219-222 б.

3 Жамбыл мен Сарбас айтысының тарихи ерекшеліктері // Керуен. – 2021. – №1 (70). – 101-107 б.

4 Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы (қолжазбалар негізінде) // Керуен. – 2022. – №75 (2). – 193-201 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-15>

5 Kazak halkinin aytis sanati // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2022. – Cilt 15, Sayı 38. – 469-480 s. <https://doi.org/10.12981/mahder.1097528>

6 Қазақ, түрік халқындағы айтыс жанрының ерекшеліктері // Керуен. – 2023. – №80 (3). – 140-150 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-12>

7 Ж. Аймауытұлының академиялық жинағын дайындау тәжірибесінен // Керуен. – 2025. – №87 (2). – 165-174 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.2-12>

8 Айтыс өнеріндегі наным-сенімдердің көрінісі // Керуен. – 2025. – №89 (4). – 165-174 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025>.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс белгіленген ережелерге сәйкес орындалды. Жұмыс кіріспе, әдебиеттерге шолу, материалдар мен зерттеу әдістері, өзіндік зерттеулердің нәтижелері және 131 дереккөзді қамтитын әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертация қажетті стандарттарға сәйкес рәсімделген компьютерлік мәтіннің 164 бетінде ұсынылған, сондай-ақ, 1 кестені қамтиды.

1 АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ МЕН ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

1.1 Айтыс үлгілерінің жиналу, жариялану және зерттелу тарихы

Айтыс – қазақ халқының рухани мәдениеті мен әдеби дамуының өзегін құрайтын іргелі жанр. Сондықтан оны ғылыми тұрғыдан қарастыру тек көркемдік табиғатын сипаттаумен шектелмей, жиналу, жариялану және зерттелу үдерістерін тарихи-деректік негізде жүйелеуді қажет етеді. Айтыс мәтіндерінің ауызша дәстүрден жазба мәдениетке көшуі, баспа арқылы таралуы және ғылыми айналымға енуі қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуымен тығыз сабақтас өрбіді.

XX ғасырда айтысты жинау мен жариялау жұмыстары жүйелі ғылыми сипат алды. Кеңес кезінде фольклорлық-этнографиялық экспедициялар барысында мәтіндер мақсатты түрде хатқа түсіріліп жарияланды. Айтысты жанрлық тұрғыдан саралау, тарихи даму өрісін айқындау, көркемдік жүйесін талдау бағытындағы зерттеулер қалыптасып, нәтижесінде айтыс фольклортану мен әдебиеттанудың тұрақты зерттеу нысанына айналды.

Тәуелсіздік кезеңінде айтыс мұраларын қайта қарастыру үдерісі жаңа мазмұнмен толықты. Бұрынғы жарияланымдар мен қолжазба қорларындағы мәтіндер салыстырылып, нұсқалық ерекшеліктері нақтыланды, ғылыми айналымға енгізу ісі жетілдірілді. Осылайша айтыс жанрының жиналу, жариялану және зерттелу тарихы тарихи-хронологиялық тұрғыдан сабақтас дамыған біртұтас ғылыми үдеріс ретінде танылады.

Айтыстың қазақ әдебиеті тарихындағы орны айрықша. Ол халық әдебиетінің өнімді әрі арналы саласы ретінде қоғамдық ой-пікір мен халықтық эстетиканың көрінісіне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, айтыстың жиналуы мен жариялануы мәтіндік мұраны сақтау ғана емес, ұлттық рухани құндылықтарды жүйелеудің маңызды тетігі.

М.О. Әуезов айтыстың табиғатын: «Айтыс – сөз барымтасы. Бұның бір жағы – өнер жарысы, екінші жағы, ойын-жиында, айт пен тойда орындалатын сауық іспетті. Сондай халде өтетін болғандықтан, әрбір айтыстың театрлық, әсіресе, ойын-сауықтық өзгешелігі үнемі қатар ілесіп отырады», – деп айқындайды [1, 285]. Бұл пікір мәдени кеңістікте өмір сүретін синкретті құбылыс екенін дәлелдейді. Сонымен бірге ғалым: «Айтыс сөздерінің молдығы мен көп жайылғандығына қарасақ, қазақ елі ақындық теңізі сияқты көрінеді... Қазақ әдебиетінің өзіне ғана меншікті саналады», – деп айтыстың ұлттық әдебиеттегі айрықша орнын атап өтеді [2, 179-180]. Демек, айтыс жанрының жиналу, жариялану және зерттелу тарихын жүйелеу – қазақ әдебиеттану мен фольклортану ғылымының даму эволюциясын айқындайтын маңызды ғылыми бағыттардың бірі.

Көшпелі өмір жағдайында айтыс бірте-бірте белгілі бір салт-дәстүрді орындау шеңберінен шығып, саяси-әлеуметтік, қоғамдық өмірдің көріністерін бейнелеу дәрежесіне көтерілді. Осы өзгеріс айтысты алқалы топ ортасында

бетпе-бет өтіп, ру намысын, ел мүддесін арқалаған қызуқанды сөз бәсекесіне айналдырды. Тыңдаушы қауым айтыстағы шындыққа құрылған айып-сынның драмалық сипатын көзбен көріп, құлақпен естіп, ақынның әр сөзіне жанкүйерлік танытатын болған. Мұндай көпшілікпен бірлесе «қатысу» сипаты айтыстың көнермес ұлттық табиғатын, қоғамдық қызметін танытады. Сонымен бірге айтыс дәстүрінің өзге халықтарда да кездесуімен қатар, қазақ топырағында көлемдік-көркемдік биік деңгейге көтерілуі – көшпелі тіршілік, әдет-ғұрып пен мәдени орта ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Айтыстың осындай кең қоғамдық қызметі оны ертерек хатқа түсіруге, сақтауға және таратуға деген қажеттілікті күшейтті. Сондықтан айтыстың жиналу және жариялану тарихы – жанрдың әлеуметтік-мәдени қызметімен тікелей сабақтас құбылыс.

Айтыстың тарихи-әдеби өрісі кеңейген ірі кезең – XIX ғасырдың екінші жартысы. Бұл тұста айтыс қазақ даласында айрықша кең өріс алып, мол серпінмен дамыды. Жазба әдеби дәстүрі мен театр өнері қалыптаса қоймаған ортада айтыс қалың жұртшылық бас қосып тыңдайтын эстетикалық «сахна» қызметін атқарды. Айтыскер ақындар ел-елді аралап, танымал жүйріктермен де, жаңа талап жас ақындармен де сөз бәсекесіне түсіп, өнерін шыңдаумен қатар, қоғамдық жағдайды байқап, әділдік пен әділетсіздікті айтыс өзегіне айналдырып отырған.

Айтыстың осындай кең қоғамдық қызметі оның жиналу және жариялану тарихымен тікелей байланысты. Қазақ айтыстарының жиналуы мен жарық көруі XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бұл бағыттағы жұмыстарға В.В. Радлов бастаған зерттеушілермен бірге Ы. Алтынсарин, Ш.Нұрмағамбетұлы, Т.А. Сейдалин, С.А. Жантөрин, Ә. Диваев, Ж. Шайхысламұлы тәрізді жинаушылар үлес қосты. Кеңес өкіметі тұсында С. Сейфуллин, І.Жансүгіров секілді жинаушы, ақын-жазушылар Жетісудағы айтыс мұрасын хатқа түсіру мен жариялауға ерекше еңбек сіңірді.

Ә.Диваев Жетісу өңіріне жасаған ғылыми-этнографиялық сапары барысында «Сүйінбайдың Тезек төреге айтқаны», «Сүйінбайдың Найман қызымен айтысы», «Құланаян Құлмамбет», «Жансай мен Тезек төре», «Сарыбас пен Қалмұрзаның жұмбақ айтысы», «Сарыбас пен Қуандық», «Бақтыбайдың Тезек төреге айтқаны», «Аю мен Соқыр ақынның айтысы» сияқты поэтикалық туындыларды хатқа түсіріп, ғылыми айналымға енгізген [3]. Осылайша, Ә.Диваевтың фольклорлық мұраларды жинау қызметі қазақ айтыс өнерінің мәтіндік негізін сақтап қалуда ғана емес, деректік базасын қалыптастыруда да ерекше маңызға ие болды. Қазан төңкерісінен кейін фольклорлық-ағартушылық бағыттағы жұмыстар басталып, халық әдебиеті үлгілерін жинау мемлекеттік деңгейде жүргізілді [4, 7]. Осы кезеңде жинау, жүйелеу, сақтау, жариялау және зерттеу шаралары бір ғылыми орталыққа шоғырланып, қолжазба қорларын ашуға мүмкіндік туды.

1920 жылы Ә.Диваевтің ұйымдастыруымен фольклорлық-этнографиялық экспедициялар Қазақстанның түкпір-түкпіріне, Орта Азия елдеріне, Мәскеу,

Ленинград, Қазан, Уфа, Омбы т.б. қалаларға ондаған арнайы жинаушы топтар ұйымдастырылып отырды.

1920-66 жылдар аралығында Қазақстанның түрлі өңірлерінде ұйымдастырылған ғылыми экспедициялар нәтижесінде халық айтысының мол үлгілері жинақталды. Бұл кезең ұлттық фольклортану ғылымында айтыс өнерін жүйелі түрде зерттеу мен хатқа түсіру ісінің қалыптасуына айрықша ықпал етті. Осы тұста айтысты жинап бастыру ісінде жазушы С.Сейфуллиннің еңбегі де айрықша. Ол «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» атты жинағында «Орынбай мен Шөже», «Балта мен Шөже», «Кемпірбай мен Шөже», «Жанак пен Түбек», «Орынбай мен Серәлі», «Орынбай мен Тоғжан т.б. көптеген көркем де көлемді айтыс үлгілерін жариялады. Жалпы алғанда, бұл жинақ әдеби мұраларды, соның ішінде іргелі жанр – айтыстарды халық игілігіне айналдыру талабында жасалған алғашқы қадам, тың бастама еді.

Аталған үдерістің жандануына XX ғасырдың жетпісінші жылдарына дейін ел ішінде айтыс дәстүрін жалғастырып келген суырыпсалма дарынымен танылған халық ақындары – Жамбыл Жабаев, Шашубай Қошқарбайұлы, Нартай Бекежанов, Кенен Әзірбаев, Үмбетәлі Кәрібаев, Саяділ Қажымұқанұлы және басқа да өнер иелері зор үлес қосты. Олар ел басына ауыртпалық түскен тарихи кезеңдерде – 1930 жылдардағы мен Ұлы Отан соғысы жылдарында – айтыс дәстүрінің ұмыт болмауына бар күшін салды. Халық жадында сақталған айтыс нұсқаларын жаңғыртып, қайта айту, жазып алу және жинақтау ісіне белсене қатысу арқылы бұл өнердің сақталуына негіз қалады. Соның нәтижесінде айтыс мұрасы жүйелі түрде хатқа түсіп, ғылыми тұрғыда жинақтала бастады. Бұл дәуір қазақ ауыз әдебиетінің зерттелу тарихында айтыс өнерінің деректік және мәтіндік қорының қалыптасуымен ерекшеленеді.

Айтыс өнеріне қатысты жазба деректер мен мәтіндік үлгілер қазіргі таңда еліміздің мәдени мекемелерінің арнайы қорларында жүйеленіп сақталған. Осындай маңызды деректердің қатарында Алматы облысы, Жамбыл ауданындағы Ү. Кәрібаев атындағы республикалық әдеби-мемориалдық мұражай қорында сақталған, Үмбетәлінің араб әрпімен өз қолымен жазып қалдырған «Жамбыл мен Досмағамбет» айтысының қолжазба нұсқасын атауға болады. 1940 жылдан бергі басылымдарда айтысты жеткізуші ретінде халық ақыны Үмбетәлі Кәрібаев көрсетіледі [5]. Дегенмен қолжазба соңында «Айтыс шындығында болмаған, айтысты ойдан құрап шығарған Үмбетәлі» деген ескертпенің берілуі айтыстың хатқа түсу тарихы мен мәтіннің қалыптасу сипатына қатысты маңызды дерек болып табылады. Осыған байланысты айтыстың тарихи негізін, мәтіндік қалыптасу жолын және авторлық-орындаушылық қатынасын әлі де арнайы ғылыми тұрғыдан қарастыру қажеттігі туындайды.

Солардың ішінде Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапхананың Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі, сондай-ақ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорлары айрықша ғылыми маңызға ие. Аталған

қорлардағы материалдар айтыс поэзиясының тарихи дамуын, поэтикалық құрылымын және мәтіндік ерекшеліктерін тануда құнды дереккөз болып табылады. Мұнда әр кезеңде қағазға түскен айтыс мәтіндерімен қатар, олардың аймақтық нұсқалары, жекелеген ақындардың орындауындағы нұсқалары, сондай-ақ жанрлық жіктелімін айқындайтын үлгілер мол сақталған.

Айтыс материалдарын жүйелі түрде жинақтау, жіктеу және ғылыми айналымға енгізу ісі Қазақстанда кең ауқымда алғаш рет кеңестік дәуірде жүзеге асырылды. Бұл кезең ұлттық фольклортану ғылымының институционалдық тұрғыдан қалыптасуымен және ауыз әдебиеті мұраларын ғылыми негізде зерттеуге бағытталған іргелі жұмыстардың басталуымен ерекшеленеді. Аталған үдерістің ұйымдастырушылық және ғылыми-әдістемелік негізінде М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметі шешуші рөл атқарды. Институт ғалымдары айтыс жанрын жинау мен жүйелеуді мақсат еткен кешенді бағдарлама әзірлеп, далалық экспедициялар барысында жиналған материалдарды ғылыми өңдеуден өткізді. Нәтижесінде 1960 жылдары институттың бастамасымен айтыс өлеңдерінің үш томдық академиялық жинағы жарық көрді [6]. Бұл басылымда дәстүрлі айтыстар мен XX ғасырдың алғашқы жартысында туған жаңа сипаттағы айтыс үлгілері жарияланды. Ғылыми түсінікте мәтіндік салыстырулар және орындаушылық ерекшеліктерге қатысты талдаулар қамтылды. Аталған еңбек айтыс жанрын ғылыми тұрғыдан зерттеудің алғашқы теориялық және деректік негізін қалап, фольклортану мен поэтика салаларындағы кейінгі зерттеулерге бағдар берді.

Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасының 6-томына 1920–1964 жылдары ұйымдастырылған экспедициялар кезінде жиналған айтыс мәтіндерінің сипаттамасы топтастырылған [7]. Дәлірек айтқанда, 1920 ж. Сырдария, 1922 ж. Жетісу, 1940 ж. Арал, Семей, 1943 ж. Торғай, 1946 ж. Көкшетау – Ақмола, 1950 ж. Көкшетау, Омбы, 1957 ж. Гурьев, 1958, 1966 ж. Талдықорған, 1958 ж. Шығыс Қазақстан, 1961 ж. Қостанай, 1961, 1964 ж. Қызылорда, 1962, 1964 ж. Қарақалпақстан, 1963 ж. Батыс Қазақстан, 1964 жылғы Қарағанды экспедициялары. Институт ғалымдарының бұл көптомдықты дайындаудағы басты мақсаты – бүгінгі күнге дейін ғылыми ортаға, жалпы оқырмандарға беймәлім қолжазба мұраны жүйеге түсіру. Яғни, араб, латын жазуында хатқа түсіп, оқырмандарға қолжетімсіз болып келген халық әдебиеті үлгілерін іздестіру, топтастыру, саралау, текстологиялық тұрғыда зерттеулер жүргізу, мәтіндердің мазмұнын айқындау, толық құжаттау және ғылыми сипаттамасын жазу.

Осы кезеңде айтыс мұрасын жинау ісіне шетелдегі қазақтар да атсалысып, олардың қолындағы құнды деректер мен көне айтыс нұсқалары ел қазынасына қосылды. Нәтижесінде айтыс ұлттық рухани мұрамыздың құндылығы ретінде кеңінен насихатталып, жанрдың дамуына жаңа серпін берді. Мысалы, 1990-жылдары Баян-Өлгий (Моңғолия) мен Іле, Тарбағатай (ҚХР) өңірлеріндегі қазақ қауымынан аудиотаспалар мен қолжазбалар қорға

тапсырылды. Қарақалпақстан (Өзбекстан) аймағынан «жұмбақ айтыс», «қайым айтыс» үлгілерінің бірнеше нұсқасы, Ресейдің Астрахан, Орынбор қазақтарынан ертеректе қағазға түскен «Жар-жар», «Бәдік» нұсқаларының көшірмелері алынып, ғылыми қорларға жинақталды.

2011 жылы Қытай Халық Республикасында «Қазақтың айтыс өнері» атты үштомдық зерттеу мақалалар жинағы жарық көрді [8]. Аталған еңбек шетелдегі қазақ айтыс мұраларын ғылыми тұрғыдан жүйелеуге арналған маңызды басылымдардың бірі болып табылады. Жинақта Қытайдағы қазақ ақындарының айтыстары мен айтыс дәстүріне қатысты зерттеу материалдары топтастырылып, айтыстың таралу аймағын және мәтіндік қорын кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар айтыс мұраларын ғылыми айналымға енгізу ісі отандық қолжазба қорларының жаңа материалдармен толығыуы арқылы да жалғасын тапты.

2021 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорына белгілі ғалым, этнограф әрі қоғам қайраткері Жағда Бабалықұлының ғылыми және мәдени мұралары қабылданды. Бұл құжаттар құрамында қазақ әдебиеті мен мәдениетіне қатысты маңызды материалдармен қатар, айтыс өнеріне байланысты бұрын ғылыми айналымға енген қолжазбалар да бар. Солардың ішінде ерекше назар аударуға тұрарлығы – «Жанақ ақын мен Сабырбай ақынның қағысуы» деп аталатын айтыс үлгісі. Бұл қолжазба нұсқа 1940 жылы Шыңжаң өлкесінің Шиху өңірінде хатқа түсірген. Айтыс мазмұнында екі ақынның сөз тартысы арқылы адамгершілік, азаматтық ұстаным және рухани парасат мәселелері көркем түрде бейнеленеді. Айтыстың негізгі оқиғасы Жанақ ақынның найманның Тума руына барып, тұрмысқа қажет бұйымдарын ала алмай, көңілі жабырқап қайтып келе жатқан сәтінен басталады. Осы жолда ол Сыбан елінің биі Ақтайлақтың ұлы Сабырбаймен кездесіп, екі ақынның өзара өнер сайысы өрбиді. Айтыс барысында Жанақ қобызбен толғап жауап қайырса, Сабырбай оған домбырамен уәж айтады. Бұл көрініс айтыс поэзиясындағы музыкалық-аспаптық дуализм мен орындаушылық ерекшеліктің нақты айғағы ретінде бағаланады. Аталған айтыс мәтіні – қолжазба қорында сақталып, қазіргі уақытта ғылыми айналымға толық енгізілмеген сирек нұсқалардың бірі. Мұндай архивтік деректер қазақ айтысының аймақтық ерекшеліктерін, орындаушылық дәстүрін және тарихи контекстін айқындауда маңызды дереккөз.

Зерттеу жұмысына дерек жинау тәжірибесі ретінде 2020 жылы диссертациялық зерттеу жұмысына қажетті материалдарды жинау мақсатында Алматы облысы, Жамбыл ауданының Үмбетәлі Кәрібаев атындағы әдеби-мемориалдық мұражайына ғылыми іссапар барысында мұражай қорынан 15 күйтабақ (аудиокассета) алынды. Аталған аудиоматериалдарда 1990-2000 жылдар аралығында Жамбыл ауданы аумағында өткен түрлі аймақтық және аудандық айтыстардың түпнұсқа жазбалары сақталған. Бұл жазбалар айтыс өнерінің сол кезеңдегі даму деңгейін, орындаушылық дәстүрін және жергілікті

ақындар мектебінің шығармашылық ерекшеліктерін зерттеуге құнды дерек көзі.

Сонымен қатар 2024 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры жаңа әдеби жәдігерлермен толықты. Қорға Жетісу өңірінен шыққан көрнекті ақын, айтыс өнерінің танымал өкілі Есенқұл Жақыпбектің шығармашылық мұралары қабылданды. Қорға тапсырылған материалдар құрамында ақынның қолжазбалары, жеке шығармаларының нұсқалары, айтыс мәтіндері мен аудиожазбалары бар. Бұл мұралар ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басындағы айтыс өнерінің даму сипатын, оның әлеуметтік-мәдени мазмұнын және көркемдік-стильдік ерекшеліктерін зерделеуге мүмкіндік береді. Есенқұл Жақыпбектің айтыстары – заманауи қазақ айтысының поэтикалық тілін, қоғамдық тақырыптардың поэзиядағы бейнелену тәсілдерін және ақындық дәстүрдің сабақтастығын зерттеу үшін аса құнды дереккөз.

Айтыстың ғылыми тұрғыдан танылуы және зерттеу бағыттарының орнығуы

ХХ ғасырдың басынан бастап айтыс туралы ғылыми пікірлер тереңдей түсті. Қазақ зиялылары айтысты халықтың рухани өмірі мен қоғамдық ой-санасын бейнелейтін көркем шежіре ретінде бағалады. Қазақ әдебиеттануының көрнекті өкілдері А. Байтұрсынұлы, І. Жансүгіров, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин, Т. Нұртазин, М. Қаратаев, Ы. Дүйсенбаев және кейінгі буын ғалымдары Р. Бердібай, М. Базарбаев, О. Нұрмағамбетова, М. Дүйсенов, Н. Төреқұлов, К. Сейдаханов, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, М. Жармұхамедұлы, Т. Әлібеков айтыстың табиғатын, жанрлық ерекшелігін және даму заңдылықтарын жан-жақты зерттеді.

Осылайша айтыс тек әдеби құбылыс қана емес, халықтық дүниетаныммен, тұрмыс-тіршілікпен тығыз байланыста туған өнер екені дәлелденеді. Зерттеушілер айтыстың мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктерін анықтауға айрықша көңіл бөлді. М. Әуезов: «Халық әдебиетінің өркендеп, дамыған кезі – халықтың шаруасы шалқыған, үдере көшіп, кең далада еркін тіршілік етіп, сауық-сайран мен думанға толы өмір сүрген кезеңдері. Егер халық көшпелі тұрмыстан қол үзіп, отырықшылыққа көшсе, күнделікті еңбекке араласып, тұрмыс тіршілігі баяндаса, бұрынғы ойын-сауық, думан дәстүрі біртіндеп бәсеңдеп, жоғала бастайды», – деп жазады [9, 230]. Осындай пікірді кезінде Ш. Уәлиханов пен С. Сейфуллин де айтқан. Олар қазақ халқының кең далада, таза ауада еркін өсіп, табиғатпен етене тіршілік етуі оның ой-қиялын ұшқыр, ақындық қабілетін ерекше дамытқанын атап өтеді. Әсіресе, Ш. Уәлихановтың «Ашық аспан астында, байтақ далада өскен қазақ ешқандай арнайы білім алмаса да, табиғаттың өзі тәрбиелеп, жетілдіреді. Соған қарамастан қазақ халқының буыннан-буынға ауызша тараған бай поэзиясы мен әдеби мұрасы бар. Қазақтың ауыз әдебиеті дала өмірінің көріністерінен, жүйрік ат пен сұлу қыз бейнесінен нәр алады.

Сондықтан қазақ жыры әрдайым осындай тақырыптар төңірегінде өрбиді» деген пікірі ойымызды нақтылай түседі [10, 115].

Ш. Уәлиханов: «Поэзияға бейімділік, әсіресе бірден төгіп айтқыштың барлық көшпенді расалардың ерекшелігі» екенін атап көрсетеді [11, 77]. Ол айтыстың әлеуметтік мәніне тоқталып, оның халық өмірімен тығыз астасқан сыншылдық сипатын ерекше бағалайды. Бұл бағыттағы көзқарастар қазақ ағартушыларының еңбектерінде жалғасын тапты. Мәселен, Ыбырай Алтынсарин айтыстың тәрбиелік мүмкіндіктерін жоғары бағалап, халықтың суырыпсалмалық өнерін танытатын үлгілерді өзі құрастырған «Қазақ хрестоматиясына» енгізіп, оны оқу-тәрбие үдерісінде пайдаланудың маңызын көрсетті [12]. А. Байтұрсынұлы – айтыс жанрына алғаш ғылыми тұрғыдан баға берген зерттеушілердің бірі. Ол «Айтыс» атты мақаласында және «Әдебиет танытқыш» еңбегінде айтыстың табиғатын талдап, оның ауызша поэзиядан жазба әдебиетке ұласу мүмкіндігіне ерекше назар аударады. Ғалым айтыстың жанрлық дамуына қатысты: «Сөз өнерінің бұл түрі Еуропа тілінде тек «айтыс» мағынасында емес, «айтыс-тартыс, пікір таласы» мағынасында ұғылады. Егер қазақ әдебиеті өз бетінше дамып, өзгеден үлгі алмас еді, айтыс өлеңдері біртіндеп қоғамдық пікір алаңына айналып, айтыс-тартыс жанрына ұласатыны сөзсіз болатын. Алайда үлгіні өзге жұрттан алғандықтан, бізде жазба әдебиет кенеттен қалыптасты», – деп жазады [13, 106]. А. Байтұрсынов айтыс жанрының табиғатын талдау барысында оның тарихи дамуын, соның ішінде қара сөз түрінде («ерегес» формасында) және әзіл-қалжың түрінде өрбитін дәстүрлермен байланысын атап көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, айтыс өз бастауын осындай қарапайым сөз қағыстарынан алғанымен, қазақ мәдениетінде ол поэтикалық сипатқа ие болып, өлең түрінде суырыпсалма айтылуымен дараланған. Осы ерекшелік – айтысты дербес әдеби жанр ретінде айқындайтын негізгі белгі екенін айқындай түсіп: «Айтысқанда екі күрескен палуандар сияқты бірін-бірі аңдиды. Бірін-бірі жеңу үшін қолданған әдіс-тәсілдер айтыста да кездеседі. Айтыс өлеңмен ғана жүреді, сондықтан өлең түріндегі сөз сайысы «айтыс» деп аталады. Өлеңсіз айтылған қайымдасу – ерегіс қана. Әдетте айтыста ақындар қарсыласының жеке кемшілігін немесе ру-тайпалық олқы тұстарын бетке айтады. Осы тұрғыдан алғанда айтыстың әлеумет алдында атқаратын қоғамдық қызметі де зор», – деп тұжырымдайды [13, 105].

А. Байтұрсыновтың айтыс жанры туралы пайымдары оның тек ауызша поэзия дәстүріне тән құбылыс қана емес, уақыт өте келе әдеби дамудың жаңа сатысына көтерілуге қабілетті шығармашылық түр екенін дәлелдейді. Ғалым айтыстың табиғи эволюциясы барысында өңделіп, өзгеріске ұшырап, «алаң айнасына» – яғни қоғамдық пікір білдіру алаңына айналатынын болжады. Бұл – айтыстың таза фольклорлық сипаттан жазба әдебиетке жақындай түсуінің айғағы.

Айтыс жанрының табиғаты мен жанрлық ерекшеліктерін ғылыми негізде зерделеуде М. Әуезов пен С. Мұқанов та ерекше ден қойған. Мұны ғалымның айтыс жанры туралы айтқан пікірлерінен аңғаруға болады. М. Әуезов

айтыстың тұрмыс-салт жырларымен байланыса дамып, дербес жанр дәрежесіне жеткенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, оның драмалық тартысқа толы табиғи белгілеріне назар аударды. Ал С. Мұқанов айтыстың халық өміріндегі әлеуметтік қызметін айқындап, көркемдік сипаты мен поэтикалық жүйесін талдады.

С. Мұқановтың «Халық мұрасы» атты еңбегі қазақ халқының мәдениеті, тілі, фольклоры мен рухани дүниесі туралы ұзақ жылдық зерттеуінің нәтижесі. Ғалым бұл еңбегінде қазақ ауыз әдебиетін екі салаға жіктейді. Біріншісіне мақал-мәтел, жұмбақ, ертегі, жаңылтпаш және көне айтыстар сияқты шағын жанрларды енгізсе, екінші саласына эпостық жырлар, ғашықтық дастандар, қисса-дастандар және айтыс жанрын жатқызады. Зерттеуші айтыстың жанрлық болмысын айқындай отырып: «Қазақ халқының ауыз әдебиетінде батырлар жырынан кейінгі көлемі жағынан мол әрі әлеуметтік шындықты бейнелеу мүмкіндігі жоғары жанр – айтыс. Ол көне бәдік айтыстарынан бастау алып, бүгінгі заманға дейін жеткен өміршең жанр», – деп тұжырымдайды [14, 85]

Айтыс туралы жүргізілген ғылыми зерттеулерде қазақ айтысының табиғаты басқа халықтардың суырыпсалмалық дәстүрімен салыстырыла талданып, оның қайталанбас ұлттық ерекшеліктері анықталған. Бұл еңбектерде айтыстың көшпелі өмір салтына негізделген суырыпсалма өнердің ең дамыған түрі екені дәйектеледі. Зерттеушілер айтыстың жанрлық жүйесін жіктеу, түрлерін анықтау мәселесіне де айрықша көңіл бөлген. Түркі халықтарының импровизациялық поэзия дәстүрін салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан қарастырған зерттеулерде қазақ және түрік айтысының поэтикалық дуэль түріндегі дербес көркем жанр ретінде қалыптасқаны, ал алтай, башқұрт, татар, өзбек, қырғыз және қарақалпақ халықтарында айтысқа ұқсас дәстүрлер болғанымен, олардың арнайы жанрлық жүйе деңгейіне толық жетпегені көрсетіледі (сноска). Осы тұрғыдан алғанда қазақ айтысы түркі халықтарының суырыпсалмалық поэзиясы ішінде құрылымдық-композициялық жүйесі мен қоғамдық қызметі жағынан неғұрлым кемелденген көркем құбылыс ретінде бағаланады [15].

Айтыс жанрын жүйелеу мәселесіне елеулі үлес қосқан ғалым Қ. Жұмалиев айтыстың поэтикалық табиғатын ашуға талпынып, оның түрлерін мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктеріне қарай жіктейді. Ал зерттеуші Б. Кенжебаев көлемді, күрделі айтыс үлгілерін өлеңмен жазылған роман десе [16], Е. Ысмайылов оларды сюжетті романға теңейді [17].

Импровизатор ақынның шығармашылық болмысы туралы Е. Ысмайылов арнайы тоқталып, суырыпсалмалық өнердің табиғатын былай сипаттайды: «Импровизатор ақын – үлкен шығармашылық иесі. Ол өмір құбылыстарын өз ой-өрісі деңгейінде тез танып, шапшаң қабылдайды. Ақын алған әсерін жылдам жинақтап, сол мезетте өлеңмен өрнектей алады. Қазақ дәстүрінде тыңнан суырып өлең айта алмаған адам күшті ақын болып саналмаған» [18, 23].

Ә. Қоңыратбаев импровизацияның тарихын ерте дәуірлерден бастай отырып, синкреттік сипатта дамығанын дәлелдейді. Ғалым: «Импровизация өнерінде синкреттік белгі бар. Ең алғашқы дәуірлерде сөз, ән-күй, би бөлінбей қатар дамыған. Бақыстар (VIII–IX ғғ.) мен жыраулар (X–XV ғғ.) – кәсіби импровизаторлар. Оларда төрт өнер тоғысқан: сөз импровизациясы, музыкалық импровизация (қобыз, домбыра), орындаушылық шеберлік және ел тағдырын толғайтын ойшылдық сана» [19], – деп жазады. Ғалым әрі қарай импровизация өнерінің айтысқа ұласқанын ғылыми тұрғыда дәлелдейді. Ғалымның пікірінше, айтыс поэзиясы тұрмыс-салт жырларының негізінде қалыптасқан лирикалық сипаттағы жанр. Сондықтан айтыс құрылымы жағынан эпикалық жырлардан гөрі он бір буынды қара өлең өлшеміне жақынырақ. Зерттеуші айтыстың тек эстетикалық құбылыс қана еместігін, сонымен қатар халқымыздың рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі, ұлттық дүниетаным мен тарихи жадты сақтаушы фольклорлық жүйенің бір тармағы екенін атап көрсетеді.

С. Садырбаев «Фольклор және Жамбыл» атты [20, 206] зерттеуінде айтысты қазақ ауыз әдебиетінің суырыпсалмалық сипатын айқындаушы ерекше өнер түрі ретінде қарастырады. Ғалым айтыстың табиғатын ашу барысында оның суырыпсалмалық табиғатын терең талдап, осы өнердің психологиялық қырларына назар аударады. С.Садырбаев Л. Соболевтің: «Импровизация – өткеннің романтикасы» деген анықтамасын негізге ала отырып, бұл ойдың айтыс өнерінің болмысына сәйкес келетінін атап өтеді. Ол әсіресе – жетісулық Жамбыл мен Құлмамбет айтысын романтикалық сипаттың биік үлгісі ретінде бағалайды. Зерттеушінің пікірінше, бұл айтыста қазақтың көшпелі тұрмысы, әлеуметтік теңсіздік, кедей мен бай арасындағы қайшылықтар, азаматтық көзқарас, адамгершілік өлшемі мен феодалдық қоғамның ішкі қайшылықтары көркемдік бейнелеу табады. С. Садырбаев Жамбыл айтыстарының табиғатын зерделей отырып, оның импровизаторлық шеберлігін айрықша атап өтеді. Әсіресе айтыс үстінде қолданылатын психологиялық әдістерді талдай келе, былай деп жазады: «Жамбылдың сөзі тосылып қалмайды. Мұндай өзіндік сөйлеу машығы бұрынғы ақындық дәстүрден бастау алады. Айтыста қолданылатын психологиялық тәсілдердің бірі – қарсыласты алғашқы сөзден-ақ тұқыртып, шабуылдау, ал екіншісі – іштей сақтанып, қарсы сөзге дайын болу. Айтыс үстінде жауап беруші ақын қарсыласының сөзін мұқият тыңдайды. Егер айтылған ой мен астарды аңғармай қалса, сөз ұйқасынан айрылып, ой жүйесінен адасуы мүмкін» [20, 210].

Осылайша, зерттеуші айтыстағы психологиялық дайындық, шығармашылық тапқырлық, айтыс мәдениеті сияқты маңызды мәселелерді арнайы талдайды. С. Садырбаев айтыстың табиғи ерекшелігіне тоқтала отырып, суырыпсалма айтыстың нақты ортада, нақты жағдайға байланысты туындайтынын айтады: «Айтыста алдын ала дайындалу деген ұғым жоқ. Ақындар кез келген жерде, кез келген уақытта айтысып кете берген. Тіпті кей айтыстар тосын жағдайда басталып, күтпеген жерден өрбіген», – деп Тоғжан

мен Сақау, Сабырбай мен Тойбала, Жамбыл мен Бөлек қызының айтыстарын мысалға келтіреді [20]. Зерттеуші бұл айтыстардың өту жағдайын, олардың тартысты сипаты мен айтыскерлер шеберлігін айтыс өнерінің өзіндік көркемдік ерекшелігі ретінде бағалайды.

Айтыс өнеріне әдеби-теориялық тұрғыдан талдау жасаған зерттеушілердің бірі – М. Жолдасбеков. Оның «Асыл сөздің атасы» атты еңбегінің «Сөзінің қыл сыймайды арасына» атты тарауы түгелдей Жамбыл айтыстарын талдауға арналған. Ғалым Жамбылдың айтыстарындағы бейнелілік жүйе, ұйқас құрылысы, шумақтық жүйе, көркемдік тәсілдер мен поэтикалық тіл ерекшеліктерін сараптай келе, Жамбылдың айтыс өнеріндегі орнын анықтайды. Сонымен қатар «Асыл арналар» еңбегінде айтыстың қоғамдық қызметі мен әлеуметтік маңызы да жан-жақты қарастырылады. Ол айтыстың тек поэзиялық құбылыс қана емес, қоғамдық пікір трибунасы болғанын көрсетеді. М. Жолдасбековтің пікірінше: «Ақындар айтысы дала демократиясының қуатты қаруына айналды. Айтыскерлер қандай саяси қысым жағдайында болса да, әділетсіздікке қарсы шындықты ашық айтуға тырысқан. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген халық қағидасының қалыптасуына айтыстың ықпалы зор болды» [21, 17].

Р. Бердібаевтың «Дәстүр тағылымы» және «Ғасырлар толғауы» [22] атты еңбектері – айтыс жанрының табиғатын анықтауда маңызды ғылыми зерттеулердің бірі. Ғалым айтыс поэзиясын жанрлық әрі көркемдік тұрғыдан талдай отырып, оның тарихи даму желісін дәстүр жалғастығы тұрғысынан зерделейді. Зерттеушінің пікірінше, қазақ әдебиетінің даму заңдылығының бірі – дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығы десек, осы қағида айтыс жанрына да тікелей қатысты. Ол айтыстың қалыптасу, өркендеу және бүгінгі заманға дейін жетуін қарастыра отырып, бұл өнердің үздіксіз дамып келе жатқанын атап өтеді.

Айтыс дәстүрінің өміршендігі мен көркемдік қуаты, ең алдымен, оның табиғи шығармашылық ортада үздіксіз дамуына байланысты. Бұл мәселеге арнайы тоқталған Р. Бердібаев айтысты науқандық шаралар арқылы емес, тұрақты шығармашылық үдеріс арқылы ғана жандандыруға болатынын атап көрсетеді: «Ғасырлар бойы қалыптасқан айтыс дәстүрін қысқа мерзімдік науқандар арқылы ғана жандандыру мүмкін емес. Мазмұнды айтыс өлеңі күнделікті шығармашылықпен айналысатын өнерпаздың ғана қолынан туады. Ертеректе айтыскер ақындар сөз сайысына алдын ала дайындалатын, өз қарсыласын күні бұрын біліп, жауап сөзін ойластыратын болған» [22].

Айтыстың қалыптасуы мен дамуы белгілі тарихи орта, ақындық мектеп және сөз өнерінің үзілмей жалғасқан дәстүрімен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс мұраларын зерттеу тек көркемдік ерекшеліктерін талдаумен ғана шектелмей, олардың мәтіндік тарихын, қалыптасу жолын және тарихи негізін айқындауды да талап етеді. Әсіресе, халық жадында сақталып, кейін жазба түрде жарияланған айтыстардың нұсқалық сипаты мен мәтіндік өзгерістерін қарастыру фольклортану мен текстология ғылымы үшін маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Түркі халықтарының ауыз әдебиетін жинап, зерттеген ғалым В. Радлов қазақтардың шешендік қабілетіне тамсана келіп: «Қазақтар сөйлегенде мүдірмейді, олардың сөздері ырғақ пен ұйқасқа құрылған. Кейде қарапайым әңгімесінің өзі өлең тәрізді естіледі», – деп жазады [23]. Бұл пікір қазақ халқының ауызекі сөйлеу мәдениетінің өзі поэтикалық сипатқа ие екенін айғақтайды. Демек, суырыпсалмалық дәстүр қазақтың ұлттық менталитетінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазақтың ақындық болмысын жоғары бағалаған зерттеушілердің бірі – Г.Потанин. Ол: «Қазақ арасында ақындық өнер аса жоғары деңгейде дамыған, ақынның даңқы бүкіл сахараға тарайды» – деп жазады [24]. Бұл тұжырым айтыстың көшпелі қоғамдағы әлеуметтік беделін көрсетеді. Сол сияқты поляк ғалымы А. Янушкевич: «Бүгін менің көз алдымда жазу-сызу білмейтін ақындар сөз өнерінің ғажайып үлгілерін көрсетті. Олардың табиғи дарыны адамды таңғалдырады. Мұндай талант ешқашан тарихтан тыс қалмайды» – деп жазған [25].

Шетелдік зерттеушілердің назарын аударған негізгі құбылыс – айтыстың тартысқа, диалогқа құрылған сахналық сипаты. Айтыстың тіл білмейтін адамға да әсер етуінің басты себебі – оның драмалық табиғатында. Бұл туралы М. Әуезов атап көрсетсе, кейін бұл мәселені академик Р. Нұрғалиев тереңдете дамытты. Р. Нұрғалиев айтыстың халық арасында кең таралуының себебін түсіндіре отырып: «Айтыстың өтетін жері әркез халыққа лық толы болады, өйткені айтыс – көркемдік тартысқа құрылған сахналық құбылыс» [26, 86], – дейді.

Айтыстың табиғатын зерттеген ғалымдардың бірі – Е. Тұрсынов. Ол айтыс мұрасын жинақтап қана қоймай, оның жанрлық құрылымына әдеби-теориялық талдау жасады. Ғалым: «Айтыс – драмалық элементтері бар синкретті жанр. Оны таза драмаға жатқызу дұрыс емес, өйткені айтыстың халықтық, поэтикалық негізі басым», – деп көрсетеді [27, 8]. Оның пікірінше, айтыс – ауыз әдебиетінің эпикалық дәстүрімен де, тұрмыс-салт поэзиясымен де тығыз байланысты күрделі жанр.

Айтысқа қатысты ғылыми еңбектерге шолу жасағанда, бұл жанрды зерттеу бағыттары отандық әдебиеттануда жүйеленгенін көреміз. Жинақталған ғылыми материалдарды саралай отырып, айтысты зерттеудің қазіргі таңда негізінен төрт бағытта жүргізіліп отырғанын байқауға болады [28]:

- тарихи-әдеби бағыт – айтысты белгілі бір кезең әдебиетімен бірлікте қарастыру (мысалы: XIX ғасырдағы, кеңестік дәуірдегі айтыс, тәуелсіздік кезеңіндегі айтыс);

- теориялық-поэтикалық бағыт – айтыстың жанрлық табиғатын әр қырынан зерттеу (импровизациялық, драмалық, публицистикалық, сатиралық, коммуникативтік сипаты т.б.);

- текстологиялық бағыт – айтыс үлгілерін мәтінтану тұрғысынан талдау.

- салыстырмалы әдебиеттану бағыты – айтысты шетелдік зерттеулермен және өзге халықтардың сөз сайыс дәстүрімен байланысты қарастыру.

Жүргізілген ғылыми зерттеулер айтыстың жанрлық табиғаты, тарихи бастаулары мен әлеуметтік-функционалдық қызметі жөнінде бірқатар маңызды тұжырымдар ұсынғанымен, бұл бағыттағы ізденістерді толыққанды аяқталған деп тануға негіз жоқ. Айтыс – құрылымдық, поэтикалық және семиотикалық қабаттары терең, көпқырлы мәдени-фольклорлық ерекше өнер. Оның табиғаты тек эстетикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-психологиялық, философиялық және мәдени-антропологиялық аспектерде де кешенді түрде қарастыруды талап етеді. Айтыс поэтикасы мен дискурстық құрылымын зерделеу қазіргі гуманитарлық парадигмадағы пәнаралық әдістерді (фольклортану, мәдениеттану, герменевтика, лингвопоэтика, коммуникативтік дискурс талдау т.б.) қолдануды қажет етеді. Себебі айтыс тек поэзиялық импровизация актісі емес, сонымен бірге ұлттық сана мен мәдени жадтың репрезентациялық формасы болып табылады.

Шетелдік ғалым Эва Мария Дебюссон «Дауыстың құндылығы: қазақ айтысындағы мәдениет және сын» деген тақырыпта [29] докторлық диссертация қорғап, кейін соның негізінде ағылшын тілінде монография жазды. Ол «Ресейдің төрінде, Мәскеудің өзінде» атты мақаласында: «Егер айтысты ағылшын тіліне аударса немесе ақындар сол тілде айтысса, сөз жоқ, әлемді таңғалдырып, жаулап алатын өнер түрі болар еді», – [30] дейді. Бұл пікір айтыс өнерінің мүмкіндігі кең екенін көрсетіп, оның қазақ мәдениеті шеңберімен шектелмейтін, әлемдік деңгейде бағаланатын құбылыс бола алатынын да аңғартады.

Қорыта келгенде, айтыс жанры – жиналу, жариялану және зерттелу тарихы бірнеше кезеңнен тұратын күрделі үдеріс. Бұл дәстүрлі өнер үлгілерін хатқа түсіру ісі XIX ғасырдың екінші жартысында П. Мелиоранский, В. Радлов, Г. Потанин сияқты этнографтар мен Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынұлы секілді қазақ зиялыларының бастамасымен жолға қойылды. XX ғасырда айтыс мәтіндерін жинау жұмысы ғылыми сипат алып, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жанынан жүйелі фольклорлық экспедициялар ұйымдастырылды. Дегенмен кеңестік идеологияның ықпалымен айтыстың шынайы мазмұны толық сақтала бермеді. Көптеген нұсқалар цензураланып, идеялық талапқа сай өзгертілді немесе жарияланбай жабық қорларда сақталды. Соған қарамастан айтыстың фольклорлық табиғатын сақтаған құнды нұсқалары хатқа түсіп, ұлттық мұра қорына енгізілді.

Тәуелсіздік кезеңінде айтыс мұрасын толыққанды зерттеу мүмкіндігі туды. Қазіргі таңда айтыстың жиналу тарихына жаңаша көзқарас қалыптасып, отандық мұрағат қорларымен қатар, Моңғолия, Қытай, Өзбекстан, Түркия және Ресейдегі жинаған айтыс үлгілері ғылыми айналымға енгізілуде. Қорлардағы жарияланбаған нұсқаларды толық жүйелеу жұмыстары жүргізілсе, кемінде 50 томға жуық жаңа «Айтыс» жинағын құрастыруға болады. Бұл дерек айтыстың зерттелу аясы толық ашылмағанын, оның мәтіндік, жанрлық, тарихи табиғатын кешенді қарастырудың әлі де өзектілігін көрсетеді.

1.2 Айтыс жанрының негізгі ерекшеліктері

Айтыс теориясы – өнердің синкретті табиғатын танудың ғылыми әдісі. Ол айтыс құбылысын тек поэзия тұрғысынан ғана емес, музыкалық, шешендік және сахналық әрекет бірлігінде қарастырады. Айтыс теориясының негізгі мақсаты – осы күрделілікті ғылыми талдау арқылы оның көркемдік, құрылымдық және әлеуметтік қызметтерін анықтау.

Айтыс өнері өзінің табиғаты жағынан синкретті сипатқа ие. Синкретизм ұғымы әдебиеттануда өнердің алғашқы даму кезеңінде әртүрлі өнер түрлерінің (сөз, әуен, қимыл, музыка, би, театр) бірлікте өмір сүруін білдіреді. Бұл ерекшелік айтыста толық сақталған. Айтыс кезінде ақын поэзияны ғана емес, музыканы (саздық ырғақ), шешендікті (логикалық дәлел мен тапқырлық), театрлық элементтерді (қимыл, дауыс, интонация) қатар қолданады. Сондықтан айтыс теориясы оны тек әдеби дәстүр шеңберінде емес, поэтикалық орындаушылық форма, яғни әртүрлі өнер түрлерінің тоғысқан үлгісі ретінде қарастырады.

Айтыс поэзиясының табиғаты ауызша импровизацияға негізделген шығармашылық әрекет. Айтыскер дайын мәтінді емес, нақты орындаушылық сәтте туындайтын поэтикалық ой мен эмоцияның тікелей көрінісін ұсынады. Бұл тұрғыда айтыс жазба поэзиядан елеулі түрде ерекшеленеді. Жазба поэзия алдын ала өңделген мәтінге сүйенсе, айтыс экспромттық поэтикалық сана мен вербалды әрекеттің импровизациялық үдерісі. Мұнда ақынның сөз саптауы, дауыс интонациясы, дене қимылы және тыңдаушымен байланысы шығарманың бір бөлігіне айналады.

Айтыстың поэтикалық құрылымында қарым-қатынас пен орындаушылық қырлар өзара тығыз байланысқан. Ақын мен қарсыласының, сондай-ақ орындаушы мен тыңдаушының арасындағы диалог айтыстың негізгі қозғаушы тетігі болып табылады. Бұл – тек сөз сайысы емес, өзара әрекетке негізделген мәдени қарым-қатынас түрі. Сондықтан айтыс теориясы оны поэтикалық қарым-қатынас үлгісі ретінде сипаттайды: мұнда сөз – әрекетке айналған құрал, ырғақ – сезімді жеткізуші, ал поэзия – қоғамдық ойлаудың көрінісі.

Айтыс теориясының ғылыми маңызы оның сөз өнерінің синкретті табиғатын, яғни сөз, музыка және қимылдың бірлігін ғылыми негізде түсіндіруінде. Мұндай тәсіл арқылы айтыс тек поэтикалық мәтін ретінде ғана емес, мәдени-психологиялық қырынан танылып, ұлттық дүниетанымның нақты әрекетте көрінетін түрі ретінде ашылады. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс теориясы – қазақ мәдениетінің поэтикалық жүйесін талдаудағы әмбебап әдіс, ол арқылы өнердің әлеуметтік, тілдік және эстетикалық құрылымдары тұтас кешен ретінде қарастырылады.

Айтыстың поэтикалық теориясы оның ішкі көркемдік құрылымын ғана емес, сонымен қатар оның қоғамдық және мәдени функциясын да қамтиды. Яғни ол поэзияның тек эстетикалық емес, әлеуметтік-коммуникативтік табиғатын да ашып көрсетеді. Зерттеушілердің пікірінше, айтыстың теориялық негізін түсіну үшін оны тек фольклорлық дәстүр шеңберінде емес,

мәдени дискурс пен прагмалингвистикалық жүйе ретінде де қарастыру қажет [31].

Ғылыми тұрғыдан алғанда, айтыс қазақ ауыз әдебиетінің поэтикалық жүйесіндегі ең күрделі әрі көпқабатты құрылымдардың бірі. Оның табиғаты үнемі қозғалыста болатын, суырыпсалмаға негізделген мәдени қарым-қатынас түрі. Бұл жанр көркем сөзді, әуендік интонацияны және сахналық әрекетті бір арнаға біріктіріп, поэзия мен орындаушылық өнердің тоғысқан ерекше түрін қалыптастырады. Айтыстың ең басты ерекшелігі оның диалогтық формаға негізделген поэтикалық коммуникация жүйесі ретіндегі қызметінде. Мұнда сөз тек ақпарат жеткізу құралы емес, коммуникативтік және эстетикалық әрекет, яғни өзара ықпалдастық пен бәсекелестік актісі. Айтыс құрылымының өзегін қарсыластар арасындағы диалог пен тыңдаушылармен тікелей байланыс құрайды, бұл өз кезегінде айтыстың интерактивті табиғатын айқындайды.

Айтыс – поэтикалық коммуникацияның ең жоғары формаларының бірі. М. Бахтиннің «диалогтық сана» туралы теориясы тұрғысынан қарағанда, айтыс – қарсы пікірлер мен идеялардың поэтикалық тоғысы, яғни ақиқаттың монологтық емес, диалогтық қалыпта туындауын көрсететін мәдени модель [32]. Осыған байланысты айтысты поэтикалық ойдың көпдауыстылығы мен мәдени рефлексияның әрекеттік алаңы ретінде қарастыруға болады. Бұл жанрдың ерекшелігі оның синкреттілік сипаты. Айтыс өлең, музыка, шешендік, сахналық импровизация мен халықтың моральдық тәжірибесін біріктіріп, тұтас көркемдік акт түзеді. Сөздің поэтикалық қуаты мен орындаушылық шеберлік бір-бірінен ажырамай, бір мезетте эстетикалық және көз алдында орындалатын көрініс ретінде қызмет атқарады. Осы тұрғыда айтысты тек әдеби құбылыс емес, мәдени-психологиялық сипаттағы, яғни сөз арқылы рухани және әлеуметтік қатынастарды реттейтін құрал ретінде қарастыру қажет. Айтыстың поэтикалық-коммуникативтік құрылымында тыңдаушы мен орындаушы арасындағы өзара байланыс шешуші рөл атқарады. Айтыс көрерменнің қатысуынсыз өз мәнін жоғалтады, өйткені тыңдаушы – айтыстың қабылдау және бағалау кеңістігін қалыптастыратын белсенді қатысушы. Осы себепті айтыс дискурсын интерактивті поэтикалық кеңістік деп сипаттауға болады. Сөйтіп, айтыс – сөйлеу актісінің эстетикалық түрге айналған көрінісі, яғни сөз арқылы ой жарыстыру, таным мен идеяны көркем тілде жеткізу процесі. Ол тек шығармашылық экспромт емес, сонымен бірге танымдық және әлеуметтік қызмет атқаратын мәдени дискурс. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс қазақ поэзиясындағы ең терең функционалдық-коммуникативтік құбылыс, ол арқылы халықтың дүниетанымы, рухани құндылықтары және әлеуметтік идеалдары поэтикалық формада көрініс табады.

Ғылыми әдебиетте айтыс жанрын поэтикалық диалог ретінде қарастыруға алғаш назар аударғандардың бірі – М. Әуезов. Ол айтысты «қазақ поэзиясының тірі күйіндегі формасы» деп бағалай отырып, бұл жанрдың шығармашылық импровизация мен қоғамдық ойдың органикалық бірлігінен

туындайтынын атап өтеді [33]. Мұнда «тірі күйіндегі форма» ұғымы айтыстың экспромттық, яғни суырыпсалма поэтикалық табиғатын, оның әр сәтте туып, сол мезетте өмір сүретін өнер екенін дәл бейнелейді.

Айтыстың поэтикалық коммуникация ретіндегі мәні оның құрылымдық және әлеуметтік деңгейлерінің өзара сабақтастығында жатыр. Бұл жанрда поэтикалық сөз тек эстетикалық мақсатқа ғана емес, сонымен қатар қоғамдық пікір білдірудің, әлеуметтік баға берудің және этикалық нормаларды реттеудің құралына айналады. Айтыскер ақынның әр сөзі тыңдаушыға бағытталған, демек, ол тек поэтикалық мәтін тудырмайды, мәдени диалог қалыптастырады.

Ғалым М. Жармұхамедұлы айтысты «қоғамдық ой мен халықтың рухани сұранысы тоғысқан ауызша поэзия кеңістігі» деп анықтайды [34]. Бұл тұрғыдан қарағанда айтыс – поэтикалық коммуникацияның мәдени моделі, онда эстетикалық әсер мен әлеуметтік жауапкершілік қатар өрбиді. Айтыс сахнасы поэтикалық бәсекенің ғана емес, қоғамдық сана мен моральдық идеалдың көрініс табатын рухани орта.

Айтыстың теориялық табиғатын терең түсіну үшін оны тек поэтикалық немесе фольклорлық құбылыс ретінде емес, функционалдық-коммуникативтік модель тұрғысынан қарастыру аса маңызды. Айтыс – сөз бен әрекеттің, мәтін мен контексттің бірлігіндегі күрделі коммуникативтік акт. Оның табиғаты үш деңгейде ашылады. Біріншіден, айтыс – поэтикалық мәтін мен орындаушылық өнердің синтезі. Бұл жағдайда сөз тек ақпарат жеткізудің құралы ретінде ғана емес, көркемдік және эмоциялық ықпал тудыратын эстетикалық мәнге ие болады. Әрбір айтыскердің интонациясы, тембрі, ырғағы мен сөз саптауы тыңдаушы қабылдауында ерекше рөл атқарады. Осы тұрғыдан айтыс поэзиясы мен сахналық өнердің тоғысқан тұсы ретінде қарастырылады. Екіншіден, айтыс – диалогтық әрекет жүйесі. Оның мазмұны ақын мен қарсыласының өзара реакциясы арқылы дамып, динамикалық сипатқа ие болады. Бұл процесте мәтін алдын ала толық құрылмайды, ол сәттік импровизацияның, жауап пен қарсы жауаптың нәтижесінде туындайды. Демек, айтыс дискурсы өзара байланыс пен жауаптасу арқылы өрбіп, белгілі бір мақсатқа бағытталады: қарсыласты дәлелмен жеңу, тыңдаушыны иландыру және қоғамға ой салу. Үшіншіден, айтыс – қоғамдық коммуникацияның ерекше формасы. Онда халықтың мәдени жадындағы құндылықтар, әлеуметтік көзқарастар мен моральдық нормалар поэтикалық формада бейнеленеді. Айтыс арқылы ұлт өзінің рухани болмысын, дүниетанымын және идеологиялық бағдарын танытады. Сондықтан айтысты оның қызметі мен қарым-қатынас жасау тұрғысынан қарастыру оның әлеуметтік және мәдени мәнін, сондай-ақ поэтикалық құрылысының көпқабатты сипатын ашуға мүмкіндік береді. Осы жағынан айтыс – ұжымдық ойлау мен тіл мәдениеті тоғысқан көркем түр, ұлттық қарым-қатынастың шартты үлгісі.

Әдебиеттанушы Е. Ысмайылов айтыстың қоғамдық-танымдық қызметін айрықша атап өтеді: «Айтыс – халықтың өзін-өзі тануының, рухани тазалануының көркемдік формасы» [18]. Бұл пікір айтыстың эстетикалық табиғаты мен әлеуметтік маңызының біртұтас екенін дәлелдейді. Теориялық

жағынан айтыс поэтикалық қарым-қатынастың жан-жақты типі ретінде, үш негізгі қабатты біріктіреді: эстетикалық қабат, әлеуметтік қабат және этикалық қабат.

Айтыстағы эстетикалық қабат – жанрдың көркемдік табиғатын айқындайтын, поэтикалық формасы мен мазмұнының өзара үйлесімін қамтамасыз ететін негізгі поэтикалық деңгей. Ғылыми тұрғыдан айтқанда, айтыстың эстетикалық қабаты өнердің көркемдік бейнелеу жүйесі арқылы дүниені тану мен бағалау формасы, яғни оның поэтикалық құрылымы, көркемдік тәсілдері мен көркемдік идеясының бірлігі. Эстетикалық қабат айтыстың өнер ретіндегі ішкі сапасын сипаттайды. Бұл қабатта айтыс тек сөз жарысы немесе импровизация ғана емес, көркемдік ойлау мен поэтикалық танымның жоғары формасы ретінде танылады. Яғни айтыс – тыңдаушыға эмоциялық, көркемдік және идеялық әсер ететін поэзия.

Айтыстағы әлеуметтік қабат – жанрдың қоғамдық функциясын, әлеуметтік мазмұнын және әлеуметтік-коммуникативтік қызметін айқындайтын теориялық деңгей. Ғылыми тұрғыда алғанда, әлеуметтік қабат айтыстың қоғамдық сана мен мәдени жадтың көрінісі ретінде қызмет атқаратын тұсы, яғни онда халықтың әлеуметтік идеялары, тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық көзқарастары мен моральдық құндылықтары поэтикалық формада бейнеленеді. Айтыс тек көркемдік құбылыс емес, сонымен қатар әлеуметтік құбылыс. Ол қоғамдағы түрлі топтардың, таптардың, әлеуметтік рөлдердің қатынастарын бейнелеп, халықтың қоғамдық көзқарасын поэтикалық түрде білдіреді. Бұл қабатта айтыс әлеуметтік шындықты бейнелеудің көркем формасы; халықтың моральдық және саяси пікірін білдіретін қоғамдық мінбер; әлеуметтік әділет пен теңдік идеяларын поэтикалық тілмен жариялайтын сөз арена-сы ретінде көрінеді.

Айтыстағы этикалық қабат – бұл жанрдың адамгершілік, моральдық және рухани-өнегелік мазмұнын айқындайтын поэтикалық-идеялық деңгей. Ғылыми тұрғыда ол айтыстың адамдық құндылықтарды, мінез-құлық нормаларын, қоғамдық санадағы моральдық бағдарларды бейнелеу және реттеу қызметін атқаратын жүйесін білдіреді. Этикалық қабат айтыстың әлеуметтік және эстетикалық қабаттарымен тығыз байланыста дамып, көркем ой арқылы моральдық рефлексияның (адамның мінезі мен қоғам алдындағы жауапкершілігін пайымдау) көрінісін жасайды. Этикалық қабат айтыс өнерінің рухани өзегін құрайтын категория. Айтыс тек сөз жарысы немесе көркем поэзия емес, ол ең алдымен адам мен қоғам арасындағы моральдық қатынастарды бейнелейтін мәдени институт. Теориялық тұрғыда айтыстағы этикалық жүйе халықтың ар, намыс, әділет, мейірім, ізгілік, сыйластық сияқты дәстүрлі құндылықтарын сақтаушы әрі таратушы құрал. Этикалық мазмұн тұрғысынан айтыс моральдық тәрбие мен қоғамдық сана қалыптастырудың көркем тетігі болып табылады. Ақын айтыс үстінде тек қарсыласын жеңуді ғана мақсат етпей, адамгершілік идеал мен рухани ұстанымды қорғап сөйлейді. Осылайша айтыс – қоғамдық мораль мен ұлт рухының көркем формасы.

Айтыстың осы үш қабаты өзара тығыз байланыста дамып, халық мәдениетінің символдық кеңістігін қалыптастырады. Поэтикалық коммуникацияның бұл түрінде сөз – эстетикалық объект қана емес, қоғамдық сана құралы. Сондықтан айтыс жанры – ұлттық мәдени жадтың белсенді формасы, халықтың ойлау жүйесі мен рухани құндылықтарының поэтикалық бейнесі.

Айтыстың поэтикалық теориясы – қазақ және жалпы түркі халықтарының ауызша поэзия жүйесіндегі ең күрделі, әрі көпқабатты көркемдік-ғылыми категориялардың бірі. Бұл теория айтысты тек халық поэзиясының бір саласы немесе ауызша сөз жарысы ретінде ғана қарастырмай, оны көркем ой мен қоғамдық пікір алмасудың эстетикалық түрі ретінде зерттеуге бағытталады. Айтыс теориясы – поэтикалық дәстүр мен импровизация, форма мен мазмұн, сөз мәдениеті мен әлеуметтік сана арасындағы байланыстарды ғылыми тұрғыдан жүйелейтін дербес зерттеу нысаны. Ғылыми тұрғыда айтыстың поэтикалық теориясын зерттеу оның ішкі жүйесін құрайтын бірнеше өзара байланысқан компоненттерді қамтиды: өлең өлшемі мен ырғақтық жүйе; дыбыстық және ұйқастық үйлесім; композициялық құрылым; бейнелілік пен троптық қабаттар; тілдік және стилистикалық ерекшеліктер; әлеуметтік-мәдени қызмет. Енді осыларға жеке-жеке тоқталып, қарастырайық.

Айтыстағы өлең өлшемі мен ырғақтық жүйе – бұл жанрдың поэтикалық құрылымын айқындайтын негізгі формалық және эстетикалық категориялар. Ғылыми тұрғыдан олар айтыстың ішкі поэтикалық жүйесінің, яғни көркем сөздің музыкалық-интонациялық, синтаксистік және экспрессивтік ұйымдасуының өзегін құрайды. Айтыс – поэзияның импровизациялық түрі болғандықтан, оның өлең өлшемі мен ырғақтық жүйесі алдын ала дайындалған схемаларға емес, экспромттық сөйлеу мен көркем ой ағымына негізделеді. Дегенмен айтыстың формалық табиғаты кездейсоқ емес; ол ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ өлең мәдениетінің буындық және ырғақтық дәстүрлерін сақтай отырып дамиды.

Өлең өлшемі – айтыстың поэтикалық ұйымдасуының ең басты элементі. Қазақ өлеңі, соның ішінде айтыс, буындық жүйеге негізделеді. Бұл жүйеде әр тармақ белгілі бір буын санының тұрақтылығымен ерекшеленеді және ырғақтың сақталуы сөздің ішкі музыкалық сазымен байланысты. Айтыс поэзиясының ең көп тараған өлең өлшемдері – жеті буынды (жыр үлгісі) және он бір буынды (қара өлең үлгісі) түрлері. Жеті буынды өлшем көбіне эпикалық не қаһармандық сарынға бейім, ырғақтық қозғалысы ширақ әрі екпінді болып келеді. Бұл өлшем Сүйінбай, Шөже, Орынбай сияқты ақындардың туындыларында жиі кездеседі. Он бір буынды өлшем айтыстың лирикалық және философиялық түрлерінде қолданылады. Оның синтаксистік құрылымы күрделірек, ойды дәл беруге икемді, эмоциялық өрнегі бай. Бұл өлшем Біржан мен Сара, Құлмамбет пен Жамбыл сияқты айтыстардың көркемдік өзегін құрайды. Аталған айтыстардың арасынан Құлмамбет пен Жамбылдың арасындағы сөз қағысуды айтар болсақ, бұл айтыс ең алғаш 1931 ж. жарияланды, кейін бірнеше рет Жамбыл жинақтарына, «Айтыс» кітабына [35]

енді. Айтыстың толық нұсқасын Ш.Әбдікәрімов, С.Мүсірепов, Тайшиев, Е.Қандеков, К.Әзірбаев, т.б. ел арасында жатқа айтып жүрген.

Алғашқы сөзді бастаған Құлмамбет былай деп өзін таныстырады:

Құлмамбет – менің атым, Құланаян,
Менің құлан екенім Тәңірге аян.
Албан, Дулат жиналып бата берсе,
Кеңес айтып жырлайтын етіп баян.

Біреуді Жамбыл деген ел мақтайды,
Еркек қойдай құйрығын салмақтайды.
Ақын болса қайда отыр ол немесі,
Болар болмас немесін ардақтайды – деп Құлмамбет Жамбылға
тиіседі.

Құлмамбеттің шақыруына алған Жамбыл келген жерден бірінші айтқан
шумағы:

Болғанда жол ағадан, тон жағадан,
Арлан бөрі соғады тау сағадан.
Бас қосып бағландармен қалмақ үшін,
Ізденіп келіп тұрмын Қарқарадан, – дейді Жамбыл.

Он бір буынды қара өлең формуласы айтыскердің ойды шұғыл ұйымдастыруына, сөзді дау-дамайға, қарсыласты сынау не кемсіту мақсатына тиімді құрылымда жеткізуіне жағдай жасайды. Айтыс жанрының құрылымдық-поэтикалық жүйесінде бұндай өлең ұйқасы ерекше қызмет атқарады. Бұл өлшем қазақтың дәстүрлі поэзиясында қалыптасқан ең тұрақты буындық өлең құрылымы ретінде айтыскерлер суырыпсалмалық жағдайында еркін, ырғақты әрі мағыналық жағынан бірізді сөйлеуіне мүмкіндік береді. Берілген Құлманбет пен Жамбыл арасындағы сөз қақтығысы осы өлшемнің айтыстағы функционалдық маңызын айқын көрсетеді.

Ғалым Е. Ысмайылов өлең өлшемін «ақынның ішкі сезімдік серпіні мен ой жүйесінің сыртқы ырғақтық формасы» деп анықтап, айтыс поэзиясында өлшемнің тек техникалық қызмет атқармай, ақындық импровизацияның ішкі заңдылығын танытатынын көрсетеді [18]. Айтыстың өлшемдік жүйесі бір ғана поэтикалық стандартқа тәуелді емес. Кейде айтыс барысында ақындар буын санын еркін өзгертіп, сөйлемнің синтаксистік құрылымына қарай ырғақтық-экспрессивтік ауытқулар енгізеді. Бұл құбылыс айтыстың экспромттық табиғаты мен поэтикалық еркіндігінің дәлелі. Мысалы, Сүйінбай мен Қатағанның сөз додасында, Сүйінбай айтысты кәдімгі он бір буынды қара өлең ұйқасымен бастайды. Алайда қарсыласы Қатаған жеті-сегіз буынды жыр үлгісімен өршелене жауап қатады. Қатағанның екпініне төтеу мақсатында Сүйінбай да дәл солай екпіндете жөнеледі.

Қашырма, төрем, қаныңды,
Кіргізейін жаныңды.
Қатағаннан жеңілсем,
Талап алғын малымды.
Іздегенім осы еді,
Іздегенім табылды.
Қатаған сөзден жаңылып,
Өзінен өзі қағынды.
Қызып тұрған темірге,
Өзі келіп қарылды...

Берілген өлең жолдары айтыс үстіндегі ырғақтық-экспрессивтік еркіндіктің айқын көрінісі. Мұнда ақын бір қалыптағы буын өлшемін қатаң сақтамай, ой екпініне қарай жолдарды қысқартып та, созыңқылатып та отырады. Мысалы, «Қашырма төрем, қаныңды, Кіргізейін жаныңды» сияқты тармақтар қысқа, шапшаң буындық құрылымға ие болып, айтыстың тартысты, шабуылшыл сәтін күшейтеді. Ал «Қатағаннан жеңілсем, Талап алғын малымды» жолдарында буын саны үлкейіп, синтаксистік тұтастықты сақтауға қызмет етеді. Сол сияқты «Қатаған сөзден жаңылып, Өзінен өзі қағынды» деген жолдарда қайталама, дыбыстық параллелизмдер ырғақты әдейі өзгертіп, экспрессивті әсерді арттырады. Осылайша ақын сөйлем құрылымы мен эмоциялық екпінге сүйене отырып, өлшемді еркін түрлендіреді. Бұл айтыс импровизациясына тән табиғи поэтикалық ауытқудың нақты дәлелі.

Айтыс жанрының поэтикалық құрылымының динамикалық және акустикалық негізін айқындайтын көркемдік категория – ырғақтық жүйе. Мысалы, Сүйінбай мен Қатағанның айтысындағы, Сүйінбайдың айтысты бастаған мына бір өлең шумақтарына назар аударып көрелік.

Ассалаумағалейкүм, сәлем бердік,
Мүбәрәк жүздерінді жаңа көрдік.
Атақты ас жиынды құттықтауға,
Бауырлас қырғыз елі, саған келдік.
Жүйріктер қосылмаған қою шаңға,
Қосылар қыран бүркіт, қашқан аңға.
Хан Жантай, Қара Бәйтік, Өтекеңе,
Келіп ек амандаса Орманханға.

Берілген өлең жолдарының ырғақтық жүйесі айтыс поэзиясына тән еркіндікпен түзілген. Негізгі өлшемі он бір буындық жыр үлгісіне жақын болғанымен, кей жолдарда буын саны сөйлемнің синтаксистік құрылымына қарай сәл ауытқып отырады. Мысалы, қыстырма сөздер мен анықтауыштар («мүбәрәк жүздерінді», «атақты ас жиынды») ырғақты созаңқы етіп, айтысқа тән ауызекі әуезді күшейтеді. Сонымен бірге, дыбыстық үндестіктер («қою

шаңға», «қашқан аңға») ішкі ұйқас пен екпін ырғағын арттырады. Осындай өлшемдік вариативтілік өлеңнің экспромттық табиғатын дәл көрсетеді.

Ырғақ (ритм) – айтыстың дыбыстық динамикасын, сөз екпінін, эмоциялық серпінін реттейтін көркемдік элемент. Ол өлең өлшемімен тығыз байланысты, бірақ одан кең ұғым. Егер өлшем поэтикалық құрылымды тұрақтандырса, ырғақ – сол құрылымға қозғалыс пен өміршендік береді. Айтыстың ырғақтық жүйесі ауызша сөйлеудің табиғи интонациясымен ұштасады. Айтыскердің сөз айту екпіні, дауыс ырғағы, домбыраның сүйемелі – барлығы бірігіп поэтикалық-музыкалық синтез тудырады. Ырғақ айтыста тек фонетикалық категория емес, мазмұндық-композициялық қызмет атқарады. Мысалы, айтыс кезінде ырғақтың өзгеруі – ақынның ой қарқынының, сезімдік әсердің не эмоциялық шиеленістің артуын білдіреді. Бұл – айтыстың сахналық және көрермендік табиғатына тән ерекшелік.

Айтыс – жазба поэзиядан гөрі сахналық әрі ауызша поэтикалық форма, сондықтан оның ырғақтық жүйесі статикалық емес, вариативті және экспромттық сипатта дамиды. Ырғақ айтыстың тек өлең өлшемімен емес, дауыс, екпін, тембр, интонация, музыкалық сүйемел және тыңдаушы реакциясымен тығыз байланыста қалыптасады.

Айтыс ырғақтық тұрғыдан көп қабатты жүйе болып табылады. Ол бір мезгілде үш деңгейде көрініс табады: сөз ішіндегі және тармақтар арасындағы дыбыстық үндестік, екпін мен пауза, аллитерация мен ассонанс заңдылықтары – фонетикалық деңгей. Сөздердің грамматикалық байланысы, сөйлем құрылымындағы интонациялық көтерілу мен төмендеу, логикалық кідірістердің реттілігі – синтаксистік деңгей. Интонациялық-мелодиялық деңгей – ақын дауысының биіктігі, домбыра үнімен үйлесімі, орындаушылық темп пен ырғақтық екпіннің динамикасы. Бұл үш қабат біріге отырып айтыстың музыкалық-поэтикалық тұтастығын жасайды. Осы себепті ырғақ айтыста тек тілдік емес, дыбыстық және орындаушылық қыры бар ерекше сипат ретінде қарастырылады. Осы тұрғыда қазіргі айтыстың көрнекті өкілі, ақын Б.Әлімжановтың айтыстағы ақынның өзіне тән мақамы, әні мен ажары, көркі мен келісімі, ырғақ үні мен дыбыс үйлесімі, ұйқас өрімі мен интонациялық өрнегін танытуға бағытталған. Мақаланың мақсаты қазіргі айтыстың тіл табиғатын, сөздер қорын, өлең әуезделігін, сөз үйлесімдігін зерттеу. Сонымен қатар айтыстың экспрессивтік – мағыналық мәнін анықтау болып отыр. Қазіргі айтыстың белді өкілі Б.Әлімжанов айтыстары негізінде халық ақындарының өлең сөзді кеңірек толғап айтып, сөзге қанат бітіріп, ырғақтық және интонациялық жағынан құлпырту мәнері сипатталған мақалада егжей-тегжейлі айтылған [36, 62-69].

Айтыс ырғақтылығы тек эстетикалық әсер тудырмайды, ол мазмұнды тереңдетудің маңызды құралы. Ырғақтың өзгеруі арқылы ақын: эмоциялық көңіл күйді білдіреді. Қарсыласына әсер етудің психологиялық тәсілін қолданады. Поэтикалық ойдың бағытын өзгертіп, тыңдаушыны еліктіреді. Мәселен, ырғақтың үдеуі – ашу, мысқыл немесе батылдықты, ал баяулауы –

сабырлылық пен ой салмақтылығын білдіреді. Осы тұрғыдан ырғақ – айтыстағы поэтикалық психологияның көрсеткіші.

Айтыстың теориялық табиғатын тереңірек ұғыну үшін оны функционалдық-коммуникативтік құрылым тұрғысынан қарастыру – қазіргі әдебиеттану мен мәдениеттануда ерекше мәнге ие әдіснамалық бағыттардың бірі. Бұл тәсіл айтысты тек поэтикалық мәтін ретінде ғана емес, күрделі, бірнеше деңгейде жүзеге асатын қарым-қатынас үдерісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Айтыс осы тұрғыдан алғанда – көркемдік форма мен әлеуметтік мазмұнның, жеке шығармашылық пен ұжымдық ойдың, көркем сөз бен қоғамдық пікірдің бірігетін тұтас құрылымы. Осы себепті ырғақ айтыста тек тілдік деңгеймен шектелмей, дыбыс арқылы сезілетін және орындау барысында айқындалатын ерекше сипат ретінде қарастырылады. Бұл модельде айтыс үш негізгі қызметтік деңгей арқылы қарастырылады: 1) Айтыс – поэтикалық мәтін және орындаушылық өнердің синтезі. 2) Айтыс – диалогтық әрекет пен динамикалық поэтикалық процесс. 3) Айтыс – қоғамдық коммуникация және әлеуметтік дискурс.

Айтыс ең алдымен поэзия мен орындаушылық элементтерін біріктірген көркемдік жүйе болып табылады. Яғни айтыс мәтіні тек жазбаша немесе ауызша формада өмір сүрмейді, ол орындаушылық актімен тығыз байланысты. Айтыскердің сөз саптауы, дауыс екпіні, интонациясы, дене қимылы мен музыкалық сүйемелі – бәрі де мәтіннің семантикалық және эстетикалық қабатын толықтырады. Бұл ерекшелік айтысты классикалық жазба поэзиядан даралап, оны дискурстық әрекетке айналдырады. Айтыстың әрбір сөзі тек эстетикалық бейне емес, сонымен қатар коммуникативтік сигнал қызметін атқарады – ол тыңдаушының эмоциялық қабылдауын, қарсыласының реакциясын және әлеуметтік контексті ескере отырып туындайды. М. Әуезовтің «айтыс – қазақ поэзиясының тірі формасы» деген тұжырымы [33] дәл осы орындаушылық табиғатты меңзейді. Өйткені айтыс тек эстетикалық туынды емес, әрекеттік өнер, яғни өмір сәтінде жасалатын сөйлеу актісінің көркем формасы.

Функционалдық-коммуникативтік тұрғыдан айтыстың негізінде диалогтық құрылым жатыр. Айтыс – екі не бірнеше ақынның өзара вербалды қарым-қатынасына құрылған поэтикалық сайыс. Мұнда шығармашылық өнім диалог барысында туындайды. Әрбір ақынның сөзі жауап және реакция, яғни дискурстық контекст үнемі қозғалыста болады. Осы себепті айтыс тек дайын мәтін емес, интерактивті сөз әрекеті, нақты коммуникативтік ортада (көрермен, тыңдаушы, қарсылас қатысында) қалыптасатын көркемдік жүйе. Диалогтың табиғаты айтыста поэтикалық конфликт пен когнитивтік байланыс тудырады. Ақын қарсыласына жауап беріп қана қоймай, оның логикасын, риторикалық стратегиясын, эмоциялық әсерін талдап, соған сай жаңа мәтіндік құрылым жасайды. Бұл тұрғыда айтысты интертекстуалдық коммуникация ретінде де қарастыруға болады. Әр айтыс – өзіне дейінгі және өзінен кейінгі мәтіндермен диалог құратын мәдени мәтін кеңістігі [37]. М. Жармұхамедұлы айтыстың осы диалогтық табиғатын «көркемдік конфликт пен ой жарысының

синтезі» деп анықтайды [38]. Осылайша, айтыс – шығармашылық қарым-қатынасқа негізделген эстетикалық коммуникация.

Айтыстың үшінші маңызды қыры – оның қоғамдық-коммуникативтік қызметі. Айтыс халықтың рухани өмірінде әлеуметтік пікірталас пен мәдени диалог алаңы ретінде қалыптасқан. Бұл өнер арқылы халық өз өміріндегі саяси, әлеуметтік, моральдық және тұрмыстық мәселелерді поэтикалық формада талқылайды. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс – қоғамдық сана мен ұлттық дүниетанымның көркем репрезентациясы. Айтыскерлер халықтың атынан сөйлеп, оның мұңын, үмітін, әділетке деген ұмтылысын бейнелейді. Сондықтан айтыстың әлеуметтік функциясы тек көңіл көтеру немесе эстетикалық ләззат беру емес, рухани өзін-өзі тану мен қоғамды тәрбиелеу миссиясын атқару. Әдебиеттанушы Е. Ысмайылов бұл ерекшелікті дәл танып: «Айтыс – халықтың өзін-өзі тануының, рухани тазалануының көркемдік формасы», – деп саралаған [18]. Бұл ой айтыстың эстетикалық табиғаты мен әлеуметтік миссиясының бөлінбейтін тұтастығын айқындайды.

Айтыстың көркемдік табиғатын, оның поэтикалық тұтастығы мен эстетикалық қуатын айқындайтын ең маңызды құрамдастардың бірі – оның бейнелілік (образдылық) жүйесі мен троптық қабаттары. Бұл деңгей айтыстың тек тілдік құрылымына ғана емес, сонымен қатар оның дүниетанымдық, мәдени және әлеуметтік мәндік қабаттарына да тікелей қатысты. Айтыс өнеріндегі бейнелілік – халықтың рухани тәжірибесі мен ұжымдық санасының көркем тіл арқылы таңбаланған формасы, ал троптық жүйе – сол бейнелілікті тудыратын және өрнектейтін поэтикалық тетік. Теориялық тұрғыдан қарағанда, бейнелілік пен троп айтыстың поэтикалық семантикасының негізгі өзегін құрайды. Олар айтыс мәтінінің мағына жүйесін, эмоциялық реңін және эстетикалық әсерін қалыптастырады. Бұл ұғымдар поэтика мен семиотика ғылымдарына сүйене отырып, тілдің бейнелеу қуатын, поэтикалық ойлаудың құрылымын және қазақ мәдениетінің символдық моделін түсінуге мүмкіндік береді.

Айтыс бейнелілігінің теориялық негіздері – көркем ойлаудың поэтикалық формасы, яғни нақты өмірлік құбылыстар мен идеяларды сезімдік-образдық деңгейде көрсету тәсілі. Бұл термин әдебиет теориясында образдық жүйе ұғымымен тығыз байланысты және көркем шығарманың эстетикалық табиғатын сипаттайды. Айтыста бейнелілік – сөз өнері мен халықтық символдық ойлаудың синтезі. Айтыскер өмір шындығын тура баяндаудан гөрі, бейнелі ассоциациялар арқылы көрсетеді. Мысалы, ерлікті тұлпарға, адалдықты суға, намысты отқа теңеу – айтыс поэзиясының дәстүрлі символдық өрнегі. Осы бейнелер арқылы халықтың дүниетанымдық кодтары (табиғатқа, қоғамға, адамға көзқарасы) көркемдік тілде жаңғырады. Мұндай бейнелілік айтыстың поэтикалық дискурсын анықтайды. Ол логикалық дәлелдеуге емес, сезімдік әсер мен интуитивтік қабылдауға негізделеді. Осы себепті бейнелілік – айтыстың эстетикалық қуатын арттыратын, оны тыңдаушы санасында тұрақты эмоциялық резонанс тудыратын басты құрал.

Айтыс поэзиясындағы бейнелер жүйесі – қазақ халқының мәдени жадында қалыптасқан архетиптік символдардың көркем репрезентациясы. Бұл бейнелер халықтың дүниетанымын, рухани құндылықтарын және табиғатпен үйлесімде өмір сүру философиясын бейнелі түрде жеткізеді. Теориялық тұрғыда бейнелілік – тек көркемдік тәсіл ғана емес, ол мәдени семиотика тұрғысынан алғанда, ұлттық ойлау жүйесінің таңбалық моделі. Айтыс арқылы бұл архетиптер уақыт пен кеңістіктегі жаңа әлеуметтік мазмұнмен қайта жаңғырып, ұлттың рухани кодын сақтауға қызмет етеді. Мысалы, айтыс мәтіндерінде жиі кездесетін «жер», «ана», «от», «тау», «жылқы» сияқты символдар тек заттық-реалистік мағынада ғана емес, идеялық және философиялық деңгейде де қолданылады. «Жер» – отан мен тұрақтылықтың, «ана» – өмір мен мейірімнің, «от» – рух пен ерліктің, «тау» – биік намыс пен рухани күштің, ал «жылқы» – еркіндік пен ұлттық болмыстың бейнесі ретінде көрініс табады. Осындай архетиптік бейнелер жүйесі айтыс поэзиясында ұлттық дүниетанымның символдық тілі қызметін атқарады. Мысалы, «Біржан мен Сара айтысындағы»:

Біржан:

Алтын менен күмістің нақысындай
Міні жоқ бізден шығар сөз бедері!»
«Ақиық мұзбалақпын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес.

Сара:

Мойыным сұңғағындай жүзген қудың
Лебізім шырынындай шәрбат судың
Қаққанда төңкерілген қас бітісім

Ашылған айбатындай жібек тудың [39, 402-414) деген шумақтар айтыстың бейнелілік жүйесі, халықтың мәдени жады мен рухани философиясының поэтикалық көрінісі, яғни ұлттық болмысты символдар арқылы өрнектейтін көркемдік-танымдық құрылым.

Айтыс поэзиясының троптық жүйесі – оның образдық семантикасын тудыратын тілдік-эстетикалық жүйе. Тропы (гр. *tropos* – «бұрылыс», «айналу») – сөздің тура мағынасын ауыстыру арқылы бейнелі, экспрессивті мән жасау тәсілі. Айтыс жанрының импровизациялық табиғаты троптардың мол және динамикалық қолданылуына жағдай туғызады. Айтыстағы басты троптар – метафора, теңеу, эпитет, гипербола, литота, антитеза, ирония және сарказм. Бұлардың әрқайсысы айтыс поэтикасының бейнелік өрісін кеңейтіп, көркемдік әсерін күшейтеді. Метафора – айтыстағы ең жиі қолданылатын бейнелік құрал, ол екі ұғымның ұқсастығын негізге ала отырып, күрделі ассоциациялық мағына туғызады («Сөз – найза», «Өнер – от», «Көңіл – дария»). Теңеу – тыңдаушыға ойды нақтырақ жеткізу және поэтикалық эмоция тудыру тәсілі («Тұлпардай шабасың», «Сен найзадай өткірсің»). Эпитет – айтыстың эстетикалық мәнерін айқындайтын көркем анықтама («шалқар

көңіл», «асқар ел»). Антитеза мен ирония – айтыс тартысының логикалық және эмоционалдық энергиясын арттыратын, қарсыласқа әсер ететін риторикалық құрылымдар. Гипербола мен литота – әсірелеу мен кішірейту арқылы тыңдаушының эмоциялық әсерін күшейтеді.

Айтыстағы көркем сөз өрнектерінің ерекшелігі оның жағдайға қарай өзгеріп, орындау барысында пайда болуында. Әр бейнелі сөз айтыс кезінде нақты әлеуметтік және эмоциялық жағдайға сай туындайды. Сондықтан айтыстағы бейнелі қолданыстар дайын фольклорлық үлгілерді қайталамай, жаңа мағына мен астар тудырады. Бұл суырыпсалма ақынның шеберлігін, тілдік қабілеті мен ойлау икемін көрсетеді.

Айтыс – қазақ халқының поэзиялық мәдениетінде ерекше орын алатын, тарихи-эстетикалық және әлеуметтік-функционалдық қырлары қатар өрілген ауызша импровизациялық өнердің күрделі көрінісі. Ол халықтың тілдік ойлау жүйесін, поэтикалық дәстүрін және мәдени жадын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін синкретті құбылыс. Айтыстың көркемдік табиғатын айқындайтын басты элементтердің бірі – оның тілдік және стилистикалық жүйесі, яғни сөздің құрылымы мен көркемдік мәнерін ұйымдастыратын, эстетикалық және коммуникативтік функцияларды жүзеге асыратын компоненттер жиынтығы.

Айтыс тілі мен стилі бұл жанрдың поэтикалық семантикасының тірі өзегі, өйткені айтыс поэзиясы тек мазмұн мен идея жүйесі арқылы емес, ең алдымен сөздің көркемдік қуаты мен интонациялық ырғағы арқылы әсер етеді. Тіл мен стиль айтыстың көркемдік тұтастығын, оның эстетикалық ықпал ету жүйесін және поэтикалық даралығын қалыптастырады.

Ғылыми тұрғыда айтыстың тілдік және стилистикалық құрылымы оның функционалдық-коммуникативтік табиғатымен тығыз сабақтас. Айтыс тек поэтикалық туынды емес, ол нақты қарым-қатынас пен әрекет алаңында жүзеге асатын көркем дискурс, яғни сөз арқылы ой жарыстыру, идеялар мен позициялардың тоғысуы. Бұл тұрғыдан алғанда, айтыс тілі үнемі әрекет үстінде, динамикалық кеңістікте өмір сүреді. Ол сөйлеу актісінің формасы ретінде диалогтық құрылымға, ал стильдік тұрғыдан интонациялық, экспрессивтік және коммуникативтік көпқабаттылыққа негізделген.

Айтыскердің сөзі – тек көркем бейне жасаудың немесе эстетикалық әсер берудің құралы ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынас орнату, қарсыласты иландыру және тыңдаушыға әсер ету тетігі. Мұнда тіл тек көркемдік құрал емес, әлеуметтік-прагматикалық әрекетті жүзеге асырушы күш. Айтыскер өз сөзін тек көркем форма ретінде ғана емес, орындау барысында жүзеге асатын әрекет ретінде қолданады, яғни әр сөзі нақты мақсатқа бағытталады: қарсыласын жеңу, тыңдаушыны сендіру, қоғамды ойға қалдыру.

Айтыстың тілдік құрылымының тағы бір айрықша сипаты оның контекстілік және импровизациялық икемділігі. Әрбір айтыс әлеуметтік-мәдени кеңістікпен, тарихи уақытпен және аудиториялық жағдаймен тікелей байланысты. Осыған орай айтыс тілінде уақыт пен кеңістікке бейімделгіштік, әлеуметтік өзектілік, контекстуалды семантика ерекше рөл атқарады. Демек, айтыстың тілдік жүйесі бұл функционалды-коммуникативтік поэтика, яғни

тілдің көркемдік, әлеуметтік және әрекеттік қызметтерінің бірлігін танытатын жүйе. Сондықтан айтыстың тілін зерттеу оны таза лингвистикалық нысан ретінде ғана емес, қоғамдық сана мен мәдени коммуникацияның көркем формасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Айтыс тілінің ең басты ерекшелігі оның ауызша поэтикалық табиғаты. Яғни айтыс тілі жазба дәстүрге емес, ауызша мәдениетке сүйенеді. Мұнда поэтикалық нормалар мен стильдік тәсілдер сөйлеу тіліне тән интонация, ырғақ, дауыс екпіні, қимыл-қозғалыс сияқты орындаушылық элементтермен тығыз байланысты. Айтыскер өз ойын дайындықсыз, сол мезетте жеткізетіндіктен, тілдік құрылым мен стиль нақты әлеуметтік және психологиялық ахуалда пайда болады. Сондықтан айтыс тілі – орындау барысында қалыптасатын поэтиканың ең айқын көрінісі. Сонымен қатар, айтыстың тілдік жүйесі халықтың дүниетанымдық және мәдени кодын сақтаушы қызмет атқарады. Айтыс поэзиясында кездесетін тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер мен символдық сөздер халықтың өмірлік тәжірибесінен, тарихи жадынан және моральдық қағидаларынан туындайды. Бұл элементтер айтыс тілінің ұлттық табиғатын айқындайды. Әрбір айтыскер өз шығармашылығында осы дәстүрлі тілдік қорды жаңаша өңдеп, қазіргі әлеуметтік жағдайға бейімдейді. Мұның нәтижесінде айтыс тілі – дәстүр мен жаңашылдықтың синтезі ретінде көрініс табады.

Айтыс тілінің көркемдік және поэтикалық ерекшеліктерін Р. Сыздық айқындап, оның негізгі мәнін төмендегідей тұжырымдайды: «Айтыстың негізгі шарты – ақындардың поэтикалық дарыны, сөз көркемдігі болып есептеледі. Әрине, айтыстың импровизация (суырып салмалық), ой қисыны (логика) мен дәлелінің күштілігі, қарсыласы ұсынған тақырыпты іліп әкете білуі, қойған сұрағына әрі дұрыс, әрі әсерлі етіп жауап қайтару сияқты толып жатқан, тіпті отырыс-тұрысы, айтыс мақамы, дауысы, домбыра шертісі сияқты «ұсақ түйектерді» қоса есептейтін өзге де дәстүр шарттары бар. Осыларды салмақтай отырып, басты талап сөз шеберлігі мен экспрессиясына қойылатынын байқаймыз. Көбіне-көп осы шартқа тіл көркемдігі, сөз өрнегі толатын айтыскерлер жеңіс тұғырынан көрініп келеді» [40].

Бұл айтыстың көркемдік тілін тек ақындық дарынымен ғана шектемей, жан-жақты әлеуметтік, музыкалық және коммуникациялық элементтер арқылы жүзеге асатынын көрсетеді. Айтыстың импровизациялық сипаты, логикалық ойлау қабілеті, дәлелді сөйлеу дағдысы, сондай-ақ айтыс мақамы, дауыстың мәнері, домбырамен сүйемелдеу сияқты қосымша элементтер ақынның тілдік шеберлігін толықтыра отырып, көрерменге әсерлі эмоционалдық тәжірибе береді. Р.Сыздықтың тұжырымы қазіргі айтыс тілінің өзіндік ерекшеліктерін дөп басып айқындайды: ол тілдің экспрессивтілігі мен сөздік өрнектің байлығы арқылы көркемдік әсерін арттырады, ал ақынның сөз шеберлігі мен ой өрісі жеңісті айқындайтын басты фактор ретінде көрініс табады. Осы тұрғыдан қарағанда, айтыс тілі тек ауыз әдебиетінің бір саласы емес, сонымен қатар көркемдік және әлеуметтік функцияларды біртұтас жүзеге асыратын күрделі поэтикалық жүйе болып табылады.

Айтыс өнері мен мақал-мәтелдер арасындағы байланыс айқын көрінеді. Өйткені екі жанр да халықтың өмірлік тәжірибесін, дүниетанымын және ақыл-ойын бейнелейді. Мақал-мәтелдер сияқты, айтыс та сөз өнерінің қысқа әрі нұсқа формасында терең философиялық ойды жеткізеді. Айтыскерлер өз сөзінде халықтың әлеуметтік тұрмысын, әдет-ғұрпын, ұлттық сипатын көрсете отырып, көрерменге ой тастайтын дәл және символдық тұспалдарды қолданады. Айтыста мақал-мәтелдер жиі алға тартылады, өйткені олар ақынның идеялық мақсатын нығайтып, аргумент ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, мақал-мәтелдердің өмірлік шындығына негізделген образдары айтыстың мазмұндық құрылымына тереңдік береді. Осылайша, айтыс жанры халық поэзиясының тірі көрінісі ретінде мақал-мәтелдердің мәнін кеңейтеді, дәстүрлі даналықты жаңа поэтикалық формада жеткізеді. Бұл байланыс халық шығармашылығының сабақтастығын, тілдік байлық пен эстетикалық қуатын айқындайды.

Қазіргі айтыс тілінде мақал-мәтелдер тек қана тура мағынада емес, жанама немесе ауыспалы мәнде де қолданылып, қоғамдағы өмір құбылыстарын жан-жақты бейнелейді және қарсыластың білім деңгейі мен эмоционалдық реакциясына жүйелі ықпал етеді. Сонымен қатар, қазіргі айтыс ақындарының тілінде ұлттық сөздік қордың ерекшелігін айқын көрсететін фразеологизмдердің тиімді қолданылуы да ерекше орын алады. Бұл тұрақты сөз тіркестері стильдік деңгейде кеңінен қолданылса да, поэзиялық тілде олардың бейнелілігі мен экспрессивтілігі көркемдік құрал ретінде көрініс табады. «Сақау мен Тоғжанның айтысындағы»:

Сақау:

Жайлауы еліміздің Деген бе екен?

Еліміз Деген жайлап, төмен бе екен?!

«Атта тіл жоқ, ұрыда көз жоқ», – деген,

Мен – қайынның төрт атымын! – деген бе екен?» деген шумак осы айтқанымыздың айқын дәлелі бола алады [41, 48 б.].

Фразеологизмдердің поэтикалық табиғаты мен көпқырлылығы жөнінде зерттеуші Р. Сыздықова орынды пікір білдіреді: «Жеке суреткер тіліндегі образды фразеологизмдердің типтерін, олардың көп-аздығын, ескі-жаңаларын түгендеу үстінде ақынның немесе жазушының фразеологизмдер саласындағы байырғы қазынаны қаншалықты игеріп, кәдеге асырғанын, сондай-ақ қаншалықты жаңаларын ұсынғанын көруге болады. Бұлар шығармашылық контекст немесе авторлық даралықты білдіреді, тіпті кеңірек қарасақ, суреткер тіліндегі фразеологизмдер әлемі оның поэтикалық тіл арқылы көрінетін дүниетанымын көрсетеді» [40]. Осы тұрғыдан алғанда, фразеологизмдердің қазіргі айтыс тіліндегі қолданылуы ақынның сөздік мәдениеті мен поэтикалық шеберлігін, сонымен қатар ұлттық тілдік дәстүрдің сабақтастығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Айтыстың стильдік құрылымы – көркем поэтикалық коммуникацияның ең күрделі әрі көпқабатты жүйелерінің бірі. Ол тек мазмұн мен форманың

үйлесімін ғана емес, айтыстың эстетикалық қуатын, эмоционалдық ықпалын және идеялық-әлеуметтік мазмұнын айқындайтын негізгі көркемдік құрылым. Сильдік құрылымның өзегі айтыскердің тілдік таңдау жүйесі мен оның орындаушылық интонациясының бірлігінде. Бұл тұрғыдан айтыс стилі поэтикалық сөйлеудің ерекше типі, онда дәстүрлі халық поэзиясының көркем құралдары (қайталау, параллелизм, дыбыстық үндестік, метафоралық өрнек) прагматикалық мақсатта жұмсалады.

Айтыскердің жеке стилі оның тілдік және мәдени капиталына, поэтикалық тәжірибесіне, әлеуметтік ұстанымына тәуелді. Сөз өрнегін құруда айтыскер тек тілдік таңдау жасамайды, сонымен қатар тыңдаушының эмоциялық қабылдауына әсер ету үшін ырғақ, ритм, пауза, екпін және интонациялық өрнек сияқты акустикалық құралдарды тиімді пайдаланады. Бұл элементтер синтаксистік құрылыммен өзара байланыста болып, айтыстың жалпы композициялық тұтастығын қамтамасыз етеді.

Айтыс стилін функционалды-поэтикалық тұрғыдан қарастырғанда, ол жеке дара шығармашылық пен ұжымдық дәстүрдің тоғысу нүктесі болып табылады. Бір жағынан, әр айтыскердің стилі оның ішкі мәдени және эстетикалық әлемінің айнасы болса, екінші жағынан, айтыс стилі жалпы халықтық поэтикалық канонға сүйенеді. Айтыстың стильдік жүйесі дәстүр мен жаңашылдықтың, импровизация мен риторикалық шеберліктің диалектикалық бірлігін танытады. Демек, айтыстың стильдік құрылымы оның көркемдік тұтастығын, эмоционалдық ықпалын және ұлттық поэтикалық дүниетанымның сабақтастығын қамтамасыз ететін негізгі эстетикалық категория.

Лингвопоэтикалық тұрғыда айтыстың тілдік-стильдік жүйесін зерттеу халықтың ойлау мәдениеті мен эстетикалық талғамының заңдылықтарын тануға мүмкіндік береді. Себебі айтыс тіл мен ойдың, сөз бен сезімнің, логика мен эмоцияның біртұтас поэтикалық құрылымға айналған көрінісі. Мұнда тіл тек ақпарат жеткізуші емес, эстетикалық мән қалыптастырушы және әлеуметтік идея таратушы құрал. Осы көзқараспен қарағанда, айтыстың тілін зерттеу тек дәстүрлі филологиялық талдау шеңберінде қарастырылмайды, ол өзінің табиғаты жағынан мәдениеттанулық, философиялық және семиотикалық мәнге ие көпқырлы ғылыми зерттеу нысаны болып табылады. Айтыс тілі – тек поэтикалық мәтіннің құралы емес, ұлттық мәдени кодты жеткізуші әрі ұжымдық сананың көркем көрінісі. Сондықтан оның құрылымын зерделеу барысында зерттеуші тек тілдік бірліктерді ғана емес, сол бірліктер арқылы берілетін дүниетанымдық және символдық мағыналарды ашуға ұмтылады.

Айтыс тілін мәдениеттанулық тұрғыдан талдау оның рухани және әлеуметтік контекстімен тығыз байланысын көрсетеді. Әрбір айтыс мәтінінде халықтың өмір салты, дүниеге көзқарасы, мінез-құлқы мен моральдық ұстанымдары көрініс табады. Бұл тұрғыда айтыс тілі – мәдени жадтың семиотикалық жүйесі, яғни халықтың тарихи тәжірибесін сақтап, оны көркем формада жаңғыртатын тілдік кеңістік. Философиялық тұрғыдан айтыс тілін

талдау оның онтологиялық және аксиологиялық (құндылықтық) қырларын ашуға мүмкіндік береді: сөз – болмысты бейнелеудің, ал поэтикалық бейне – халықтың рухани дүниесін танудың тәсілі. Демек, айтыс тілін зерттеу арқылы біз ұлттық поэтикалық ойлау жүйесін, халықтың дүниетанымдық парадигмасын және қоғамдық рефлексияның эстетикалық формасын айқындаймыз. Бұл оны жай тілдік көрініс емес, рухани мәдениеттің танымдық сипаты айқын көрінетін күрделі рухани жүйе ретінде бағалауға толық негіз береді. Айтыстың тілдік және стилистикалық жүйесін анықтау – бұл өнердің ішкі құрылымын ғана емес, ұлттың мәдени болмысын, рухани дүниетанымын және эстетикалық кодын тану деген сөз. Айтыс тілі – қазақ халқының рухани сөйлеу мәдениетінің ең жоғары формасы, ал оның стилі – сол мәдениеттің көркем айнасы.

Ғылыми тұрғыдан айтыс тілі – фольклорлық-поэтикалық жүйе мен жеке шығармашылық стильдің тоғысы. Мұнда халықтық тілдің байлығы, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, шешендік дәстүр элементтері кеңінен қолданылады. Сонымен қатар әр айтыскердің өзіндік сөз өрнегі, сөйлем құрылымындағы ырғақтық, интонациялық және дыбыстық ерекшелік оның жеке поэтикалық стилін қалыптастырады.

Айтыстың тілдік жүйесін үш деңгейде қарастыруға болады: лексикалық, синтаксистік және прагматикалық.

Айтыс тілі лексикалық тұрғыдан халықтық сипатқа ие. Онда қазақтың тұрмыс-салт өміріне, табиғатқа, еңбек пен рухани мәдениетке қатысты байырғы сөздер мен ұлттық ұғымдар жиі кездеседі: ел, жер, намыс, тұлпар, жорға, от, су, ар, тағдыр, аналық, ерлік т.б. Айтыскерлер поэзиясында этномәдени бірліктер мен символдық сөздер ерекше орын алады. Бұл лексика – халықтың дүниетанымдық кодын бейнелейтін поэтикалық таңбалар жүйесі. Сонымен қатар айтыста диалектілік және аумақтық ерекшеліктер де байқалады, бұл айтыстың ауызша табиғатымен және орындаушылық кеңістіктің аумақтық шектеулерімен байланысты. Мысалы, Жетісу мен Сыр бойы айтыскерлерінің тілінде сөз қолданыс, дыбыстық интонация және фразеологиялық тіркестер тұрғысынан аймақтық өзгешеліктер бар. Мысалы, «Жамбыл мен Досмағамбеттің айтысында» сөз бастаған Жамбыл:

...Шын қызсам сөзім – жалын, домбырам – найза,
Құрсаулы сауыт болар маған шекпен.
Баласы Ұлы жүздің Абақ, Тарақ,
Көтерген ақылгөйге мені балап.
Аш бөрідей қаңғырған ақын келсе,
Бұл Жамбыл жіберетін сөзбен сабап.
Құйындап көкке шапқан мен бір пырақ,
Арамыз екеуіміздің тым-ақ жырақ, – дейді [42, 220-221].

Айтыс синтаксисі көбіне қысқа, динамикалық және диалогтық құрылымдарға негізделеді. Себебі айтыс барысында ой экспромтты түрде,

нақты жағдай мен қарсыластың сөзіне жауап ретінде туындайды. Сондықтан айтыс сөйлемдері жиі интонациялық үзіліс, эллипсис, қайталау сияқты құрылымдық тәсілдер арқылы беріледі.

Айтыстың тілі – ауызша поэтикалық шығармашылықтың ең жоғары формаларының бірі, ол нақты коммуникативтік жағдаймен тығыз байланысты және сол ортада ғана толық мағынасына ие болады. Айтыскер тек сөз шебері емес, қоғамдық сана мен халықтық пікірдің өкілі, медиаторы. Сондықтан оның тілдік әрекеті прагматикалық тұрғыдан бағытталған: әрбір сөз, интонация, метафора тыңдаушыға әсер ету, қарсыласты дәлелмен жеңу, белгілі бір әлеуметтік ойды жеткізу мақсатында құрылады. Бұл тұрғыдан айтыс тілі – тыңдаушыға әсер ету, сендірудің және айтысу нәтижесінде тыңдаушының әрекетіне, сезіміне ықпал ету әсердің айқын үлгісі.

Айтыстың тілдік табиғатын функционалды-лингвистикалық және прагматикалық аспектіде қарастырғанда, оның құрылымдық ерекшелігі мен мақсатты бағыты айқын көрінеді. Мұнда сөйлеуші мен тыңдаушының интерактивті байланысы, яғни диалогтық құрылым маңызды рөл атқарады. Айтыс – вербалды дуэль ғана емес, әлеуметтік пікірталас алаңы, сондықтан ондағы сөз тек эстетикалық құндылық емес, қоғамдық қызмет атқаратын идеологиялық құрал болып табылады. Айтыс тіліндегі әрбір троп, теңеу, синтаксистік құрылым халықтың моральдық-этикалық ұстанымдарын, дүниетанымдық бағдарларын бейнелейді.

Айтыстың тілін мәдени-антропологиялық тұрғыдан қарастырғанда, ол ұлттық болмыстың айнасы, ұлттың рухани кодын сақтаушы жүйе ретінде көрінеді. Айтыс тіліндегі метафоралар мен символдар халықтық ұғым-түсініктің концептілік жүйесін көрсетеді. Демек, айтыстың тілдік құрылымы – ұлттық менталитет пен рухани ойлаудың көрінісі. Айтыс арқылы қоғам өз құндылықтарын поэтикалық формада жаңғыртып, тарихи жады мен әлеуметтік сананы сақтайды. Осылайша айтыс тілі – тек көркем сөз жүйесі емес, мәдениет пен қоғам арасындағы диалогты жалғастыратын, ұлттық өзіндік сананы бейнелейтін күрделі лингвомәдени құбылыс.

Айтыста қоғамдық сын мен адамгершілік бағалау көркем сөз арқылы беріледі, сондықтан ол қоғамдағы шындықты айқын көрсетеді. Айтыс тек поэтикалық жарыс емес, белгілі бір кезеңнің идеялары мен мәдени түсініктерін жеткізетін қарым-қатынас түрі. XX ғасырдағы кеңестік кезең айтыстарында тіл социалистік идеологияның негізгі ұғымдарын көркем түрде түсіндіруге қызмет етті. Сол кезде «еңбек», «партия», «колхоз», «теңдік», «халық бірлігі» сияқты ұғымдар халық санасына жаңа идеялық түсінік ретінде енгізілді.

Зерттеуші Қ.Д. Асанов айтысты қазақ халқының рухани өмірімен тығыз байланыста дамыған, тарихи және мәдени құндылығы жоғары өнер түрі ретінде қарастырады. Ол атап көрсеткендей: «Ақындар айтысы – өнер түрінде қазақ халқының тарихымен бірге біте қайнасып келе жатқан рухани құндылық. Айтыс жырларында халқымыздың ғасырлар бойғы қуанышы мен шаттығы, қайғысы мен мұңы, әлеуметтік болмысы, дәстүр-салт, әдет-ғұрып,

ой-армандары – барлығы да бедер тауып, суреттелген» [43]. Бұл тұжырым айтыстың тек көркем әдеби сала ғана емес, сонымен қатар тарихи кезең шындығын бейнелейтін әлеуметтік және мәдени сала екенін көрсетеді. Айтыс арқылы қоғамның әлеуметтік құрылысы, күнделікті өмірі, адамгершілік ұстанымдары мен дәстүрлі құндылықтары көрініс табады.

Белгілі фольклортанушы, академик С. Қасқабасов айтысты халықтың өзін-өзі тануы мен өзгеге танылуының көрінісі ретінде қарастырады. Ол жазғандай: «Айтыс – халықтың өзін-өзі тануы мен өзгеге танылуының көрінісі. Бұл жанрда тек суырыпсалма шеберлік емес, халықтың дүниетанымы, саяси-әлеуметтік көзқарасы, моральдық қағидалары көрініс табады» [44]. Бұл пікір айтысты тек поэзиялық шеберлік ретінде қарастыру жеткіліксіз екенін, оны қоғамның рухани өмірін айнадай көрсететін жанр деп бағалауға болатынын көрсетеді.

Кейінгі зерттеушілер де айтыстың тарихи-әлеуметтік контекстпен тығыз байланысты дамығанын айтады. Мысалы: «Айтыс өнері әр дәуірде пайда болып, өмір сүрген қоғам адамдарының өмірімен, саяси және әлеуметтік жағдайларымен, кемшіліктермен, жетістіктерімен тығыз байланысты дамып, көркемдік шыңына көтерілді» [45, 14-24].

Осы тұжырымдар айтыстың тарихи дәстүрге сүйене отырып, бүгінгі заманда да қоғам өмірімен, әлеуметтік құбылыстармен, ұлттық мүдде мен рухани құндылықтармен тығыз байланыста екенін дәлелдейді. Айтыс жанры халықтық сана мен мәдениет сабақтастығын сақтап, поэтикалық және публицистикалық функцияларды біртұтас жүйеде жүзеге асыратын көркемдік форма ретінде қарастырылады.

Жазушы әрі зерттеуші С. Мұқанов айтысты қазақ ауыз әдебиетінің ежелгі дәстүрінен бастау алатын кең тараған көркемдік бағыт ретінде қарастырады. Ол айтысты тек әдеби құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени сипаттағы сала ретінде бағалайды. С.Мұқанов атап көрсеткендей: «Айтыста озған ақын халық алдында ақындыққа мандат алғандай болады. Ақын халықтың ең сүйкімді, ардақты адамдарының қатарында. Халықтың ақынды жақсы көруіне себеп – оның шешендігі ғана емес, олардың айтыста, иә басқа шығармаларда халық тұрмысының шындығын суреттеуі, қуанышы мен қайғысына шын көңілмен ортақтасуы» [46].

Бұл пікір айтыстың әлеуметтік функциясын айқындайды. Айтыс ақынды халық өмірінің белсенді қатысушысы ретінде көрсетіп, оның шығармашылық қызметін әлеуметтік бағалаумен байланыстырады. Айтыста ақынның шешендік шеберлігі ғана емес, халық тұрмысын, дәстүрін, қуаныш пен қайғысын бейнелейтін қабілеті де маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, С.Мұқановтың тұжырымы бойынша, айтыс халықтық сана мен мәдениеттегі сабақтастықты сақтайтын және оны жаңа ұрпаққа жеткізетін құндылықты дәстүр ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан қарағанда, айтыс қазақ ауыз әдебиетінің тек көркемдік қыры ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік, тарихи және мәдени аспектілерін интеграциялайтын жанр екенін көрсетеді.

Тәуелсіздік дәуіріндегі айтыстарда айқын тілдік ауысу байқалды. Кеңестік идеологиялық лексика орнына ұлттық рух, тәуелсіз сана, тіл мен дін, отаншылдық және еркіндік мотивтері келді. Бұл кезеңдегі айтыстар – ұлттық мәдениеттің қайта жаңғыруының куәсі. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, айтыс дискурсы әлеуметтік-прагматикалық бейімделудің жарқын үлгісі. Ол уақыт талабына сай жаңа ұғымдарды игеріп, ұлттық дүниетанымға енгізіп отырады. Сондықтан айтыстың тілдік табиғаты тек көркем поэтика деңгейінде емес, сонымен бірге социолингвистикалық және мәдени семиотика тұрғысынан зерттеуді қажет етеді. Ол – тілдің тарихи динамикасын, қоғам мен сана эволюциясын бейнелейтін күрделі көркем-идеологиялық жүйе. Мысалы халық Әбдіғали Сариевтің:

Өлеңнен түйме түйіп, бауын қадап,
Сол болсын көпке салған олжалары.
Жемісі Октябрдің қуат берді,
Балқытып тұла бойды денеге өрлеп.
Лениндік партияның нұр сәулесі,

Тереңнен шолытады, ойды тербеп, – деген шумақтарынан айтыс тілінің идеологиялық бейімделуі айқын байқалады. Жамбыл айтыста халық поэзиясының дәстүрлі өрнегін сақтай отырып, жаңа қоғамдық жүйенің саяси дискурсын (партия, Ленин, теңдік, еңбек) көркем түрде қолданған. Мұнда тілдік құралдар арқылы кеңестік моральдық кодекс дәріптеледі.

Ал Аманжол Әлтаев пен Ринат Зайытов айтысындағы (2004 ж.):

Тілім барда мен тірімін, тілім кетсе, мен де өлем,
Қазақ рухы тілімде, мен сол рухқа көнбегем.
Еркін елдің ұлы болып туғанымды мақтанам,

Ешкімнің де құлы емес, азат болу мен деген, – деген шумақта тәуелсіздік кезеңіндегі айтыс тілінің ұлттық-рухани бағдарға бейімделуі көрініс табады. Айтыскер тіл арқылы ұлттық болмыс пен азаттық идеясын көтереді, ал стильдік құрылымында патетикалық, азаматтық пафос басым.

Айтыс – қазақтың дәстүрлі мәдениетінде қоғамдық коммуникацияның, рухани өзін-өзі танудың және әлеуметтік ойдың көркем формасы ретінде қалыптасқан. Ол тек поэзиялық жарыс немесе импровизациялық өнер ғана емес, сонымен қатар мәдени жад пен қоғамдық сана институты қызметін атқарады. Айтыстың әлеуметтік-мәдени қызметі – оның көркемдік табиғатының әлеуметтік мазмұнмен және мәдени құрылыммен өзара байланысын айқындайтын теориялық категория. Теориялық тұрғыдан айтыстың әлеуметтік және мәдени рөлі М. Әуезовтің, Е. Ысмайыловтың, Р. Бердібаевтың, М. Жармұхамедұлының және Р. Нұрғалидың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Олар айтысты «қоғамдық сана айнасы», «рухани дәстүрдің тірі формасы», «ұлттық мәдениеттің құрылымдық өзегі» деп сипаттайды. Зерттеуші Е. Ысмайыловтың пікірінше, «айтыс – халықтың өзін-өзі тануының және әлеуметтік әділеттілікті іздеудің көркем көрінісі» [18]. Бұл

тұжырым айтыстың әлеуметтік бақылау және моральдық реттеу құралы ретіндегі қызметін дәлелдейді. Ақындар поэзиясы арқылы қоғамдағы теңсіздік, әділетсіздік, тұрмыс ауыртпалығы сияқты мәселелер сыналып, соның нәтижесінде қоғамдық рефлексия қалыптасады.

Әр тарихи дәуірде айтыс қоғамның мәдени контекстіне бейімделіп, өзінің өміршеңдігін дәлелдеп келеді. Кеңестік кезеңде ол еңбек, социализм, теңдік, партия идеяларын дәріптеу арқылы жаңа мазмұнға ие болса, тәуелсіздік дәуірінде ұлттық рух, тіл, дін, егемендік және тарихи сана тақырыптарын көтеру арқылы өзінің бастапқы рухани миссиясына қайта оралды. Мысалы, XX ғасырдың ортасында Жамбыл, Нартай, Кенен айтыстары халықты еңбекке, бірлікке, рухани серпіліске үндесе, қазіргі Аманжол Әлтаев, Ринат Зайытов, Айтақын Бұлғақов сияқты айтыскерлер поэзиясында ұлттық сана мен рухани жаңғыру идеясы алдыңғы орынға шықты. Бұл айтыстың мәдени бейімделу қабілетінің жоғары екенін және ұлттық бірегейлікті қайта жаңғыртудағы тарихи рөлін айқындайды. М. Жармұхамедұлы атап өткендей, «айтыс – халықтық дәстүр мен заманауи мәдениет арасындағы рухани көпір» [38]. Демек, айтыс мәдениетте дәстүрдің репродуктивтік және жаңғыртушылық функциясын қатар атқарады.

Айтыстың әлеуметтік-мәдени қызметінің маңызды қыры – оның моральдық-этикалық реттеу тетігі ретіндегі рөлі. Айтыс арқылы қоғамның адамгершілік құндылықтары қалыптасып, мінез-құлық нормалары бекітіледі. Бұл тұрғыда айтыскер – тек ақын емес, қоғамның моральдық ұстазы, рухани тәрбиешісі. Айтыс поэзиясында адамгершілік, намыс, адалдық, отансүйгіштік, ұят, имандылық сияқты ұғымдар поэтикалық символдар арқылы көрініс табады. Мысалы, *«Адалдықтың белгісі – ар сақтаған»*, *«Ер намысы – ел намысы»*, *«Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен»* деген қағидалар айтыс поэзиясының моральдық парадигмасын құрайды. Бұл қасиет айтысты халықтың қоғамдық-рухани этикасын қалыптастырушы мәдени институт ретінде тануға мүмкіндік береді. Яғни, айтыс – қоғамдағы моральдық тепе-теңдікті сақтайтын, мәдени және рухани мінез-құлық кодексін бекітетін көркемдік құрал.

Айтыстың әлеуметтік қызметін қазіргі гуманитарлық ғылымда функционалдық-коммуникативтік модель тұрғысынан қарастыру өзекті. Айтыс – халық пен билік, жеке мен қоғам арасындағы поэтикалық диалог алаңы. Бұл диалогтың басты ерекшелігі – оның ашықтығы мен көп деңгейлілігі. Қоғам мен өнер арасындағы байланыс. Осы құрылымдық көпқырлылық айтысты мәдени интеграция құралына айналдырады. Ол түрлі әлеуметтік топтарды, аймақтарды және ұрпақтарды ортақ эстетикалық және рухани кеңістікке біріктіреді. Қазіргі мәдениеттанулық тұрғыдан айтыс – бұл жанды әлеуметтік институт, яғни қоғамдағы пікір алмасу мен мәдени байланыстарды нығайтатын қоғамдық коммуникация түрі.

Айтыс поэзиясындағы символикалық бейнелерді К. Юнгтің архетиптер теориясы тұрғысынан қарастыру тиімді деп есептеледі [47]. К.Юнгтің тұжырымына сәйкес, архетиптер – адамзаттың ұжымдық бейсанасында

сақталған, мәдени тұрғыдан әмбебап модельдер болып табылады, олар әр дәуірде қоғамның психологиялық және мәдени құрылымын бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс жырларында кездесетін жер, су, от, тұлпар, тау сияқты образдар тек көркемдік құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының дүниетанымдық және рухани тәжірибесінің архетиптік көріністері ретінде де қызмет етеді.

Мысалы, жер символы өмірдің тұрақтылығы мен ата-баба тарихының сабақтастығын білдірсе, су бейнесі – өзгеше өмірлік күш, тазалық пен жаңаруды меңзейді. Ал от элементі – адам рухының энергиясы, құмарлық пен шығармашылықты білдіретін көркемдік код ретінде қабылданады. Тұлпар мен тау бейнелері батылдық, ерлік, саяси және әлеуметтік еркіндік идеяларын айқындайтын архетиптік мәнге ие. Осылайша, айтыстың символикалық тілін архетиптік талдау оның көркемдік және философиялық мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, архетиптер теориясы айтыс поэзиясының ұлттық мәдениет пен тарихи санаға қатысты рөлін айқын көрсетеді. Символдар арқылы ақын халықтың ұжымдық санасында сақталған құндылықтар мен тәжірибелерді жаңғыртып, тыңдаушыларға психологиялық және эстетикалық әсер қалдырады. Бұл тұрғыдан қарағанда, айтыс поэзиясындағы символикалық бейнелер тек көркемдік функцияны ғана атқармай, сонымен бірге ұрпақтан-ұрпаққа жететін мәдени сабақтастық пен рухани дәстүрдің негізгі тасымалдаушысы болып табылады.

Айтыстың символдық жүйесі – қазақ халқының тарихи жадын, дүниетанымын және рухани құндылықтарын бейнелейтін күрделі көркемдік құрылым. Символдар арқылы айтыс тек эстетикалық қызмет атқарып қоймай, ұлттық мәдени естелікті жаңғырту мен ұжымдық сананы қалыптастыру құралына айналады. Айтыстағы көркем бейнелер, тұрақты метафоралар мен мифопоэтикалық образдар халықтың тарихи тәжірибесін, моральдық-этикалық нормаларын және дүниетанымдық қағидаларын жинақтайды. Осылайша, айтыс мәтіндік деңгейде ғана емес, семиотикалық және мәдени жүйе ретінде қызмет етеді. Айтыстың символдық табиғаты оның рухани сабақтастықты қамтамасыз етудегі рөлімен тығыз байланысты. Әр дәуірдің айтыскерлері ұлттық сананы жаңғыртып, ұлт болмысына тән идеяларды символдар арқылы бейнелейді. Мысалы, тұлпар бейнесі дәстүрлі айтыстарда батырлық, еркіндік пен жігердің белгісі болса, қазіргі поэтикалық контексте ол тәуелсіздік пен ұлттық рухтың көркем коды ретінде қолданылады. Сол сияқты, домбыра – өнердің ғана емес, рухани тұтастық пен ұлт бірлігінің символы, ал жер мен ел ұғымдары – айтыстағы мәңгілік тақырыптар мен құндылықтардың семантикалық өзегін құрайды. Заманауи айтыстарда бұл символдар жаңа әлеуметтік контексте қайта түсіндіріліп, ұлттық идея мен заманауи қоғамдық дискурсты тоғыстырады. Яғни, айтыс символдық жүйе арқылы өткен мен бүгіннің арасындағы мәдени сабақтастықты сақтай отырып, ұлттық дүниетанымның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда, айтыс – халық жадындағы тарихи кодтарды заманауи сана кеңістігіне көшірудің поэтикалық құрылымы болып табылады.

Айтыс халықтың мәдени жадын жаңғыртушы маңызды құралдардың бірі болып табылады. М. Хальбвакс ұсынған «ұжымдық жад» концепциясы бойынша қоғам өз өткенін жадта сақтай отырып, қазіргі мәдени сәйкестігін қалыптастырады [48]. Осы тұрғыдан алғанда айтыс халықтың тарихи тәжірибесін, ерлік дәстүрін, моральдық қағидаларын және рухани құндылықтарын көркем түрде бейнелейтін мәдени қызметін атқарады. Айтыс мәтіндерінде бұл мазмұн жаңа дәуірдің идеологиялық контексіне сәйкес жаңаша интерпретацияланып отырады. Мысалы, XX ғасыр басындағы айтыстарда еркіндік, елдік, теңдік идеялары жетекші орын алса, қазіргі кезеңдегі айтыстарда тіл, дін, ұлттық болмыс, тәуелсіздік сияқты символдық категориялар поэтикалық жүйенің өзегіне айналды. Осы арқылы айтыс ұлттық идеяның мәдени медиаторы ретінде көрінеді.

Тәуелсіздік кезеңінде айтысты жаңа методологиялық тұрғыдан зерделеу мүмкіндігі кеңейіп, бұрын жарияланбаған нұсқаларды ғылыми айналымға енгізу үдерісі жанданды. Сонымен бірге айтыс мәтіндерінің мазмұндық құрылымын мәдени-антропологиялық және мәтінтанулық тұрғыдан қарастыру бағыттары қалыптасты. Осы ретте ақын-жыраулар поэзиясының көркемдік табиғаты, шығармашылық тұлғаның қалыптасу ерекшеліктері және орындаушылық дәстүр мәселелері С. Дәрібайұлы еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Зерттеуші XIX–XX ғасыр басындағы ақын-жыраулардың шығармашылық тұлға ретінде қалыптасу үдерісін, олардың өнерге келу жолдарына қатысты аңыз-әңгімелер мен деректерді жүйелей отырып, «жырау», «сүлей», «шайыр» ұғымдарының мазмұнын айқындайды [49]. Сонымен қатар автор дәстүрлі поэзиядағы сөз саптау мәдениеті мен жазба айтыс дәстүрінің ерекшеліктерін, сондай-ақ ежелгі түркі әдеби мұралары мен Құран хикаяларының қазақ жырына тигізген ықпалын арнайы талдайды [50]. Ал ақын-жыраулар поэзиясындағы діни-этикалық ұғымдардың көркемдік қызметін қарастырған зерттеулерінде исламдық дүниетанымның өлең-толғаулар мазмұнындағы орны Құран аяттары мен хадистер негізінде ғылыми тұрғыдан жүйеленіп көрсетіледі [51]. Сондықтан бұл еңбектер айтыс поэзиясының поэтикалық табиғатын, орындаушылық дәстүрін және рухани-дүниетанымдық негіздерін түсіндіруде маңызды теориялық тірек қызметін атқарады. Айтыс мәтіндеріндегі діни дискурс мәселесі де соңғы кезеңде отандық және шетелдік ғылыми кеңістікте жаңа методологиялық деңгейде қарастырыла бастады. Айтыстағы діни мазмұнның поэтикалық және мәдени қызметін талдауға арналған зерттеулер халықаралық ғылыми айналымға енгізіліп, Scopus деректер базасына енетін басылымдарда жарияланды. Бұл бағыттағы зерттеулер айтыс мәтіндерінің діни-этикалық мазмұнын тарихи және текстологиялық тұрғыдан қарастырудың өзектілігін айқындай түседі [52, 247-266].

Айтыстың символдық және мәдени қызметі оның ұлттық дүниетанымдық жүйемен байланысында айқын көрінеді. XIX–XX ғасырларда ақындар айтысы мен лирикалық жанрлардың алдыңғы қатарға шығуы олардың эстетикалық функциясының күшеюімен байланысты болды. Зерттеуші С. Қасқабасовтың

көрсетуінше, айтыстың басты ерекшеліктерінің бірі – оның эстетикалық қызметінің айқын көрінуінде. Айтысты қабылдаушы қауым үшін ақындардың не айтқаны ғана емес, оны қалай жеткізгені, көркемдік шеберлігі мен орындаушылық деңгейі де ерекше маңызды болды. Осы тұрғыдан алғанда сал-серілер мен халық өнерпаздарының шығармашылығы айтарлықтай эстетикалық қызмет атқарды [44, 25].

Қазақ дүниетанымында адам мен табиғат, рух пен зат, сөз бен іс өзара тұтас онтологиялық бірлікте қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда айтыс мәтіндері тек поэтикалық туынды ғана емес, халықтың тарихи тәжірибесін, рухани құндылықтарын және мәдени жадын жинақтап, жаңғыртатын көркемдік жүйе болып табылады.

Қорыта айтқанда, айтыс өнерін ғылыми-теориялық тұрғыдан қарастыру оның тек әдеби құбылыс емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және тілдік құбылыс екенін көрсетеді. Айтыс ақындарының шығармашылығы дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығы негізінде дамитын көркем жүйе ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда айтыс өнері қазақ мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен бірге кешенді ғылыми зерттеуді қажет ететін дербес жанр ретінде бағаланады.

1 тарау бойынша тұжырым

Бірінші тарауда айтыс өнері қазақ мәдениетінің аса күрделі, көпқабатты әрі синкретті құбылысы ретінде теориялық және тарихи-ғылыми тұрғыдан жүйелі түрде қарастырылды. Зерттеу нәтижелері айтыс – бірнеше өнер мен қарым-қатынасты біріктіретін көпқырлы өнер түрі екенін дәлелдейді.

Бірінші бөлімде айтыс өнерінің теориялық негіздері айқындалып, оның синкретті табиғаты басты ұстаным ретінде танылды. Айтыс поэзиясының ауызша импровизацияға негізделуі, диалогтық формаға құрылуы, орындаушылық пен мәтіннің ажырамас бірлігі бұл жанрды жазба поэзиядан түбегейлі ерекшелендіреді. Айтыс – ақынның өлеңді сол сәтте ойлап табуы мен оны тыңдаушы алдында әсерлі етіп айтуының бірлігі, яғни сөз арқылы қарым-қатынастың ең биік түрлерінің бірі. Мұнда сөз – тек эстетикалық объект емес, әлеуметтік әрекет, қоғамдық пікір білдіру мен мәдени диалог құралы қызметін атқарады. Айтыстың теориялық табиғаты эстетикалық, әлеуметтік және этикалық қабаттардың бірлігі арқылы ашылды. Эстетикалық қабат айтыстың көркемдік қуатын, поэтикалық құрылымы мен бейнелілік жүйесін айқындаса, әлеуметтік қабат оның қоғамдық сана мен мәдени жадты бейнелеудегі рөлін көрсетеді. Ал этикалық қабат айтысты адамгершілік құндылықтарды реттейтін, ар-намыс, әділет, жауапкершілік сияқты ұғымдарды поэтикалық формада бекітетін рухани институт ретінде танытады. Осы үш қабаттың тұтастығы айтысты ұлттық коммуникацияның символдық моделі дәрежесіне көтереді. Айтыс поэтикасының құрылымдық элементтері – өлең өлшемі, ырғақ, интонация, бейнелілік, троп, тілдік-стильдік жүйе – оның импровизациялық және сахналық табиғатымен тығыз байланысты екені анықталды. Өлең өлшемі мен ырғақ айтыстың тек пішіндік қаңқасы емес,

ақынның ойлау қарқыны мен эмоциялық серпінін реттейтін динамикалық құрал ретінде қызмет атқарады. Ал бейнелілік пен символика айтысты ұлттық дүниетанымның көркем коды, мәдени семиотикалық жүйе ретінде танытады.

Жалпы алғанда, бірінші тарауда айтыс өнері көркем сөз арқылы жүзеге асатын қарым-қатынас түрі, әлеуметтік-мәдени құрылым және ұлттық дүниетанымның көркем бейнесі ретінде жан-жақты теориялық тұрғыдан қарастырылды. Айтыстың синкретті табиғаты, жанрлық ерекшеліктері мен зерттелу тарихын жүйелі саралау айтыстанудың дербес ғылыми сала ретінде қалыптасқанын айқындап, оның қазақ рухани мәдениетіндегі орны мен маңызын терең түсінуге мүмкіндік берді. Осы теориялық-методологиялық тұжырымдар енді айтыс өнерінің аймақтық дәстүрлерін, соның ішінде қазақ айтыс мәдениетінде айрықша орны бар Жетісу айтыс мектебінің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын нақты тарихи-әдеби материал негізінде талдауға берік негіз қалайды.

Тарауда айтыс жанрының жиналуы мен зерттелу тарихы кең ауқымда қарастырылып, оның XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми айналымға түсе бастағаны айқындалды. Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, В. Радлов, М. Әуезов бастаған зерттеушілер айтысты қазақ әдебиетінің төлтума жанры ретінде бағалап, оның ұлттық мәдениеттегі орнын айқындады. Кеңестік кезеңде айтыс мәтіндерін жинау, жариялау және жүйелеу мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылып, іргелі қолжазба қорлары қалыптасты. Ал тәуелсіздік дәуірінде айтысты жаңа методологиялық тұрғыдан зерделеу, бұрын жарияланбаған нұсқаларды ғылыми айналымға енгізу мүмкіндігі кеңейді. Және Жетісу өңіріндегі айтыс дәстүрі тарихи-көркемдік тұрғыдан қарастырылып, ең алдымен Жетісу ақындық мектебінің қалыптасу ерекшеліктері мен дәстүр сабақтастығы мәселесі сараланады. Бұл бөлімде Жетісу айтыс ортасына тән ұстаз–шәкірт жүйесі, ақындық мұраның берілу жолдары, аймақтық поэтикалық таным мен орындаушылық дәстүрдің орны айқындалады.

Аталған тараудың екінші бөлімінде Жетісу айтыстарының поэтикалық құрылымы мен тақырыптық аясы талданып, аймақтық айтыстардың мазмұндық-көркемдік жүйесі, образдар әлемі, әлеуметтік ой айту тәсілдері мен тілдік-стильдік ерекшеліктері жан-жақты ашылады. Осы арқылы Жетісу айтыс дәстүрінің жалпы қазақ айтыс өнеріндегі өзіндік орны мен көркемдік сипаты ғылыми тұрғыдан негізделеді.

2 ЖЕТІСУ АЙТЫС ДӘСТҮРІ: ТАРИХИ-КӨРКЕМДІК СИПАТ

2.1 Айтыстың қазақ мәдениетіндегі орны мен мәні

Айтыс өлеңдері – қазақ ауыз әдебиетіндегі ең мол тараған өнердің бірі. «Айтыс» атауы айтысу, тартысу, дауласу, жарысу, сынасу мағынасында қолданылады. Ертеде үлкенді-кішілі даулар кезінде шешендер айтысы орын алған. Ал ақындар айтысы – өлеңмен айтылатын сөз жарысы, яғни өнер сайысы ретінде танылған. Қазақтағы айтыс өнері, әсіресе ақындар айтысы, кең таралғанына қарамастан, революцияға дейін арнайы түрде жүйелі зерттеле қойған жоқ. Айтыс мұрасын алғаш жинап, ғылыми пікір білдірген зерттеушілердің бірі – Ш. Уәлиханов [53, 5].

Айтыстың жанрлық табиғатын тереңірек түсіну үшін оны тек тарихи тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге орындаушылық және мәтіндік құбылыс ретінде қарастыру қажет. Айтыс өнерін талдауда оны бір мезгілде екі қабатта – оқиға және мәтін ретінде қарастыру маңызды. Біріншіден, айтыс – нақты әлеуметтік ортада өтетін тірі орындалатын көрініс: сахна (жиналыс) кеңістігі, уақыт қысымы, қарсыластың жедел уәжіне экспромт жауап, тыңдаушының ықыласы мен көңілі айтыстың көркемдік нәтижесіне тікелей әсер етеді. Екіншіден, айтыс – кейінгі мәдени айналымға түсетін мәтін: стенограмма, баспасөз жарияланымы, жинақ, архивтік нұсқа және қазіргі цифрлық жазбалар арқылы ол тұрақтанып, қайта оқылады, қайта бағаланады. Осы екі қабаттың бірлігі айтыстың әрі тірі орындаушылық өнер, әрі мәдени жадыда сақталатын мәтіндік мұра екенін дәлелдейді. Сондықтан айтыстың қазақ мәдениетіндегі орны мен мәнін ашу үшін оның тарихи дамуын, қоғамдық қызметін және ұйымдасу тетіктерін кешенді түрде көрсету қажет.

Айтыс – көне дәуірлерден бері үздіксіз дамып, қазіргі кезеңге дейін өз маңызын жоғалтпай сақталуы бұл өнердің мәдени тұрақтылықпен қатар, бейімделгіштік қасиеттерін де айғақтайды. Заманауи айтыстың функционалдық өрісі кеңейіп, аудиториялық ауқымы дәстүрлі ортадан бұқаралық ақпарат құралдары мен цифрлық медиа кеңістігіне дейін таралды. Айтыстың сахналық форматта ұйымдастырылуы, теледидар және онлайн платформалар арқылы кеңінен таралуы оның әлеуметтік-коммуникативтік әлеуетін күшейтіп, ұлттық мәдени мұраның қазіргі контексте жаңғыруына ықпал етті. Осыған байланысты айтыс көркем шығармашылық өнер ғана емес, сонымен бірге қоғамдық пікірді қалыптастырушы, мәдени интеграцияны қамтамасыз етуші және ұлттық рухани құндылықтарды жаңғыртушы әлеуметтік-мәдени институт ретінде қарастырылады.

Айтыстың әлеуметтік-мәдени институт ретіндегі табиғаты оның институционалдық тіректерінен анық байқалады. Біріншіден, айтыс ақындық мектептер мен дәстүр сабақтастығы арқылы (ұстаз-шәкірт, аймақтық орындаушылық үлгілер) өмір сүреді. Екіншіден, оның жүзеге асу кеңістігі рәсімдік-мерекелік ортадан (той, жәрмеңке, жиын) кәсіби сахнаға және медиа алаңға дейін кеңейген ұйымдастыру тәжірибелерімен сипатталады.

Үшіншіден, айтыста бағалау жүйесі орныққан: көркемдік, суырыпсалмалық, уәждің дәлдігі, тіл мәдениеті, әдеп өлшемдері қазылар алқасы мен аудиториялық қабылдау арқылы сараланады. Төртіншіден, айтыстың нәтижесі – мәтіндік бекітілу арналары арқылы тұрақтанады: баспасөз, жинақ, архив, қазіргі цифрлық платформалар. Осы факторлардың жиынтығы айтыстың қоғамдағы қызметін «кездейсоқ өнер сайысы» деңгейінен көтеріп, тұрақты әлеуметтік-мәдени жүйе ретінде орнықтырады.

Айтыс әр дәуірдің өзекті мәселелерін көтеріп, халықтың ойын жеткізгені белгілі. Ал жыршылар мен термешілер өткен ғасырлар шындығын жырға қосып, халықты тарихпен таныстырған. Олар адамдық қасиеттерді насихаттап, ізгілікке, мейірімге, қанағатшылдыққа, жақсылыққа үндейді. Бұл тұста айтыстың ауыз әдебиетіне тән дәстүрді басым сақтайтыны байқалғанымен, төкпе ақындардың әрқайсысының өзіндік даралығы, стильдік ерекшелігі де анық көрінеді. Сондықтан ауызша дәстүр мен жазба мәдениеттің өзара ықпалдасуын айтыс өнерінің жаңаруы мен дамуының бір қыры ретінде бағалауға негіз бар.

Қазіргі кезеңдегі айтыскерлер шығармашылығы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында өрістеп келеді. Бүгінгі айтыс өкілдері ұлттық поэтикалық дәстүрдің сабақтастығын сақтай отырып, заманауи білім мен мәдени тәжірибеге сүйенеді. Айтыскерлердің дүниетанымдық өрісі кеңейіп, олардың интеллектуалдық деңгейі мен ақпараттық сауаттылығы жаңа мазмұндық сапа қалыптастырады. Қазіргі айтыскерлер әдеби, тарихи және қоғамдық дереккөздермен жүйелі танысып, ақпарат арналарының (кітап, мерзімді баспасөз, радио, теледидар, цифрлық медиа) мүмкіндігін тиімді пайдаланады. Соның нәтижесінде айтыс мазмұнында заманауи әлеуметтік мәселелер, ғылыми ұстанымға негізделген ой-пікірлер, мәдени рефлексиялар көрініс табады. Демек, қазіргі айтыс – тек суырыпсалып өлең айту ғана емес, сонымен бірге ой алмасу мен мәдени қарым-қатынастың заманауи түрі. Сонымен бірге цифрлық медиа кеңістігі айтыстың таралу ауқымын кеңейткенімен, жанр табиғатына ықпал ететін жаңа жағдайларды да қалыптастырды. Бір жағынан, онлайн платформалар айтыстың сақталуын, қолжетімділігін, архивтенуін күшейтіп, оны кең аудиторияға жеткізеді; айтыскердің мәтіні мен орындаушылық үлгісі тез таралып, қоғамдық пікірдің кең өрісіне шығады. Екінші жағынан, цифрлық ортада монтаж, қысқартылған фрагменттер, контенттің «вирус» формасы айтыстың толық композициясын, уәж жүйесін және этикалық өлшемін бұрмалау қаупін туғызады. Сондықтан қазіргі айтысты бағалауда сахналық әсермен ғана шектелмей, оның медиа арқылы тараған нұсқаларының мәтіндік дәлдігі мен тұтастығын да назарда ұстау қажеттігі арта түседі.

Айтыстың халықтық сипаты – оның жұртшылық алдында өтуімен, бағалаушысы мен сыншысы ретінде көпшіліктің қатысуымен нығаяды. Айтыста жақсылық айтылса да, кемшілік сөз болса да, жинақталған әлеуметтік шындықтың көрінісі беріледі. Мәселен, «кейбір жастар ана тілін білмейді, мұрамызды толық игермеді» деген мазмұндағы сын ауыз әдебиетіне тән

жалпылама сарынмен айтылуы мүмкін. Ал жазба әдебиетте кейіпкердің ішкі-сыртқы келбеті нақтылы, терең суреттеліп, портреті жасалады, тілдік мінездемесі мен жүріс-тұрысы егжей-тегжейлі ашылады. Бұл – жазба әдебиеттің табиғатына тән ерекшелік. Дегенмен, дәл осы айырма айтыстың табиғатын кемітпейді: жазба әдебиет шығармалары шетінен «мөлдіреген маржан» бола алмайтыны сияқты, «аттың жалы, түйенің қомында» айтылатын төкпе ақын туындыларында артық-кемнің кездесуі – суырыпсалмалыққа негізделген өнер үшін лайықты құбылыс. Демек, қазіргі айтыс бұрынғы дәстүрлердің қажетті бөлігін сақтай отырып, дамып келе жатыр деуге толық негіз бар.

Соған қарамастан сахнаға шыққан ақынның бәрін төкпе талант деуге болмайды. Айтыс қайта жаңғырып, ілгері басып келе жатқан өнер болғандықтан, өткен 20-25 жыл көлемінде кей айтыстарда жасандылықтың басым болғаны, күн ілгері дайындалған мәтінді жаттап айту секілді үрдістердің кездескені байқалған. Табиғи талантты ұштау үшін ұзақ дайындық пен жиі машықтану қажет, әйтпесе ақындық әлсірейді. Сондықтан айтыстың негізгі қасиеттерін сақтап, ақындық шеберлікті дамытып отыру үшін айтысты жиі әрі жүйелі өткізу қажет.

Бүгінгі айтыс өнерінің даму бағыты оны тек дәстүрлі поэтикалық жарыс ретінде емес, кәсіби шығармашылық мектеп деңгейіне көтеруді талап етеді. Айтыскерлердің шеберлігін арттыру, тіл мәдениетін жетілдіру, тарихи-мәдени деректерді терең игеру, заманауи әлеуметтік тақырыптарды поэтикалық тұрғыдан бейнелеу – осы өнердің сапалық дамуының негізгі алғышарттары. Айтысты жүйелі түрде ұйымдастыру, жас ақындарды мақсатты даярлау, суырыпсалмалық дәстүр мен жазба мәдениеттің озық әдістерін ұштастыру арқылы бұл жанр ұлттық мәдениеттің заманауи бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқара алады. Демек, айтыс – халық руханиятының үзілмес желісі мен мәдени сабақтастықтың айқын көрінісі ретінде болашақта да маңызын жоғалтпайтын өміршең өнер.

Қазіргі айтыс өнерінің даму үдерісінде жаңа буын өкілдерінің қалыптасуы да жанрдың өміршендігін көрсетеді. Дегенмен айтыс тәжірибесінде дайын мәтінге сүйену немесе алдын ала жатталған материалды пайдалану сияқты құбылыстардың әлі де кездесетіні байқалады. Мұндай әдіс айтыстың табиғи импровизациялық және экспромттық ерекшелігіне қайшы келіп, оның көркемдік-эстетикалық құндылығын төмендетуі мүмкін. Айтыс – поэтикалық импровизацияға, логикалық ұтқырлық пен тілдік шеберлікке негізделген күрделі шығармашылық әрекет. Сондықтан айтыскердің деңгейін айқындайтын басты өлшем – ойлау жылдамдығы, бейнелі тіл құрау қабілеті және поэтикалық түйсік. Нағыз айтыстың құрылымдық және мазмұндық өзегі диалогтық сипат пен экспромттық жауап беру принципіне негізделеді. Әр қатысушы қарсыласының сауалына нақты, қисынды әрі көркем жауап қайтаруға тиіс. Мұндай қабілет – бір сәттік шабыттың ғана нәтижесі емес, ұзақ дайындық пен жүйелі машықтанудың жемісі. Айтыскердің кәсіби деңгейін

анықтайтын факторлар қатарында кең дүниетаным, тіл мәдениеті және аудиториялық талғамды дәл сезіну қабілеті ерекше аталады.

Айтыстың жандануына, аймақтық ақындық орталардың кеңеюіне қатысты нақты деректердің бірі – Ғали Ормановтың 1959 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жариялаған «Жетісу ақындарының айтысы» атты мақаласы. Онда айтысқа қатысушылар санының артуы, жаңа буын таланттардың қосылуы және әр саланың мамандарының (мұғалім, зоотехник, мал дәрігері) айтысқа араласуы бұл өнерге «жаңа бояу» бергені атап көрсетіледі [54]. Демек, айтыскер ақындардың қатарының ұлғаюы халықтың айтысқа қызығушылығы жоғары екенін және айтыстың қоғамдық-мәдени кеңістіктегі ықпалының күшейгенін дәлелдейді.

Айтысты жандандырудың, оны ұлттық мәдениеттің биігіне көтерудің бір жолы ретінде айтысты жиі ұйымдастыру қажеттігі бұрын-соңды жазылған зерттеулер мен мерзімді басылымдарда да үнемі сөз болып келеді [55]. Алайда бұл үрдісте науқаншылық сипаттың басым болуы белгілі бір қауіп тудырады: күйші мен әншінің күнделікті машықтануы, спортшының тұрақты жаттығуы секілді, айтысты да ұлттық көркем мәдениетіміздің құрамдас бөлігі ретінде үздіксіз қолдап отырмаса, ол өзінің биік көркемдік деңгейін сақтап тұра алмауы ықтимал.

Осы орайда «Ақын дуда қызады» деген қағида айтыстың табиғатын дәл танытады: тыңдайтын орта мен қошеметші қауым бар жерде айтыс өз әсерін күшейтеді. «Айтыс – күй талғамайтын театр» деген тұжырым оның егін басында да, шопан аулында да, шілдеханада да ұйымдаса беретін өміршең табиғатын меңзейді. Әр отырыстағы бір ауыз тапқыр өлеңнің өзі жұртты серпілтіп, рухани энергия тудыратынын жоққа шығаруға болмайды. Бұл тұрғыдан 1990 жылдардағы айтыстардың нәтижесінде жанрдың едәуір дамып, ілгері басқанын байқауға болады.

Айтыстың этикалық өлшемі мен сипаты да оның мәдени орнын айқындайды. 1989 жылы өткен халықаралық айтыс туралы пікірде «айтысқан ақындар жеке бас кемшіліктеріне тиіспей, сөзден ұстауға ұмтылды, бұл – нағыз шеберліктің сыны» деп бағалануы айтыстағы тартыстың мәдени нормамен реттелетінін аңғартады. Сонымен қатар Қоңыр Иштван Мандокидің «қазақтың суырыпсалма айтыс өнерін шетелдік сахнаға ұялмай ұсынуға болады, өйткені сырт жұрт оны қызыға қабылдар еді» деген пікірі айтыстың ұлттық мәдениетті танытатын әлеуетін көрсетеді [56].

Айтыс пен жыршылық дәстүрдің түркі халықтарына ортақ құбылыс екені жөніндегі тұжырымдар да маңызды. Ғалым Р. Бердібаев Балтық жағалауы халықтарында көпдауысты хор дәстүрінің ұжымдық формада сақталуын мысалға келтіре отырып, әр өңірдің мәдени ерекшелігі өзіндік бір «мәдени код» арқылы көрінетінін айтады. Сол сияқты айтыс пен жыршылық дәстүр – қазақ пен қырғызды қоса алғанда түркі дүниесіне ортақ мұра, ал қазақ мәдениетіндегі айтыстың айрықша дамуы оның ұлттық рухани жүйедегі маңызын арттыра түседі. Сондықтан мұндай рухани байлықты сақтап, әрі қарай дамыту үшін мемлекеттік әрі қоғамдық жанашырлық қажет. Айтыста

айтылған сын-пікірлерге де мемлекеттік деңгейде көңіл бөлінгені жөн. Әйтпесе айтылған сөз өз орнын таппай, «айтылған жерде қала берсе», өнердің өрісі де тарыла береді. Осы мәселені М. Дүйсеновтің: «Бабы болмаған дәстүрдің бағы болмақ емес... ең демократияшыл дәстүрді өшіріп алмай, оған жағдай, мүмкіндік тудырып, жаңа дәуірге, жаңа талапқа орай өрістетіп отыру – мәдени дамуда ұстанатын берік принцип» деген пікірі де бекіте түседі [57, 177]. Шынында, соңғы жылдары айтыстарда қаншама ірі, келелі мәселелер «атын атап, түсін түстеп» айтылып жүргенімен, сол сын-пікірлерге дер кезінде үн қатып, нақты қорытынды шығару тәжірибесі әрдайым жүйелі бола бермейді. Бұл – ұлттық мәдениет пен сөз өнеріне деген жауапкершілік өлшемін қайта таразылауды қажет ететін жағдай.

Айтыста көтерілетін мәселелердің қатарында қазақы болмысқа жат келеңсіздіктердің өткір сыналуы да жиі кездеседі. Мысалы, ата-ананы қарттар үйіне тапсыру, шарасыз сәбиді тастап кету секілді әлеуметтік дерттер айтыс мәтіндерінде өткір айыпталады [58].

Айтыстың этикалық және эстетикалық тәрбиесіне қатысты Ә.Нұршайықов пікірінде айтыскерге тек ұйқасты өлең шығару ғана емес, «жақсы мінез, жарасымды әзіл, қылықты қимыл, сабырлық» та қажет екені айтылады. Айтысып отырған екі ақынның өнегесі көпшілікке ғибрат болуы тиіс [59]. Бұл тұжырым айтыстың мәдени нормалары мен жауапкершілік өлшемін нақтылай түседі. Ақындардың өздері де айтыстың болашаққа қалатын сөз екенін ұғынғандықтан, осы жауапкершілікті поэтикалық түрде бекітеді [60].

Айтыстың сақталып, дамуына әсер ететін басты себептердің бірі – оны қолдайтын орта мен арнайы ұйымдардың қамқорлығы. Ата-баба мұрасын қастерлеу ұлттық мәдениетке оң көзқарас қалыптастырады. Айтыстың бүгінге дейін дамып, сақталуы – осының айқын белгісі. Сондықтан айтысты сақтап, дамытуға, өрісін кеңейтуге мемлекеттік қамқорлық қажет. Қазақ мектептерінің көбеюі, шетелден қандастардың келуі сияқты үдерістер мәдени жандану үшін мүмкіндік берсе, көші-қонға қатысты әлеуметтік мәселелердің өзі де айтыс мәтінінде сөз болатыны белгілі.

Айтысты дамытуда қоғамдық қайшылықтарды сынай отырып, көпшілікке қозғау салу мүмкіндігі бар. Сондықтан сирек дарынға үлкен ілтипат қажет. Дегенмен, соңғы уақытта бағалау жүйесінде ауылдастық, жерлестік сипаттағы біржақтылықтардың кездесуі айтыстың әділ бәсеке табиғатына нұқсан келтіреді. «Өзіміздің жерлесімізге алып келген бәйгеміз еді» деп орташа өлеңшіге бәйге беру кейде шын жүйріктің сағын сындырып, ел алдындағы мәртебесін төмендетеді. Сол сияқты «жасы мен жолына қарай» ұпай үстемелеу де өнердің өсуіне кедергі. Айтысты бағалаудағы алалаушылық өнерді өрге бастырмайды; керісінше, әділдік пен кәсібилік сақталса, көпшілік ықыласы мен мемлекеттік қолдау үндесіп, айтыс құлашын кең жаяды.

Ғылым мен техника дамып, радио, көгілдір экран, интернет кеңейсе де, ұлттық бірегей өнеріміз қатар дамып, жетіле беретіні анық. Себебі, айтыс – ұлттық дәстүріміздің өзегі. Театрға, киноға сирек баратын халықтың өзі айтыс

хабары тараса, соған асығуы айтыстың халықтық беделін дәлелдейді. Қиыннан қиыстыратын төкпе ақындықтың, көпшілікті серпілтетін киелі өнердің тоқырап қалмауы да осыдан. Айтыс кезінде туған кейбір жазба поэзияға бергісіз көркем өлеңдерді дер кезінде жариялап, жинақтап, ғылыми айналымда ұстап отыру – болашаққа қалатын маңызды іс. Бұл ретте төкпе ақындарға зейнетіне қарай ілтипат көрсетілуі – жанрдың институционалдық қолдауының бір тетігі.

Айтыстың қазақ мәдениетіндегі орны мен мәнін тарихи деректермен толықтыра отырып көрсету үшін кеңестік кезеңдегі трансформацияны да назарда ұстау қажет. Кеңес өкіметі дәуірінде айтыс өмір талабына сәйкес мазмұны жағынан өзгеріп, жаңа сипат алды. Ел есін жия бастаған шақта Ұлы Отан соғысының ауыртпалығы келіп, халық бар күшін жеңіске жұмылдырды. Осындай кезеңде Қарағанды қаласында ақындар айтысының ұйымдастырылуы еңбекшілерді жігерлендіру, жұмылдыру талабына елеулі үлес қосты. Бұл айтыс халық ақындарын да бір серпілтті. Айтыстағы ру намысын жырту талабы ауыларалық, ауданаралық, облысаралық айтыстардың жаңа серпін алуына жол ашты. Ал оның үгіт-насихат мүддесімен астасуы сол дәуірдің қоғамдық сұранысын танытты.

Бұдан кейінгі кезеңде аудан, облыс ақындарының газет бетінде жазып айтысу дәстүрі өріс алды. Бұл шын мәнінде, дәстүрлі суырыпсалма табиғаттан алшақ үрдіс еді. Дегенмен, айтыстың көне арнасына қайта ойысуына М. Әуезов, Р. Ысмайылов, Ғ. Мүсірепов секілді тұлғалар ықпал етіп, айтыс қайта түлеп, тың сипатқа ие болды. «Айтыс енді келмеске кетті» деген пікірдің теріс екенін жанрдың қайта жаңғыруы дәлелдеді.

Кеңес өкіметі тұсында қуғын-сүргін, зобалаң кезеңдер айтысқа да уақытша тоқырау әкелгенімен, ғасырлар бойы үзілмей келген дәстүрдің біржола жоғалуы мүмкін емес еді. Осы орайда Р. Бердібай: «Ақындар айтысының оқта-текте болса да қайта көрініп, жаңғыруы кездейсоқ құбылыс емес... айтыс жанрының қазіргі кезде де қажетті, дамуға мүмкіндігі бар» деп жазады [61, 99 б.]. Өмір өзгерісіне сай жанр табиғаты да түлеп, рушылдық сипат әлсіреп, айтыс ұжымдық өмірді бейнелеу, еңбек тақырыбын жырлау бағытына ойысты. Бұл ерекшеліктерді ғалым О. Нұрмағамбетова айтысқа әр сала мамандарының қатысуымен байланыстыра түсіндіріп, кеңестік дәуірде айтыс жанры даму процесінің «биік белесіне» көтеріліп келе жатқанын атап көрсетеді [62, 211-212].

Айтыстың кеңестік дәуірде жаппай жандануына түрткі болған жағдайдың бірі – 1943 жылғы ұйымдастыру тәжірибесі. К. Сейдаханов 1943 жылы Қазақстан Жазушылар Одағының III пленумынан кейін жер-жерде айтыс өткізуге тапсырмалар беріліп, жыл аяғына таман республикалық айтыс өткізу ұйғарылғанын нақтылайды [63, 8]. Бұл жұмыстардың Қарағандыда өткізілуі де кездейсоқ емес. Соғыс мүддесі үшін көмірдің қажеттілігі артқан тұста халық ақындарының табиғи таланты қоғамдық міндеттерді өтеуге жұмылдырылды. 1943 жылдың шілдесінде Қарағандыда өткен алғашқы кеңестік ірі айтысқа

Жетісу ақындарынан Доскей, Ілияс, Қайып, Көшен секілді халық ақындарының қатысуы осы кезеңнің мәдени-әлеуметтік тынысын танытады.

Кеңестік айтыстардың жанрлық сипатын ашатын зерттеулер қатарын да арнайы атап көрсету маңызды. Қазақ әдебиетінің тарихы [33], Айтыс – ақындық мектебі [64], Айтыс өнерінің өрісі [65], Айтыс – өмір айнасы [66], Бүгінгі айтыстың бағдары жайында [67].

Кеңес дәуіріндегі айтыстың ерекшеліктерін сөз еткенде, оның ұжымдық сипаты да назар аударады. Айтысқа озық шыққан жүлдегерлер шақырылып, көп жағдайда жұптасу тәртібі ұйымдастырушылар тарапынан алдын ала белгіленіп отырды. Кейінгі кезеңде (1950-60 ж.) жазып айтысу үрдісінің өріс алуы айтыстың табиғи әсерін әлсіреткендіктен, әдебиетші-ғалымдар суырыпсалма дәстүрге қайта оралу қажеттігін алға шығарды. Осы тұста М. Әуезовтің айтысты «ақын мектебі, шеберлікті шыңдайтын ең қатал сын тезі» деп бағалап, алдын ала жазып айтысу тәсілін сынға алған пікірі маңызды [62, 235].

Осылайша, кеңестік дәуірдегі және одан кейінгі айтыстар ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасап келген дәстүрлі өнердің заңды жалғасы ретінде бағаланады. Айтыс бүгінгі өмір талаптарына сай түр-мазмұн жағынан өзгеріске ұшыраса да, өзінің әлеуметтік, саяси-қоғамдық және эстетикалық мәнінен қол үзген жоқ; керісінше, бұқаралық сипатымен халыққа қызмет етіп, рухани сұранысқа жауап беріп келеді.

Жоғарыда қарастырылған материалдар айтыс өнерінің қазақ мәдениетіндегі орны мен мәні тек көркемдік-эстетикалық құбылыспен шектелмейтінін көрсетеді. Біріншіден, айтыс – қазақ қоғамында қоғамдық пікір қалыптастыратын, әлеуметтік мәселелерді ашық талқылауға мүмкіндік беретін дәстүрлі дискурстық институт. Ақындар халық атынан сөйлеп, әлеуметтік бақылау мен моральдық бағалаудың өзіндік тетігін қалыптастырады. Екіншіден, айтыс – әр дәуірдің қоғамдық ахуалы мен тарихи өзгерістерін поэтикалық формада бейнелейтін әлеуметтік-мәдени айнасы. Бұған кеңестік кезеңдегі тақырыптық бағдар, соғыс жылдарындағы жұмылдыру сипаты, кейінгі кезеңдердегі әлеуметтік сын мен мәдени рефлексияның күшеюі дәлел. Үшіншіден, айтыс – ұлттық мәдени жадты сақтап, тарихи тәжірибені, салт-дәстүрді, ұлттық құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін поэтикалық құрылым. Сонымен қатар айтыс бір мезгілде оқиға әрі мәтін (баспасөз, жинақ, архив, цифрлық жазба арқылы тұрақтанатын мұра) ретінде өмір сүріп, мәдени айналымда қайта жаңғырып отырады. Демек, айтыс – қазақ мәдени кеңістігінде қоғамдық ойды ұйымдастыратын, тарихи жадты жаңғыртатын және рухани сабақтастықты қамтамасыз ететін көпқырлы әлеуметтік-мәдени институт.

2.2 Жетісу айтыс ақындары мектебі: қалыптасуы мен дәстүр сабақтастығы

Қазақ әдебиеті тарихында көркемдік дәстүр нақыштары мен поэтикалық ерекшеліктері арқылы дараланатын бірнеше аймақтық ақындық мектептердің қалыптасқаны белгілі. Мұндай мектептер белгілі бір тарихи-әлеуметтік әрі мәдени ортада дамып, жетекші тұлғалардың ықпалымен ұйымдасқан шығармашылық қауымдастық ретінде танылады. Әдебиеттануда ақындық мектепті айқындайтын негізгі белгілер қатарында жетекші ақынның болуы, ортақ көркемдік репертуардың (айтыс, толғау, жыр) қалыптасуы, орындаушылық мәнердің бірізділігі және аймақтық тақырыптық бағдардың айқындалуы аталады. Демек, «ақындық мектеп» ұғымы – белгілі бір өңірдің поэзиялық тәжірибесі мен орындаушылық мәдениетін жинақтайтын, дәстүр сабақтастығын қамтамасыз ететін тарихи-әдеби құбылыс.

Осы теориялық ұстанымдарды нақтылау үшін айтыс өнерінің XIX ғасырда-ақ ұлттық мәдениеттің айрықша көркемдік құбылыс ретінде танылғанын ескеру маңызды. Айтыстың қоғамдық-эстетикалық маңызының артуы оның жекелеген аймақтарда шығармашылық орта, тіпті мектеп деңгейіне көтерілуіне тарихи алғышарт қалыптастырды. Осы тұста орыстың ұлы жазушысы Л. Толстойдың 1862, 1871, 1883 жылдары Россиямен шекаралас дала қазақтарының ауылдарында бірнеше рет болып, күнделігінде «бұнда бәрі қызық, әрі тосын» деп жазуы және сол әсерлерінің қатарында айтыс өнерін атап өтуі қазақ қоғамындағы сөз өнерінің өзгеше эстетикалық құбылыс ретінде қабылданғанын аңғартады [21]. Бұл дерек көшпелі тұрмыс-тіршіліктің этнографиялық сипатымен қатар, қазақтың рухани-мәдени әлемі де сырт көзге әсерлі көрінгенін көрсетіп қана қоймай, айтыстың ұлттық мәдениеттің өзгеге ықпал етерлік көркемдік формасы ретінде танылғанын дәлелдейді. Осы тарихи-мәдени жағдай аясында қазақ сахарасындағы жыраулық, жыршылық және суырыпсалма ақындық дәстүрлерді бір арнада тоғыстырған Жетісу ақындық ортасы жоғарыда аталған теориялық белгілерді толық қамтыған дәстүрлі әдеби мектеп ретінде айқындалады. Яғни Жетісу мектебіне жетекші тұлғалар жүйесі, берік тәлімгерлік сабақтастық, ортақ репертуар мен орындаушылық даралық қатар тән болып, аймақтық ақындық орта дәстүрлі әдеби институт сипатында орнықты.

Жетісу ақындық мектебінің қалыптасу табиғатын тереңірек түсіндіру үшін айтыс өнерінің өзі белгілі бір тарихи-әлеуметтік ортада орныққан мәдени құбылыс екенін ескерген жөн. Қазақ даласындағы ас-той, жиын-жиналыстардың жиі өтуі суырыпсалма сөз өнерінің дамуына қолайлы жағдай жасап, ақындардың тұрақты жүздесуіне, сөз сайысының мәдени тәжірибе ретінде жүйеленуіне мүмкіндік берді. Осы орайда Г. Төлеубердина қазақ қоғамында той-думан мен жиындардың айтыс өнерінің қалыптасуына ықпал еткенін атап көрсетіп, «қазақ даласында думан-той мен жиындар жиі өтіп, ақындар айтысының қалыптасып келе жатқан тұсы XVIII ғасырдың аяғына келеді» деп жазады [68]. Аталған тарихи-әлеуметтік алғышарттар Жетісу

өңірінде де айқын көрініс тауып, өңірлік ақындық ортаның қалыптасуына берік негіз қалады.

Аймақтық мектептердің ішінде Жетісу өңірі айтыс өнерінің кеңінен сақталып, үздіксіз дамыған ортасы ретінде ерекшеленеді. Бұл ерекшелік, ең алдымен, Жетісуда суырыпсалма айтыс дәстүрінің жыраулық және жыршылық өнермен қатар біртұтас көркем жүйе ретінде орнығуымен байланысты. Өзге өңірлерде жыраулық пен айтыскерлік өнер кей жағдайда жіктеле дамыса, Жетісуда жырау, айтыскер және жыршы қызметін қатар атқарған әмбебап ақындар шоғыры қалыптасты. Сонымен бірге өңірдің қазақ пен қырғыз мәдени-рухани кеңістігінің түйіскен аймағында орналасуы сөз сайысы мен поэтикалық бәсекенің үздіксіз жандануына ықпал етті. Мұндай ортада айтыс жеке ақындардың өнер көрсету алаңы ғана емес, аймақтық көркем дәстүрді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін тұрақты мәдени институт қызметін атқарды.

Жалпы қазақ поэзиясындағы аймақтық әдеби мектептер қатарына Маңғыстау өңіріндегі жыраулық мектеп, Сыр бойы сүлейлері, Қаратау шайырлары, Арқа өңіріндегі сал-серілер мен әнші-ақындар ортасы, сондай-ақ Абай төңірегіне топтасқан ақындар мектебі де жатады. Бұл әдеби орталардың барлығы өзара ықпалдастықта дамып, ұлттық поэзияның тұтас көркемдік жүйесін қалыптастырды. Осындай ортақ заңдылық тұрғысынан қарастырғанда, Жетісудағы ақындық дәстүрдің мектеп деңгейінде орнығуы – кездейсоқ құбылыс емес, қоғамдық-тарихи ахуалмен, мәдени-рухани сұраныспен және дәстүр сабақтастығының жалғасы екені заңдылық.

«Ақындық мектеп» ұғымының қазақ поэзиясында нақты тарихи негізі бар құбылыс екенін Е. Ысмайыловтың тұжырымдары да қуаттайды. Ғалым XIX ғасырдың 60-70 жылдарында Торғай өңірінде Ыбырай Алтынсарин бастаған ақындық мектептің болғанын атап көрсетеді [18, 70]. Демек, белгілі бір өңірде ақындық ортаның орнығуы қоғамдық-тарихи өзгерістермен, әлеуметтік сұраныспен және шығармашылық тәжірибенің жүйеленуімен тығыз байланысты. Бұл тұрғыда Т. Жұртбайдың XIX ғасырдың екінші жартысындағы тарихи бетбұрыстардың сол кезеңде өмір сүрген ақындар шығармашылығына тікелей ықпал еткенін нақтылауы да маңызды [69, 47].

Осы тарихи-әлеуметтік заңдылық Жетісу өңірінде де айқын байқалады. XIX ғасырда Жетісу өңірі күрделі саяси үдерістерді бастан өткерді: өңір бір жағынан Қоқан хандығының ықпалында болса, екінші жағынан Ресей империясының отарлық саясатына тартылды. Мұндай ахуал халықтың әлеуметтік өміріне, тұрмыс-тіршілігіне және қоғамдық санасына тікелей әсер етіп, ақындар сөзінің қоғамдық ойды білдіру құралы ретіндегі маңызын арттырды. Нәтижесінде бұл кезеңде айтыс пен толғау жеке көркемдік жарыс шеңберінен шығып, елдік мүдде, жер дауы, әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздік мәселелерін көтеретін қоғамдық пікір мінберіне айналды. Осылайша ақын сөзі әлеуметтік-публицистикалық қызметімен күшейіп, суырыпсалмалық өнер қоғамдық санаға ықпал ететін пәрменді рухани күш ретінде танылды.

Аймақтық ортаның мектеп сипатын бекітетін ішкі рухани-дәстүрлік негіздерді де ескерген жөн. Е. Ысмайылов халық ақындары арасында ақындықтың табиғатын «батамен алу», «тұқым қуалап қону», «үйренумен, еңбекпен ақын болу» секілді ұғымдармен түсіндіру дәстүрі бар екенін көрсетеді [18, 74]. Яғни Жетісудағы ақындық ортаның қалыптасуы сыртқы тарихи ықпал мен ішкі дәстүрлі танымның тоғысында орныққан құбылыс ретінде танылады. Сонымен бірге орындаушылық-этикеттік қалыптың да мектеп белгісіне айналғанын ғалым халық ақындарының өлеңге түсер сәтінде «ақындық әруағын шақырғандай» серпіліс жасайтынын, домбырасын күйлеп, көңілін қайрап, сөз бастау мәнері арқылы шабыт шақыратынын атап өтуімен нақтылайды [18, 75]. Бұл сипат айтыс үстінде ғана емес, жалпы Жетісу ақындық ортасының өзіндік «әдеби коды» мен орындаушылық мәдениетін қалыптастырып, сөздің беделін күшейткен тұрақты дәстүр ретінде көрінеді.

Жетісу ақындық мектебін ғылыми тұрғыда сөз ету XX ғасырдың алғашқы жартысынан басталады. Бұл бағыттағы іргелі тұжырымдарды алғаш жүйелі түрде негіздеген ғалым – Мұхтар Әуезов. Ол «Айтыс» атты мақаласында Сүйінбай, Жамбыл сияқты Жетісу ақындарының шығармашылығына тоқталып, XIX ғасырдың ортасына дейін айтыс өлеңінің Қазақстан аумағында кең таралғанын, ал XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында бірқатар өңірлерде бәсеңдегенін атап көрсетеді. Сонымен бірге айтыс өнерінің Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарында көпшілік жанр ретінде табиғи қалпын сақтап қалғанын көрсетеді [70, 281]. Бұл дерек Жетісу ақындық ортасының ауызша поэзиямен, әсіресе суырыпсалмалық айтыс дәстүрімен тығыз байланыста дамығанын және айтысты кәсіби деңгейге көтерген жетекші орталықтардың бірі болғандығының дәлелі.

Жетісу ақындары шығармашылығын арнайы зерттеуге арналған еңбектер қатарында қолжазбатанушы Т. Әлбековтің «Жетісу ақындары» атты зерттеуі [71], А. Бұлдыбайдың зерттеулері, сондай-ақ жергілікті ақындар, қаламгерлер мен журналистердің мерзімді баспасөзде жарияланған мақалалары маңызды дереккөз ретінде бағаланады. Сонымен қатар Жетісу ақындық дәстүрін түсіндіруде қазақ әдебиеті тарихын зерттеген ірі ғалымдардың еңбектері де ерекше мәнге ие [72]. Академик С. Мұқанов әдебиет тарихына арналған зерттеулерінде ақындық дәстүрдің қалыптасуы мен дамуына қатысты құнды мәліметтер қалдырған [73, 26]. Ал Е. Ысмайылов «Ақындар» [18] атты монографиясында ақындық орта мен ақындық мектеп ұғымдарының теориялық мәнін ашып, олардың қалыптасу заңдылықтары мен көркемдік ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасайды. Осы ғылыми қағиданы негізге алғанда, Жетісу өңірінде қалыптасқан ақындық мектеп те жетекші тұлғалар төңірегіне топтасқан, суырыпсалмалық дәстүрге сүйенген әрі өзіндік көркемдік жүйесі бар шығармашылық орта ретінде сипатталады.

Жетісу ақындық мектебінің қалыптасуын пайымдау үшін аймақтың тарихи-географиялық сипатын нақтылау да маңызды. Ғылыми әдебиеттерде «Жетісу» атауы жиі қолданылғанымен, оның аумақтық шекарасы әр тарихи кезеңде әртүрлі сипатта айқындалғаны үнемі ескеріле бермейді. Сондай-ақ

қазіргі кезде Жоңғар Алатауы деп аталып жүрген тау жотасының бұрын «Жетісу Алатауы» деген атаумен белгілі болуы бұл өңірдің тарихи-географиялық ұғым ретінде өзгермелі сипатқа ие екенін көрсетеді. Ертеректегі деректерде Жетісу Қазақ жерінің оңтүстік-шығыс бөлігін және Солтүстік Қырғызстан аумағын қамтитын кең географиялық аймақ ретінде сипатталады: солтүстігінде Балқаш, Сасықкөл және Алакөлмен, шығысында Жоңғар Алатауы жоталарымен, оңтүстігінде Тянь-Шань, Теріскей және Қырғыз Алатауымен, батысында Шу және Қарабалта өзендерімен шектескені көрсетіледі [74, 26].

Жетісу өңірінің тарихи-географиялық бейнесі оның өзен жүйелерімен де тығыз байланысты. Атап айтқанда, бұл аймаққа Іле, Шу, Ақсу, Қаратал, Лепсі, Тентек, Көксу өзендері жатады және олардың барлығы Балқаш көліне құятын ірі су жүйесін құрайды. Сонымен қатар қазіргі Қырғызстан аумағындағы Қарақол мен Тоқпақ өңірлерінің белгілі бір кезеңде Тезек төре басқарған Жетісу уезінің әкімшілік құрамында болуы Жетісу аймағының тарихи шекарасының кең болғанын аңғартады. 1860 жылы Ш. Уәлиханов Жетісу өлкесінің картасын жасап, онда Жетісу аумағын Қаратал өзенінен Алакөлге дейін, Балқаштан Алатауға дейінгі кеңістік ретінде көрсеткен. Бұл тұжырымды академик В. В. Бартольд та құптаған [75, 70]. Осындай кең тарихи-географиялық кеңістік көшпелі өмір салты жағдайында руаралық қатынасқа, ас-той мен жиын-жиналыстың жиі өтуіне, ақындардың бір-бірімен жүздесуіне қолайлы орта туғызып, сөз сайысының тұрақты мәдени құбылысқа айналуына ықпал етті.

Жетісу айтыс дәстүрінің тарихи қалыптасу жолдарын, айтыскер ақындардың шығармашылық сабақтастығын және поэтикалық ортасының даму динамикасын жүйелі түрде айқындау мақсатында зерттеу барысында жетісулық айтыскер ақындардың реестрі жасалды. Бұл реестр Жетісу өңіріндегі айтыс өнері өкілдерін хронологиялық жүйеге түсіруге, олардың өзара шығармашылық байланысын анықтауға және айтыс дәстүрінің аймақтық әдеби мектеп ретінде қалыптасу логикасын нақтылауға мүмкіндік береді.

Реестрді құрастырудың ғылыми қажеттілігі айтыс мәтіндерінің көпнұсқалылығы мен тарихи таралу арналарының ерекшеліктерін анықтау міндетімен тікелей байланысты. Ақындардың өмір сүрген кезеңдерін, өзара айтысқа түсу уақыттарын және шығармашылық ықпалдастық желілерін нақтыламайынша Жетісу айтыс мектебінің қалыптасу эволюциясын толық сипаттау мүмкін емес. Сондықтан реестр айтыскер ақындардың тарихи-әдеби кеңістіктегі орнын айқындауға қызмет ететін жүйеленген деректік база ретінде қарастырылады. Реестрді жасау барысында қолжазба қорларында сақталған айтыс мәтіндері, мерзімді баспасөзде жарияланған нұсқалар, архивтік материалдар және айтыс өнеріне қатысты Қазақтың ақын-жыраулары [76], Ақын-жыраулар [77] ғылыми зерттеулер пайдаланылды. Қолжазба деректері айтыскер ақындардың өмір сүрген кезеңін нақтылауға мүмкіндік берсе, жарияланған мәтіндер олардың шығармашылық қызметінің таралу аясын

анықтауға жағдай жасайды. Ал архивтік материалдар мен ғылыми еңбектер өмірбаяндық деректерді толықтыруға және шығармашылық ортасын сипаттауға негіз болды.

Реестрді құрастыруда хронологиялық орналастыру принципі негізгі әдістемелік ұстаным ретінде алынды. Айтыскер ақындардың туған жылдары нақты көрсетілген жағдайда олар сол деректер негізінде жүйеленді. Туған жылы белгісіз тұлғалардың кезеңі мәтін ішіндегі жанама деректерге сүйене отырып жобалап анықталды. Мұндай жанама көрсеткіштерге белгілі ақындармен сөз қағысу деректері, тарихи тұлғалармен байланысы, шығармаларының жариялану уақыты, сондай-ақ «XIX ғасыр», «XIX-XX ғасырлар» тәрізді кезеңдік сипаттамалар жатқызылды. Бұл тәсіл айтыскер ақындардың тарихи сабақтастығын барынша дәл қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге реестрді құрастыруда бірнеше нұсқамен берілген деректерді сақтау принципі қатаң сақталды. Айтыскер ақындардың туған жылдары мен өмірбаяндық мәліметтері әртүрлі дереккөздерде түрліше көрсетілген жағдайда олар өзгертілмей, деректік күйінде берілді. Мұндай ұстаным текстологиялық дәлдікті қамтамасыз етіп, кейінгі ғылыми салыстыруларға негіз қалайды. Осы тұрғыдан реестр тек жүйелеуші құрал ғана емес, бастапқы деректік мәліметтердің сақталуын қамтамасыз ететін ғылыми база қызметін де атқарады. Жетісулық айтыскер ақындардың реестрі Жетісу айтыс мектебінің қалыптасу логикасын анықтауда ерекше маңызды. Реестр арқылы айтыскер ақындардың бірнеше буыннан тұратын шығармашылық сабақтастығы, поэтикалық ортасының эволюциялық даму бағыты және өзара ықпалдастық желісі айқындалады.

Реестрдің ғылыми жаңалығы жетісулық айтыскер ақындардың шығармашылық сабақтастығын тарихи-хронологиялық жүйеде кешенді түрде алғаш рет көрсетуімен анықталады. Бұған дейін айтыскер ақындарға қатысты деректер жекелеген зерттеулерде үзік сипатта қарастырылып келсе, бұл реестр оларды біртұтас жүйеге түсіру арқылы Жетісу айтыс дәстүрінің құрылымдық табиғатын, даму кезеңдерін және негізгі өкілдерін айқындауға жағдай жасайды.

Осылайша, жетісулық айтыскер ақындардың реестрі Жетісу өңіріндегі айтыс өнерінің тарихи сабақтастығын жүйелеуге, мәтіндік дәстүрдің таралу арналарын анықтауға және аймақтық ақындық мектептің қалыптасу ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік беретін маңызды дереккөздік әрі әдістемелік нәтиже болып табылады. Реестрдің толық нұсқасы жұмыстың қосымшалар бөлімінде берілді (Қосымша А).

Осы жүйелеу негізінде Жетісу ақындық мектебінің негізін салушы буын ретінде Қабан (Қабылиса) Асанұлы (1733-1824) қарастырылады. Ол – жыраулық және суырыпсалма ақындық дәстүр тоғысқан кезеңде өмір сүріп, осы екі арнаны біртұтас көркем жүйе ретінде орнықтырған жетекші тұлғалардың бірі. Қабан жырау толғау айту, айтысқа түсу және эпикалық жырларды орындау өнерін қатар меңгерген әмбебап ақын ретінде танылған.

Оның мұрасының халық жадында ұзақ сақталып, ауызша дәстүр арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетуі жыраудың көркемдік қуаты мен рухани беделін айқындайды.

Қабанды рухани ұстаз тұтып, оның ақындық үлгісіне еліктеген ақындардың болғаны да белгілі. Атап айтқанда, Бақтыбай, Сарбас, Кенен ақындардың Қабанды ұстаз санағаны жөніндегі деректер кездеседі (Бақтыбай Жолбарысұлы шығармалары // ОҒК. 421-бума, 3-дәп.). Сара Тастанбекқызы Қабан жыраудың ақындық беделін ерекше атап өтсе [78, 70-71], Ыдырыс ақын мен өзге де жыр иелері жыраудың болмысын, жыршылық қуатын дәріптейді [79]. Бұл деректер Қабан жырау төңірегінде тұрақты ақындық ортаның қалыптасқанын және ерте орныққанын нақтылай түседі.

Қабан жырау шығармашылығы жөнінде алғаш ғылыми тұрғыда жүйелі пікір білдірген ғалым – М. Жолдасбеков. Ол жыраудың қолда бар мұраларын әдеби айналымға енгізіп, оның Жетісу ақындық дәстүріндегі орнын айқындады [80, 151-152]. Кейінгі жылдары жыраудың мұрасын жинақтау, жариялау және зерттеу ісіне О. Ысмайылов, Т. Қаупынбаев, М. Жылқайдаров, С. Дәуітұлы, С. Қошақанов, Қ. Қараманов сынды зерттеушілер үлес қосты.

Қабан жыраудың өмір сүрген кезеңі жөнінде әртүрлі көзқарастар болғанымен, Т. Қаупынбаев ұсынған 1733-1824 жылдар межесі және оны Ескелді мен Балпық билермен замандас тұлға ретінде қарастыруы неғұрлым дәйекті пайымға негізделеді [81, 88-89]. Қабанның Тұмаршамен айтысы (1758-1760 ж. шамасы) мен Таутан қызбен жұмбақ айтысы оның суырыпсалмалық дәстүрге ерте машықтанғанын танытады [82]. Сонымен бірге «Қабан мен қоян айтысы», «Қабан мен қыз» секілді қайым айтыстар жыраудың мысал айтыс дәстүрін жалғастырып, дамытқанын көрсетеді.

Қабан ақынның Жетісу өңірінде ерте танылғандығын оның есімінің эпикалық мәтіндерде де ұшырасуы нақтылай түседі. Жетісу өңірінде кең таралған тарихи жырлардың бірі – ақын Әбзейіт (Абдулзейіт) Мәлікеұлы жырлаған «Ер Әжібай» дастаны. Шығарманың жыршы тапсырған түпнұсқасы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақтаулы (663-бума, 1-дәп.). Жырдың негізгі тақырыбы XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығына қарсы халықтың азаттық күресімен байланысты. Онда Жетісу өңірінде өткен тарихи оқиғалар мен батырлар тұлғасы эпикалық сипатта баяндалады.

Осы жырда Қабанның Тұмарша есімді ақынмен той үстінде айтысқа түскені туралы дерек кездеседі. Жырда бұл жағдай төмендегіше суреттеледі:

Той болды тамашалы келін түсіп,
Халайық қарық болды, қымыз ішіп.
Жалайыр жас өспірім Қабан ақын
Келінмен жаңа түскен кетті айтысып. (ӘӨИ: Қ.663, 1-дәп.)

Айтыс барысында Қабан өзін:

Білсеңіз ақын Қабан – менің атым,

– деп таныстырады. Бұл үзінді Қабанның жас кезінен-ақ ақын ретінде танылып, көпшілік ортада айтысқа түскенін көрсетеді. Сонымен қатар эпикалық мәтіндегі бұл дерек айтыстың ас-той, жиын сияқты қоғамдық ортада жүзеге асқан дәстүрлі сөз сайысы болғанын аңғартады.

Үзіндідегі айтыс көрінісі бірнеше маңызды жайтты айқындайды: біріншіден, Қабанның ерте кезден-ақ «ақын» ретінде танылуы Жетісудағы суырыпсалма дәстүрдің орныққанын көрсетеді. Екіншіден, айтыстың той үстінде өтуі оның халықтық мәдени өмірдегі қызметін танытады. Үшіншіден, эпикалық мәтінде айтысқа орын берілуі Қабан есімінің халық жадында сақталғанын дәлелдейді. Осы деректер Қабан (Қабылиса) Асанұлын Жетісу ақындық мектебінің бастаушы тұлғаларының бірі ретінде қарастыруға негіз болады. Қабан жыраудың айналасына топтасқан ақындардың жырауды ұстаз тұтуы Жетісу өңірінде ақындық мектептің ерте қалыптасқанын көрсететін маңызды белгі болып табылады.

Жетісу ақындық мектебінің қалыптасуы мен дамуында айрықша орны бар. Айтысты жаңа деңгейге көтеріп, азаматтық мазмұнға құрылған поэзиялық үлгіні орнықтырған көрнекті ақын ретінде Жетісу ақындық мектебінің көркемдік-идеялық дамуына айрықша ықпал еткен ақындардың бірі – Сүйінбай Аронұлы. Ол 1822 жылы қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданына қарасты Майтөбе жайлауында дүниеге келген. Ақын кедей отбасынан шығып, жастайынан жоқшылық пен жетімдіктің тауқыметін тартқан. Бұл жағдай оның шығармаларындағы әлеуметтік сарынның, халық тұрмысын терең түсінудің негізгі арқауына айналды. Өз өлеңдерінде Сүйінбай өзінің ғана емес, тұтас Екей елінің ауыр тұрмысын да бейнелейді [83, 132].

Сүйінбайдың ақындық болмысы ел ісіне араласуынан, әділетсіздікке қарсы батыл сөз айтуынан айқын танылады. Ол Тезек төре, Орман хан әулеті, қырғыз манаптары тәрізді үстем топ өкілдерінің озбырлығын сынап, қара халықтың сөзін сөйлеген ақын болды. Сондықтан оның поэзиясында азаматтық үн, әлеуметтік сын, халықтық мүдде идеясы басым көрінеді. Бұл ерекшелік Сүйінбайды Жетісу ақындық дәстүріндегі жалаң айтыскер емес, қоғамдық ой иесі дәрежесіне көтерді. Ақынның шығармашылық қалыптасуына ел аралап, сөз шеберлерімен жүздесуі де елеулі ықпал етті. Ол Қабан, Жанак, Түбек, Шөже сияқты аға буын өкілдерімен, Майлықожа, Майкөт, Қаңтарбай, Бақтыбай, Қатаған сияқты өзімен тұстас ақындармен кездесіп, кейбірімен айтысқа түскен [83, 133]. Бұл деректер Сүйінбайдың кең ақындық ортада шыңдалғанын көрсетеді. Сонымен бірге Сүйінбайдың ақындық қалыптасуына ықпал еткен шығармашылық байланыстар тек Жетісу өңірімен шектелмей, қазақ даласының өзге аймақтарындағы ақындық дәстүрмен де сабақтасып жатты. Осы тұрғыдан алғанда ХІХ ғасырдың ортасынан бастап Шернияз Жарылғасұлы шығармаларының халық арасына кең таралуы оның поэтикалық тәжірибесінің өзге өңір ақындарына ықпал етуіне негіз болды. Әсіресе Сүйінбайдың Тезек төреге барғандағы сын

сәттерде Шернияздың Баймағамбет сұлтанмен сөз сайысындағы тәжірибесі поэтикалық үлгі ретінде қызмет атқарғаны байқалады. Арасы алшақ жатқан екі өңірге Шернияз сөздерінің таралу себептерін түсіндіруде белгілі текстолог, қолжазбатанушы ғалым С. Қосанның: «Әлбетте, Батыс Қазақстан мен Сыр өңірі ақындарының арасындағы шығармашылық тығыз байланыстың орнауына олардың қазақы жөнімен туыстықта болуы ғана емес, сол уақыттағы Кіші жүз руларының көші-қонына қатысты геосаяси ахуалы себеп болса керек...» [84] деген пікірі назар аудартады.

Сүйінбай шығармашылығын, әсіресе оның Қатағанмен айтысын арнайы зерттеген белгілі ғалым С.Садырбаев аталмыш айтыстың 1848 жылы өткенін Қырғызстан Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты қорында сақталған қолжазба деректері негізінде дәлелдейді. Зерттеуші айтыстың тарихи кезеңіне қатысты мынадай пікір білдіреді: «1847 жылы Шыңғыс ханнан тараған төре тұқымдары (кейде қазақ сұлтандары деп те аталады) мен қырғыз манаптарының арасында билікке таласқан әділетсіз соғыс басталады... Арада көптеген кескілескен ұрыстар болады. Ақыры төре сұлтандары осы соғыста қырғыздардың қолына түсіп, өлім жазасына бұйырылады. Осы бір көңілсіз, трагедиялық уақиғадан соң арада бір жыл өтеді: «енді екі ел арасында өкпе-наз қалмасын, достық, туысқандық салтымызды сақтап, Ыстықкөлдің жағасына ат жарыстырып, қыз қуып, ақындарымызды айтыстырып, тамашалап тарасалық» деген екі жақтан ниет болады. Осыған орай 1848 жылы жазда, уағдаласқан жерде қазақ, қырғыз халқының беделді өкілдері бас қосқан жеті күнге созылған ас болады... Сол асқа арнаулы шақыртумен атақты Сүйінбай, Бөлітірік шешен және Тезек төре қатысады. Аталған асты Қара Бәйтік басқарады» [85] – деп жазады.

Осы деректерге сүйене отырып, Сүйінбай мен Қатаған айтысының тарихи негізі нақты қоғамдық-саяси жағдайлармен сабақтас екені байқалады. С.Садырбаев келтірген қолжазба мәліметтері бұл айтыстың 1848 жылы Ыстықкөл маңында өткен үлкен астың барысында ұйымдастырылғанын дәлелдейді. Мұндай кең ауқымды жиындарда ақындардың өнер көрсетуі Жетісу өңіріндегі айтыскерлік дәстүрдің қалыптасуы мен дамуына айрықша ықпал еткен. Әсіресе, Сүйінбай мен Қатаған арасындағы сөз сайысы Жетісу айтыс мектебінің көркемдік деңгейін, суырыпсалмалық дәстүрдің қоғамдық қызметін айқын танытатын маңызды шығармалардың бірі болып табылады. Сонымен бірге бұл айтыс тек екі ақынның өнер жарысы ғана емес, қазақ пен қырғыз халықтарының арасындағы татулықты нығайтқан рухани-мәдени оқиға ретінде де бағаланады. Сондықтан Сүйінбай мен Қатаған айтысы Жетісу айтыскерлік дәстүрінің қалыптасуында ерекше орны бар, аймақтық айтыс мектебінің дамуын көрсететін тарихи-көркем мұра ретінде қарастырылады.

Ақын айтыстарында ру байлығын немесе төрелік беделді емес, халық мүддесін, ерлік пен әділеттілікті алға шығарады. Қаңтарбаймен айтысында Сұраншы батырды тірек етуі, Тезек төремен сөз қағысында әлеуметтік қайшылықты батыл ашуы осының дәлелі [83, 137-138]. Бұл сипат Сүйінбай поэзиясының халықтық негізін айқындайды.

Сүйінбайдың Жетісу ақындық мектебіндегі тарихи қызметі оның ұстаздық өнегесі арқылы да танылады. Ол Бақтыбай сияқты жас ақындарға жөн сілтеп, ел мұңын жырлайтын, мәнді сөз айтатын ақындық бағытты насихаттады. Ақынның:

«Ел болған соң ақын бар,

Ақын бар жерде нақыл бар» деген тұжырымы оның өнер туралы көзқарасын аңғартады [83, 139]. Бұл дәстүрді кейін Жамбыл жалғастырды. Жамбылдың «Менің пірім – Сүйінбай» деуі және оны «Ақындардың ақыны» деп бағалауы Сүйінбайдың Жетісу поэзиясындағы көшбасшылық орнын дәлелдейді. Е. Ысмайылов та Сүйінбайдың Жамбылға берген тәлімінің басты сипаты ретінде шындықты өткір, шешен тілмен жеткізуі мен батырлық дәстүрді жырға айналдыруын ерекше атайды [83, 140].

Сүйінбайдың Сұраншы, Саурық, Сыпатай, Өтеген секілді батырлар туралы жырлары елдік рухты көтеріп, халықтық қаһармандық дәстүрді нығайтты [86, 132-154]. Сонымен бірге ақын шығармаларында өмірдің өткіншілігі, кәрілік, адамгершілік, өнер күдіреті жайындағы терең толғаныстар мол ұшырасады. Осы тұрғыдан алғанда, Сүйінбай – Жетісу ақындық мектебінің негізін қалаған, оның көркемдік-идеялық бағытын айқындаған және кейінгі буынға дәстүрін аманаттаған ірі тұлға.

Жетісу ақындық мектебінің көрнекті өкілдерінің бірі – Бақтыбай Жолбарысұлы (1835-1903). Ол XIX ғасырдың екінші жартысындағы айтыс өнерінің дарынды өкілі, халық арасында әншілік, күйшілік және жыршылық қырымен де танылған ақын. Бақтыбай ең алдымен айтыс ақыны ретінде белгілі. Оның есімін халық жадында сақтаған да – осы суырыпсалма өнері. Бақтыбай мұраларының жиналып, хатқа түсуі 1937 жылы ақын Қ.Жапсарбаевтың ел арасынан жинап, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет қорына тапсырған материалдарынан бастау алады. Кейін бұл қорға Е. Құлсариев, Т. Мұқанов (1940), Е. Сексенбаев (1988), Қ. Саттаров (1982) жинап өткізген өлеңдер мен толғаулар қосылды. Осы материалдарды ғылыми жүйеге түсіріп, мәтіндерін салыстыра қарастыру және текстологиялық тұрғыдан зерттеу мәселесі бүгінгі күні де өзектілігін сақтап отыр.

Бақтыбай шығармашылығы туралы І. Жансүгіров, С. Мұқанов, М. Жолдасбеков, С. Садырбаев, М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, Т. Әлібек, Ә. Қоспағарова сияқты әдебиеттанушы ғалымдар пікір білдіріп, зерттеу еңбектерінде ақын мұрасының ерекшеліктерін қарастырған. Ақын шығармалары Жамбыл жинақтарында (1946, 1982, 1996), «Бес ғасыр жырлайды» (1984), «XIX ғасырдың қазақ ақындары» (1988), «Айтыс» томдарында (1965, 1988), сондай-ақ Т. Әлібектің «Жетісу ақындары» (2008), Ә. Қоспағарованың «Бақтыбай Жолбарысұлының әдеби мұрасы» (2012) атты еңбектерінде және басқа да басылымдарда жарияланып келеді. Ақын шығармаларының біршама бөлігі «Жел қобыз» (1987) жинағында және О. Исмаиловтың «Бақтыбай» (2000) атты кітабында топтастырылып жарық көрді.

Қолжазба қорларында сақталған шығармаларының басым бөлігін айтыс мәтіндері құрайды.

Зерттеулерде Бақтыбайдың Тезек төре, Сүйінбай, Құлмамбет, Майкөт, Мәйке, Бәйімбет, Қыпшақбай сияқты ақындармен сөз сайысына түскені айтылғанымен, олардың барлығы толық күйінде хатқа түсіп, ғылыми айналымға енген жоқ. Мәселен, Бөлтірік ақынмен айтыс барысында Майкөттің:

...Сен түгіл, Сүйінбай мен Бақтыбайдың,

Аптығын Майкөт ағаң басқан бала... – деуі Бақтыбай мен Майкөт арасында да жыр бәсекесі болғанын аңғартады. Алайда мұндай айтыстардың едәуір бөлігі хатқа түспей, уақыт өте келе халық жадынан шығып қалғаны байқалады [71, 21].

XIX ғасырда ақындар айтысы дамып, қазақ даласының әр өңірінде өзіндік дәстүрі қалыптасқан айтыс мектептері пайда болды. Бұл ақындық орталар айтысты жай өлең жарысынан қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді қозғайтын ұлттық өнер деңгейіне көтерді. Осындай іргелі поэтикалық орталардың бірі – Қабан жырау мен Сүйінбай негізін қалаған Жетісу ақындық мектебі. Бақтыбайдың ақындық өнерінің қалыптасуына да осы дәстүрлі орта елеулі ықпал етті. Оның шығармашылық дамуына Қабан жырау, Сүйінбай, Құлмамбет, Құл, Түбек, Тайкөт, Майкөт сияқты ақындармен қатар, Балпық, Ескелді, Қарынбай, Қожбанбет, Жәлменде тәрізді би-шешендердің ықпалы болды. Сонымен бірге Әсет, Жамбыл, Мәйке, Қатаған, Жүсіпбек, Арыстан, Кербике, Самалдық секілді ақындармен сөз қағыстыруы Бақтыбайдың Жетісу айтыс дәстүрінің белсенді өкілдерінің бірі болғанын аңғартады.

Жетісу айтыскерлік өнерінің дамуын танытатын шығармалардың бірі – Бақтыбай мен Мәйке қыз айтысы. Бұл айтыстың Қ.Жаппасбаев (1940, 1941), Е.Сексенбаев (1958), Ф.Ғабитова (1941), Д.Төлебаев (1959) жазып алған нұсқалары М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақталған. Деректер бойынша айтыс шамамен 1870 жылдары егін басында өткен. Айтыс желісінде Мәйке қыздың бас бостандығы мәселесі көтеріліп, оның тағдыры Бақтыбаймен сөз сайысы арқылы шешім табады. Кейін бұл оқиға Жалайыр елінің игі жақсылары жиналған жиында жырмен баяндалып, Мәйкенің бас бостандығы қайтарылып, екі жастың қосылуына мүмкіндік жасалады.

Құрылымы жағынан оқиғалы сипатқа ие бұл айтыс уақыт өте келе халық арасында кең тарап, жыр-дастан түрінде сақталған. Шығармада сол дәуірдегі әлеуметтік қайшылықтар, әсіресе қазақ қыздарының теңсіздік мәселесі көркем бейнеленеді. Осы тұрғыдан алғанда, Бақтыбай мен Мәйке қыз айтысы Жетісу айтыскерлік мектебінің көркемдік-идеялық бағыттарын айқындайтын маңызды мұралардың бірі болып табылады.

Ақынның суырыпсалма дарыны мен батыл азаматтық ұстанымын айқын танытқан айтыстарының тағы бірі – Тезек төремен болған сөз сайысы. Бұл

айтыстың Тезек төре ордасында, Жетісуға белгілі Қожманбет би бастаған ел ағаларының қатысуымен өтуі оның қоғамдық маңызын арттыра түседі.

Жетісу ақындық мектебінің қалыптасуы мен дамуы жолында айрықша орын алатын тұлғалардың бірі – Құланаян Құлмамбет. Ол 1826 жылы қазіргі Алматы облысы Райымбек ауданына қарасты Күрметі өңірінде дүниеге келген. Ақынның:

Ертіс бойын жағалап Алматымен,

Сарыарқа бес дуанға салдым сайран – деген өлең жолдары оның өнер кеңістігінің тек Жетісумен шектелмей, қазақ даласының әр аймағын қамтығанын аңғартады [87].

Құлмамбет Жетісу өңірінде қалыптасқан дәстүрлі ақындық ортаның ықпалында өсіп, сол мектептің көркемдік бағыттарын дамытқан көрнекті айтыскер ақындардың бірі. Ол Тезек, Батталқазы, Сарыбай, Жүнісбай сияқты ел ағаларының, сондай-ақ қырғыз манаптары Шабдан, Бәйтік, Байсалдардың қатысуымен өткен алқалы жиындарда өнер көрсетіп, қазақ пен қырғыз жұртшылығы арасында кеңінен танылған. Мұндай мәдени орта Жетісу ақындық мектебінің тек жергілікті деңгейде ғана емес, көрші халықтардың ортақ рухани кеңістігінде де қалыптасып, дамығанын аңғартады.

Құлмамбеттің бізге жеткен шығармаларының негізгі бөлігін айтыстар құрайды. Ол Түбек, Жанак, Сүйінбай, Бақтыбай, Майкөт, Қаңтарбай, Жамбыл сияқты ақындармен, сондай-ақ Қаламқас, Уәзипа, Тұрсынай тәрізді қырғыз ақындарымен сөз қағыстырған. Бұл айтыстардың барлығы толық сақталмағанымен, қолда бар мәтіндердің өзі ақынның Жетісу айтыс дәстүріндегі орны мен беделін айқындайды. Әсіресе Түбекпен айтысы жас ақынның өнер жолындағы алғашқы ірі сынағы ретінде танылса, Майкөтпен және Жамбылмен айтыстары XIX ғасырдағы айтыс өнерінің көркемдік деңгейін танытатын маңызды шығармалар қатарында бағаланады.

Құлмамбеттің Майкөтпен айтысы Жетісу мен оңтүстік өңір ақындық дәстүрлерінің өзара ықпалдасуын көрсетсе, Жамбылмен айтысы сол дәстүрдің кейінгі буынға жалғасуын айқындайды. Бұл жыр сайыстарында ақындар өз елінің тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік ортасын және рухани құндылықтарын жыр арқылы бейнелей отырып, дәуір болмысын көркем түрде танытады. Осы тұрғыдан алғанда, Құлмамбет шығармашылығы Жетісу ақындық мектебінің поэтикалық сипатын тереңдетіп, айтыс дәстүрінің көркемдік әрі идеялық мазмұнын байытқан маңызды құбылыс ретінде бағаланады. Құлмамбеттің ақындық тәжірибесі мен өнер туралы ұстанымдары да Жетісу мектебіндегі дәстүр сабақтастығын айқын көрсетеді. Ақын айтыста жеңудің басты шарттары ретінде батылдық пен еркін сөйлеуді, сөзге орынды әзіл-қалжың араластыруды және қарсылас ақынның өнерлік болмысын алдын ала танып-білуді атап көрсетеді. Бұл қағидалардың кейінгі буын өкілдері – Бөлтірік, Әжек және басқа да ақындардың айтыс машығынан байқалуы Құлмамбет ықпалының жалғасқанын білдіреді [88, 13].

Құлмамбет тек айтыскер ғана емес, жыршылық және орындаушылық өнерді қатар игерген жан-жақты тұлға болған. Оның «Алпамыс», «Көрұғлы сұлтан», «Мың бір түн» сияқты эпикалық жырларды кеңінен жырлап таратқаны жөнінде деректер сақталған. Жамбылдың естеліктерінде Құлмамбеттің «Көрұғлы сұлтан» жырын бірнеше күн бойы орындағаны ерекше аталады [89].

Құлмамбеттің Түбекпен, Майкөтпен, Жамбылмен айтыстарынан өзге, қырғыз ақындары Қаламқас, Уәзипа және Тұрсынаймен болған жыр тартыстарының жұрнақтары да сақталған. Бұл мәтіндер кейін Құлмамбеттің шығармалар жинағында жарияланды [90, 108].

Ақын өмірінің соңғы кезеңінде туған «Батталқазыға айтқаны», «Ақырғы сөз» сияқты толғауларында жеке тағдырымен қатар дәуір, қоғам және адам өмірінің өткіншілігі туралы терең толғаныс байқалады. Бұл шығармалар Құлмамбеттің тек айтыскер ғана емес, ойшыл ақын ретіндегі қырын да танытады. Соған қарамастан, оның мұрасының едәуір бөлігі дер кезінде жиналмай, ұмыт қалып отырғаны байқалады. Дегенмен сақталған мәтіндердің өзі Жетісу ақындық мектебінің поэтикалық дамуын және айтыс дәстүрінің көркемдік деңгейін айқындайтын маңызды дереккөз. Осы тұрғыдан алғанда, Құланаян Құлмамбет – Жетісу ақындық мектебінің көрнекті өкілдерінің бірі ғана емес, ақындық өнерін кейінгі буынға жеткізген маңызды тұлға. Оның шығармашылығы арқылы Жетісу айтыс өнерінің ауқымы, поэтикалық машығы, мәдени сабақтастығы мен рухани ықпалы айқын көрінеді.

Жетісу ақындық мектебінің қалыптасуы мен дамуы барысында ерекше орны бар тұлғалардың тағы бірі – Бөлтірік Атыханұлы. Ол XIX ғасырдағы айтыс өнеріне өзіндік өрнегін қалдырған көрнекті ақын әрі дарынды жыршы ретінде танылады. Зерттеушілердің көрсетуінше, Бөлтірік жасынан ұстазы Құлмамбет ақынға еріп жүріп, қазақ пен қырғыз елінің көптеген өңірлерін аралаған. Осы сапарлар барысында ол дәстүрлі жыршылық өнерді меңгеріп, «Мың бір түн», «Көрұғлы сұлтан», «Өлі мен тірінің айтысы», «Рапықжанның зары» сияқты көптеген жырларды үйренген [88, 9-14].

Бөлтірік Атыханұлы шығармашылығы Жетісу ақындық ортасының дәстүр сабақтастығын айқын көрсетеді. Ол Қабан, Сүйінбай, Құлмамбет, Шалтабай секілді ірі өнерпаздардың поэтикалық мектебінен тағылым алып, кейінгі буын өкілдерімен тығыз қарым-қатынаста болған. Зерттеушілердің көрсетуінше, Бөлтірік Жамбыл, Жүсіпбек қожа, Көдек, Асан молда, Кәрбоз сияқты ақындардың замандасы әрі үзеңгілесі болған. Сонымен бірге ол Майлы, Қапез, Мақсұт, Әбен секілді кейінгі буын ақындарының ұстазы ретінде танылған [88, 9-14]. Мұның өзі Жетісу өңіріндегі ақындық өнердің жалғасып отырғанын көрсетеді.

Ақынның айтыскерлік өнері оның Майкөт, Жамбыл, Үмбетәлі секілді белгілі ақындармен сөз қағыстыруынан айқын байқалады. Бөлтірік пен Майкөт айтысының жұрнағы ғана сақталғанымен, онда айтыс өнеріне тән поэтикалық тәсілдер мен дәстүрлі үлгілер анық көрінеді. Айтыста Майкөт:

Сөйлейсің, асып-тасып асқан бала,
Өліп пе еді әке-шешен аштан бала?
Сен түгіл, Сүйінбай мен Бақтыбайдың,

Аптығын Майкөт ағаң басқан бала, – деп қарсыласын сынай отырып, өзінің тәжірибелі ақын екенін білдіреді [91, 40]. Мұндай айтыс үлгілері Жетісу ақындық мектебінде қалыптасқан дәстүрлі сөз қағыстыру тәсілдерінің сақталғанын көрсетеді.

Бөлтірік пен Жамбыл арасындағы сөз қағысы да Жетісу ақындық ортасындағы шығармашылық байланыстардың бір көрінісі болып табылады. Бұл айтыстың Жамбылдың Албан еліне барған сапарында, қазіргі Райымбек ауданындағы Асы жайлауында өткендігі жөнінде деректер бар [92]. Айтыс барысында Бөлтірік қарсыласына намысты сөз айтып, ру намысы мен ел бірлігін жырға қосады. Бұл Жетісу айтыс дәстүріне тән әлеуметтік мазмұнның айқын көрінісі болып табылады.

Бөлтірік Атыханұлы тек айтыскер ақын ғана емес, сонымен қатар жыршы әрі күйші ретінде де танылған. Халық жадында сақталған деректерге қарағанда, ол «Терме күй», «Жыр күй», «Өн күй», «Толғау» сияқты күйлер шығарған [93, 243-246]. Мұндай көпқырлы өнер иесі болуы оның Жетісу өңіріндегі синкретті өнер дәстүрін жалғастырушы тұлға екенін көрсетеді.

Ақын шығармашылығында халық өмірінің тарихи оқиғалары да кеңінен көрініс тапқан. Соның бірі – 1916 жылғы Қарқара көтерілісі. Бөлтіріктің «Ел жарыла көшкенде» толғауында осы тарихи кезеңдегі қазақ пен қырғыз халқының басынан өткен ауыр жағдайлар шынайы суреттеледі. Ақын көтеріліс кезінде болған қанды оқиғаларды былайша бейнелейді:

Патшаның төре, ұлығы,
Албан қаптап келгенде
Жәрмеңкеге тығылған.
Сойылы бар батырың,
Талайы атқан оқпенен
Жапалақтай жығылған (ОҒК: Қ. 1012, 1013).

Сонымен қатар ақын үркіншілік кезінде халықтың туған жерінен босып, Қытай жеріне ауған трагедиясын әсерлі жеткізеді:

Ел күңірене үріккенде
Гулей көше жөнелдік...
Сол қашқаннан бардық та,
Қытайға барып тығылдық [94].

Бұл толғау тарихи дерек ретінде ғана емес, халық басынан өткен ауыр кезеңнің поэтикалық шежіресі ретінде де құнды. Бөлтірік Атыханұлы шығармашылығы Жетісу ақындық мектебіндегі дәстүр сабақтастығын айқын көрсетеді. Ол Құлмамбет бастаған ақындық дәстүрді жалғастырып, айтыс, жыршылық, терме-толғау және күйшілік өнерді қатар дамытқан көпқырлы тұлға болды. Сонымен бірге оның шығармалары Жетісу өңіріндегі айтыс

мәдениетінің көркемдік деңгейін, тарихи-әлеуметтік мазмұнын және поэтикалық дәстүрдің үзілмей жалғасқанын айқындайтын маңызды мұра болып табылады.

Жетісу өңіріндегі ақындық дәстүрдің дамуына үлес қосқан тұлғалардың бірі – Жүсіпбек Шайхисламұлы. Ол қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетін сабақтастыра отырып, мол рухани мұра қалдырған көрнекті ақын, жыршы, фольклор жинаушы және баспагер ретінде танылған. Қазан төңкерісіне дейін қазақ даласында кең тараған «Қыз Жібек», «Мұңлық – Зарлық», «Алпамыс», «Кенесары – Наурызбай» сияқты эпикалық жырлар мен «Біржан мен Сара» айтысы секілді халық мұралары Қазан баспаларынан шыққан Жүсіпбек құрастырған кітаптар арқылы халық арасына кеңінен таралғаны белгілі. Бұл туралы М.Әуезов Жетісу өңіріндегі фольклорлық орта туралы жазған еңбегінде аймақ тұрғындары арасында айтыс пен жоқтау жанрлары ерекше дамығанын атап көрсетеді [95].

Жүсіпбек Шайхисламұлы XIX ғасырдың соңында Жетісу өңіріне қоныс аударып, осы аймақтағы әдеби-рухани өмірге белсене араласты. Ақынның өз сөзінен де оның бұл өңірге жас шағында келгенін аңғаруға болады:

Үйсінге алғаш келгенде,
Жиырма үш жасымда.
Сол кездердің уақытында,
Бар еді қайғы басымда».

Зерттеулерде оның шамамен 1880 жылдары қазіргі Алматы облысы Райымбек ауданына қарасты Ақсай өңіріне қоныстанғаны айтылады [71]. Осы жерде бала оқытып, жыр айтып, халық әдебиеті үлгілерін жинаумен және кітап бастыру ісімен айналысқан. Сонымен бірге ол қазақ және қырғыз арасындағы әдеби байланыстарға да ықпал етіп, шығыс сюжетіне құрылған қисса-дастандарды ел арасына таратуда маңызды қызмет атқарған.

Жүсіпбек Шайхисламұлы тек фольклор жинаушы немесе баспагер ғана емес, айтыс өнеріне де қатысқан ақын болған. Оның Уәзипа (Шөкей) қызбен және Бақтыбай Жолбарысұлымен айтыстары сақталған. «Жүсіпбек қожа мен Шөкей қыздың айтысқаны» XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында бірнеше рет жеке кітап болып басылып, кейін «Айтыс» жинақтарына енгізілген. Бұл айтыс мазмұны жағынан зілсіз әзіл-қалжыңнан басталып, кейін жұмбақ айтысқа ұласып, екі ақынның білімін, діни танымын және дүниетанымын сынайтын мазмұнда өрбиді. Мұндай сипат айтыс дәстүрінің тек өнер жарысы ғана емес, танымдық және тәрбиелік мәнге ие болғанын көрсетеді.

Ақынның Бақтыбай Жолбарысұлымен айтысы да Жетісу ақындық ортасындағы шығармашылық байланыстардың бір көрінісі болып табылады. Жас ақын Жүсіпбек айтыс барысында Бақтыбайға дәстүр бойынша сәлем беріп, құрмет білдіреді:

Жүсіпбек Шайхисламұлы, қожа – заты,
Бақаңа сәлем берді ағасы деп.
Мен сізді сыртыңыздан естіп едім,
Ішінде ақындардың сарасы деп.

Ал Бақтыбай ақын оның өнеріне ризашылық білдіріп, жас ақынға ағалық батасын береді. Бұл айтыс Жетісу өңіріндегі ақындар арасындағы рухани сабақтастық пен өзара құрмет дәстүрін көрсететін маңызды дерек болып табылады.

Жүсіпбек Шайхисламұлының шығармашылығы тек айтыспен шектелмейді. Ол көптеген діни дастандар мен назиралық шығармаларды жырлап, халыққа насихаттаған. М.Әуезов оның шығармашылығы туралы: «Жүсіпбек – өз шығармаларын көзі тірісінде жеке кітап етіп шығарып отырған алғашқы қазақ ақындарының бірі» деп атап көрсетеді [95, 194]. Бұл дерек ақынның қазақ кітап мәдениетінің қалыптасуына қосқан үлесінің зор екенін аңғартады. Жүсіпбек Шайхисламұлы қазақ әдебиеті тарихында көпқырлы шығармашылық иесі ретінде танылады. Ол халық мұрасын жинап, жариялаушы фольклоршы ғана емес, Жетісу ақындық ортасында айтыс өнеріне қатысқан ақын, жыршы және баспагер ретінде де маңызды орын алады. Оның қызметі арқылы Жетісу өңіріндегі ақындық дәстүрдің кеңейіп, халық мұрасының жазба түрде сақталып, таралуына зор мүмкіндік туған.

Осы қатарда Әжек Мырзаұлын Жетісу айтыс дәстүрінің көрнекті жалғастырушысы ретінде атауға болады. Оның ақындық ортасының қалыптасуына Қабан жырау, Сүйінбай, Құлмамбет, Жамбыл, Қаңтарбай, Бөлтірік, Шалтабай сияқты ірі тұлғалардың ықпалы болғаны аңғарылады. К.Нұрпейісов: «Әжек Мырзаұлының суырыпсалма ақындық қабілеті бозбала кезінен айқын көрінді. Ол ең алдымен көпшілікке айтыс ақыны ретінде танылды» деп жазады [96]. Әжектің Бөлтірік, Артық, Әдия секілді ақындармен сөз қағыстырғаны айтылғанымен, бүгінге толық жеткені – Шәріпжамалмен айтысы. Бұл айтыста әзіл-қалжың, психологиялық қағыс, руаралық сана, әлеуметтік ахуал және жер мәселесі қатар өріліп, Жетісу айтысына тән кең тынысты поэтикалық құрылым айқын көрінеді [97, 288-298].

Жетісу айтыс өнерінің келесі бір өкілі – Рыскелді Сауданұлы. Ол әншілік, жыршылық, айтыскерлік өнерді қатар ұстанған дарынды тұлға ретінде сипатталады. Деректерде оның Сүйінбай, Құлмамбет, Жамбыл, Майкөттерден мұра болған жырларды, сондай-ақ сол ақындардың айтыстарын жырлап өткені көрсетіледі. Рыскелдінің айтысқа жасынан араласқаны айтылғанымен, нақты айтыс мәтіндері сақталмаған. Соған қарамастан, оның айтысқа даяр болмысын танытатын: «Соқыр» деп бетке басар азар болса, Соқыр көз, содыр сөзбен жеңсем бе екен?» деген жолдар ақынның суырыпсалмалық қуаты мен сөз сайысына бейімдігін аңғартады [98]. Бұл дерек Жетісу айтыс өнерінің тек хатқа түскен мәтіндер арқылы ғана емес, ауызша жад пен өнерпаздық бедел арқылы да сақталғанын көрсетеді.

Қапез Байғабылұлы да Жетісу ақындық мектебінің белсенді өкілдерінің бірі. Оның Жамбыл, Үмбетәлі, Қатипа қызбен айтысқаны туралы деректер бар. Әсіресе, Үмбетәлімен сөз қағысының жұрнақтары Қапездің тек әнші-ағартушы ғана емес, суырыпсалма айтысқа түсе алатын ақын болғанын дәлелдейді. Қапездің:

Хош кепсің біздің елге шапырашты,

Атағың алып жатқан алты алашты... – деп басталатын жолдары айтыстағы дәстүрлі сәлемдесу үлгісін, қарсылас ақынның өнерлік дәрежесін мойындау мәдениетін танытады. Сонымен бірге ақын сөзінде тарихи жады, батырлық шежіре және руаралық рухани байланыс сабақтас көрінеді [98]. Бұл сипат Қапезді Жетісу айтысындағы тарихи сананы жандандыра түскен ақындардың бірі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

XX ғасыр басындағы Жетісу айтыс дәстүрінің өміршендігін танытатын тұлғалардың бірі – Қойдым. Ол Асы, Шалкөде, Қарқара өңірлеріне белгілі айтыс ақыны ретінде аталады. Қойдым мұрасынан бүгінге жеткен негізгі туынды – Таңжарық Жолдыұлымен айтысы. Бұл шығарма арқылы Жетісу мен Шығыс Түркістандағы қазақ ақындық ортасының байланысы, сондай-ақ айтыс дәстүрінің шекаралық кеңістікте де жалғасқаны айқындалады. Қойдым мен Таңжарық айтысында әзіл, уытты сын, қоғамдық мінез, рухани ахуал, отарлық және жат ықпал мәселелері де қамтылады. Қойдымның:

Алдымен апиыншы ұлықтарың,

Жататын үйден шықпай қатым сасып... – деген жолдары оның әлеуметтік сынға бейім айтыскер екенін көрсетеді. Ал айтыстың батамен түйінделуі Қойдымның өнердегі ағалық беделін де аңғартады [99, 5-16].

Жетісу айтысындағы әйел ақындар арнасының жалғасын танытатын тұлғалардың бірі – Әсел Бекдайыр келіні. Ол суырыпсалма тапқырлығымен, қайым өлеңге бейімділігімен және қарсыласын тосын уәжбен тұқырта алатын сөз шеберлігімен ерекшеленеді. Әселдің Есенбай, Жұмабай, Шанияз секілді ақындармен сөз қағысулары оның айтыскерлік болмысын айқындайды. Әсіресе, Шаниязбен қағысындағы тосын жауаптары Жетісу айтысындағы психологиялық басымдық, уәжбен ұту, астарлы әжуа сияқты тәсілдердің әйел ақындар поэтикасында да орныққанын көрсетеді [100].

Жетісу ақындық дәстүрінің арғы беттегі жалғасын танытатын тұлғалардың бірі – Шарғын Алғазыұлы. Ол Шығыс Түркістандағы қазақ әдеби ортасында танылғанымен, шығармашылық түпнегізі Жетісу ақындық дәстүрімен сабақтас. Деректерде оның Таңжарықпен, Күлшарханмен қайымдасулары және Нәсілхан қызбен айтысы аталады. Бұл айтыстарда әлеуметтік, саяси, салт-дәстүрлік, діни мәселелердің көтерілуі Шарғын поэзиясында айтыстың тек сөз сайысы емес, қоғамдық ой алмасу алаңы қызметін де атқарғанын аңғартады [101]. Осы тұрғыдан келгенде, Шарғынды Жетісу айтыс дәстүрінің шекара сыртындағы жалғастырушы өкілдерінің бірі ретінде қарастыруға негіз бар.

Жетісу ақындық мектебінің кейінгі жалғастырушылары қатарында айтыс дәстүріне жанама немесе ішінара қатысы аңғарылатын Көдек Маралбайұлы, Майлы Орманұлы және Әбен Атамқұлұлы есімдерін де атауға болады. Көдек Маралбайұлы «дәстүрлі айтыс мектепті жалғаушылардың көрнектісі» ретінде бағаланып, Қабан, Сүйінбай, Құлмамбет, Бақтыбай, Жамбылдардан бастау алған көркемдік арнаның жалғастырушысы ретінде танылады [102]. Майлы Орманұлына қатысты деректерде оның айтыскерлік қырының болғаны айтылғанымен, бұл саладағы мұрасы толық сақталмаған. Сондықтан ол Жетісу ақындық ортасының аға буын мұрасын кейінгі ұрпаққа жеткізуші аралық тұлға ретінде қарастырылады [103]. Ал Әбен Атамқұлұлы Үмбетәлі ақынмен сөз қағыстырған жас талапкер ретінде көрініп, Жүсіпбек қожа дәстүрінен тағылым алған шәкірт ақындардың қатарын толықтырады [104]. Сондықтан бұл үш ақын Жетісу мектебінің негізгі айтыскер өкілдерінен гөрі, сол дәстүрдің XX ғасыр басындағы шығармашылық аясын кеңейткен сабақтастық буыны ретінде бағаланады.

Жетісу айтыскер ақындық мектебінің қалыптасуы қазақтың дәстүрлі сөз өнері тарихындағы табиғи өркендеу үдерістің заңды нәтижесі болып табылады. Бұл мектептің негізінде Жетісу өңірінің тарихи-әлеуметтік ахуалы, кең ауқымды мәдени кеңістігі, ас-той мен алқалы жиындарға негізделген қоғамдық өмір салты, сондай-ақ сөз өнерін жоғары бағалаған рухани орта жатты. Осындай қолайлы жағдайда суырыпсалма айтыс өнері жалаң жарыс түрінен өсіп, көркемдік ұстанымы, поэтикалық машығы, орындаушылық дәстүрі және қоғамдық қызметі айқындалған аймақтық әдеби мектеп дәрежесіне көтерілді. Сондықтан Жетісу айтыскер ақындық мектебі – белгілі бір өңірде қалыптасқан жекелеген ақындар шоғыры ғана емес, ортақ өнер өлшеміне және тұрақты айтыс дәстүріне сүйенген тұтас көркемдік жүйе.

Бұл мектептің бастауында Қабан жырау сияқты тұлғалардың тұрғаны, ал Сүйінбай шығармашылығында Жетісу айтыс өнерінің көркемдік-идеялық арнасы айқындалып, мектебі кемел сипат алғаны байқалады. Кейін Бақтыбай, Құлмамбет, Бөлтірік, Жүсіпбек Шайхисламұлы тәрізді ірі айтыскерлер бұл дәстүрді мазмұндық және поэтикалық жағынан тереңдете түссе, Әжек, Рыскелді, Қапез, Қойдым, Әсел, Шарғын секілді кейінгі буын өкілдері оның өміршеңдігін, жалғастық сипатын және кең тынысын танытты. Осы сабақтастық жүйесі арқылы Жетісу айтыс өнері ұрпақтан ұрпаққа беріліп, аймақтық ерекшелігі айқын, ішкі көркемдік заңдылығы қалыптасқан дәстүрлі мектеп ретінде орнықты.

Осылайша, Жетісу ақындық мектебінің қалыптасуы тарихи орта, қоғамдық сұраныс, көркемдік тәжірибе және рухани жалғастық тоғысында жүзеге асқан күрделі әдеби-мәдени құбылыс ретінде зерделенеді. Оның негізгі белгісі – айтысты қоғамдық ой айтудың, тарихи жадты сақтаудың, елдік мүддені танытудың және көркемдік дәстүрді жалғастырудың пәрменді құралына айналдырған тұрақты айтыскерлік орта қалыптастыруында. Сол себепті Жетісу айтыскер ақындық мектебі – қазақ әдебиеті тарихындағы

аймақтық сөз өнерінің ең жүйелі, ең өміршен және ең ықпалды көркемдік арналарының бірі болып саналады.

2 тарау бойынша тұжырым

Зерттеу жұмысының екінші тарауында Жетісу айтыс мектебінің қалыптасу ерекшеліктері, оның өкілдері мен шығармашылық сабақтастығы нақты деректер негізінде қарастырылды. Тарау барысында Жетісу өңіріндегі айтыс дәстүрінің жеке ақындардың дербес шығармашылық тәжірибесі аясында ғана емес, белгілі бір әдеби орта мен тұрақты поэтикалық дәстүр негізінде қалыптасқан тұтас мектеп екені анықталды.

Жетісу айтыс мектебінің қалыптасуында Сүйінбай ақын шығармашылығы жетекші орын алатыны айқындалып, оның ақындық ортасының кейінгі буын айтыскерлеріне ықпалы деректік және мәтіндік материалдар арқылы дәлелденді. Сүйінбай дәстүрінің жалғастығы Жамбыл, Құлмамбет, Бақтыбай сияқты ақындардың шығармашылық мұрасынан көрініс табатыны көрсетілді. Бұл сабақтастық айтыс мәтіндерінің тақырыптық жүйесінен, поэтикалық құрылымынан және тілдік өрнегінен анық байқалады.

Сонымен қатар тарауда Жетісу ақындық мектебінің өкілдері жүйеленіп, олардың өзара шығармашылық байланыстары мен айтыс дәстүріндегі орны нақты деректер арқылы сараланды. Ақындардың бір-бірімен айтысуы, ортақ поэтикалық кеңістікте қалыптасуы және әдеби ортаның тұрақты сипатын айқындайтын негізгі белгілердің бірі екені дәлелденді. Жетісу айтыс мұрасын жинау, жариялау және ғылыми тұрғыдан зерттеу ісінде С.Садырбаев, М.Үмбетаев, М.Жолдасбеков, Т.Қаупынбайұлы, С.Дәуітұлы, М.Жармұхамедұлы, Р.Әбдікұлов, С.Медеубекұлы, Т.Әлібек және басқа да зерттеушілердің еңбектері айрықша маңызға ие.

Жетісу ақындық мектебінің тарихи қалыптасу логикасын нақтылау мақсатында жетісулық айтыскер ақындардың айтысқа қатысу деректеріне негізделген реестр жасалып (Қосымша А), олардың шығармашылық сабақтастығы қалыптасу және даму желісі бойынша алғаш рет жүйеленді. Бұл жүйелеу Жетісудағы суырыпсалма дәстүрдің жетекші тұлғалар жүйесіне, ортақ репертуарға сүйенген тұтас әдеби мектеп сипатын ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Жетісу айтыс дәстүрінің тағы бір ерекшелігі – айтыстың тек көркем сөз жарысы ғана емес, әлеуметтік ой-пікірді жеткізудің маңызды құралы ретінде қызмет атқаруы екені анықталды. Айтыс мәтіндерінде қоғамдық қатынастар, тарихи жағдайлар мен дәуірлік көзқарастардың көрініс табуы бұл жанрдың халықтың рухани өміріндегі орнының айрықша екенін көрсетеді.

Осылайша, Жетісу ақындарының шығармашылық мұрасын жүйелі түрде қарастыру нәтижесінде аймақтық айтыс дәстүрінің тарихи негіздері, тұлғалар жүйесі, қалыптасу кезеңдері мен поэтикалық сабақтастық сипаты айқындалып, оның қазақ айтыс өнері дамуындағы орны ғылыми тұрғыдан нақтыланды.

3 ЖЕТІСУ АЙТЫСТАРЫНЫҢ КӨПНҰСҚАЛЫЛЫҒЫ МЕН ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

3.1 Айтыс мәтіндерінің қолжазба және жарияланған нұсқаларының мәтіндік айырмашылықтары

Айтыс – қазақ ауыз әдебиетінің импровизацияға негізделген ерекше жанрларының бірі. Оның басты белгілерінің бірі – мәтіндердің ауызша таралуы. Айтыс үлгілері жыршылардың орындауында сақталып, әртүрлі айтушылар мен жеткізушілер арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткендіктен, олардың бірнеше нұсқада сақталуы заңды құбылыс болып табылады. Сондықтан айтыс мұраларын зерттеуде көпнұсқалылық сипатын анықтау маңызды ғылыми мәселелердің бірі саналады. Жетісу өңірінде қалыптасқан айтыс дәстүрі де осы заңдылыққа толық бағынады. Айтыс мәтіндерінің әртүрлі орындаушылар арқылы таралуы нәтижесінде олардың қолжазба және жарияланған нұсқалары қалыптасып, мазмұндық, құрылымдық және көлемдік айырмашылықтар пайда болған. Бұл жағдай Жетісу айтыстарының көпнұсқалылық сипатын айқын көрсетеді.

Осы тарауда Жетісу ақындар айтысының мәтіндерінің қолжазбада сақталған және жарияланған нұсқалары текстологиялық салыстыру негізінде қарастырылып, олардың мазмұндық, құрылымдық және тілдік айырмашылықтары анықталады. Атап айтқанда, Сүйінбай мен Тезек төре, Сүйінбай мен Арыстанбек, Сүйінбай мен Қатаған, Құлмамбет пен Түбек, Құлмамбет пен Майкөт, Бақтыбай мен Бәйімбет, Бақтыбай мен Тезек төре айтыстарының нұсқалары өзара салыстырылып, мәтіннің қалыптасу тарихы мен бастапқы қалпына жақын үлгілерін айқындау көзделеді.

Текстология – көркем әдебиет мәтіндерінің қалыптасу, өзгеру және даму кезеңдерін зерттейтін ғылым. Ол тарихи-салыстырмалы әдіске сүйене отырып, мәтіндік нұсқаларды салыстыру арқылы олардың бастапқы қалпын анықтауға және өзгерістердің себеп-салдарын айқындауға мүмкіндік береді [105, 3 б.].

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің қағазға түсіріліп жариялануы ерте басталғанымен, оларды ғылыми тұрғыдан жүйелі зерттеу XX ғасырдың алғашқы кезеңінен бастап қарқын алды. Кеңес дәуірінде жарық көрген газет-журналдар, ғылыми жинақтар мен экспедициялық материалдар халық поэзиясының мол мұрасын жинақтап, ғылыми айналымға енгізуге ықпал етті. Соның нәтижесінде айтыс мәтіндерінің де әр кезеңде түрлі қолжазба және жарияланған нұсқалары қалыптасты. Қазіргі уақытта М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен Орталық ғылыми кітапхана қорларында шамамен бес жүзге жуық айтыс мәтіні сақталған. Алайда олардың жанрлық сипаты, нұсқалық ерекшеліктері мен аймақтық айырмашылықтары туралы толық ғылыми тұжырым жасау әлі де жүйелі зерттеуді қажет етеді. Соған қарамастан соңғы жылдары аталған мекемелерде айтыс мұраларын жүйелеу, жанрлық сипаттамаларын анықтау, мәтіндердің текстологиясы мен типологиясын зерттеу бағытында маңызды жұмыстар жүргізілуде.

Айтыс мәтіндерін жариялау ісінде де елеулі нәтижелер бар. «Бабалар сөзі» жүзтомдық ғылыми басылымында айтыс үлгілері жарияланып, олардың нұсқаларын салыстыра зерттеуге мүмкіндік туды. Мәселен, 79-томға жұмбақ айтыстың екі мәтіні [106], 90-томға қыз бен жігіт айтысының отыз бес мәтіні [107], 93-томға [108] бәдік айтысының сегіз мәтіні енгізілді.

Соңғы жылдары айтыс мұрасын академиялық тұрғыда жариялау ісі жаңа деңгейге көтерілді. К. Матыжанов бастамасымен көрнекті ақын-жазушылардың академиялық толық жинақтар әзірлеу қолға алынып, соның нәтижесінде Ж. Жабаев шығармаларының академиялық толық жинағы текстологиялық зерттеулер негізінде қайта қарастырылып жарық көрді [109].

Текстологиялық зерттеулерде мәтіндегі ең ұсақ өзгерістердің өзі маңызды. Бір әріптің ауысуы немесе түсіп қалуы шығарманың мазмұнына әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар мәтіннің қалыптасу үдерісінде айтушы мен жинаушы тарапынан енгізілген өзгерістер де кездеседі. Мұндай ерекшеліктер көбіне бір негізден тараған мәтіннің нұсқалық түрленуі ретінде қарастырылады. Мәселен, «Сүйінбай мен Тезек төре» айтысының алғашқы жарияланған нұсқалары дербес шығармалар емес, бір мәтіннің өзгеріске түскен варианттары. Сондықтан мұндай нұсқалар арасындағы айырмашылықтарды анықтау – текстологиялық зерттеудің маңызды міндеттерінің бірі. Сонымен бірге халық әдебиеті үлгілерін жариялау барысында көне нұсқаларды басқа мәтіндермен салыстырмай, кездейсоқ алынған мәтінді баспаға ұсыну тәжірибесі де кездеседі. Мұндай жағдай шығарманың тарихи қалыптасу ерекшеліктерін толық ашуға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты айтыс мәтіндерінің қолжазба және жарияланған нұсқаларын өзара салыстыру ғылыми тұрғыдан ерекше маңызға ие.

Текстологиялық тәжірибеде бірнеше нұсқасы бар шығармалардың бастапқы мәтінін анықтауда көбіне алғаш жарияланған немесе қолжазбаға ертерек түскен нұсқа негізге алынады. Егер мәтін кейінгі басылымдарда өзгерістер енгізіліп қайта жарияланса, олардың ортақ белгілерін қамтитын тұрақты мәтін қалыптастырылады. Бұл жағдайда текстолог әртүрлі нұсқаларды салыстыру арқылы мәтін құрылымын қалпына келтіреді.

Айтыс мәтіндерінің ауызша таралуы олардың тұрақты мәтіндік қалпын сақтауға мүмкіндік бермей, әр кезеңде түрлі өзгерістердің пайда болуына себеп болды. Соның нәтижесінде шығармалардың бірнеше нұсқасы қалыптасып, бастапқы мәтінді анықтау текстология ғылымының негізгі міндеттерінің біріне айналды.

Осы тұрғыдан алғанда, Жетісу ақындық мектебі өкілдерінің шығармаларын, әсіресе Сүйінбай Аронұлы айтыстарының мәтіндік табиғатын салыстыра зерттеу айтыс мұрасының қалыптасу тарихын, нұсқалық ерекшеліктерін және мәтіндік өзгеру себептерін айқындауға мүмкіндік береді [110, 3-5].

1. Сүйінбай мен Тезек төре айтысының нұсқалары

1-нұсқа – Райымжан Әлішев жеткізген қолжазба. Бұл нұсқа бұрын жарияланбаған. Мәтін 32 беттен тұрады және араб жазуымен хатқа түскен. Қолжазбаны 1984 жылы журналист Әкбәрбек Доспанбетов институт қорына тапсырған. Бірақ қолжазбаны кімнен, қашан, қай жерде алғаны нақты көрсетілмеген. Мәтіннің жазылу мәнеріне, сиясына, дәптеріне қарап, оның шамамен 1950 жылдарда көшірілгені болжанады. Қолжазба мұқабасындағы «Алишеву Райымжану. 1950 г. 10/І.» деген жазу осы жорамалға негіз болады. Бұл нұсқаның басты ерекшелігі – көлемінің үлкендігі, оқиғалық кіріспесінің болуы, Сүйінбайдың елмен ақылдасуы, ордаға дейінгі жолы, Тезек ордасындағы түрлі көріністердің кең суреттелуі. Сондай-ақ бұл мәтінде басқа нұсқаларда кездеспейтін көптеген шумақтар бар.

2-нұсқа – Әбдіғали Сариев тапсырған мәтін. Бұл нұсқа 1959 жылдың 9 қазанында институт қорына өткізілген. Мәтін кирилл әрпімен машинкада басылған. Райымжан Әлішев нұсқасымен салыстырғанда, оның көлемі, құрылымы және өлең өрімі өзгеше. Ең маңызды ерекшелігі – шығарманың басында Сүйінбайдың түс көруі, Қызырдың аян беруі, Шойбектен рұқсат сұрауы, сары тай мінуі, әкесіне келуі, нағашысының шұбар тайын «құдайы» қылып союы сияқты ұзақ кіріспе эпизод беріледі. Бұл бөлік басқа нұсқаларда кездеспейді. Бұдан кейін Сүйінбайдың Сұраншыға барып ат табуы, содан кейін Тезек ордасына аттануы баяндалады. Жалпы желі өзге нұсқаларға жақын болғанымен, өлең құрылысы мен сөз өрнегінде көп айырма бар.

3-нұсқа – Қарабек ақыннан жазылып алынған нұсқа. Бұл нұсқа жайында Ә. Сариев: «Мұны Жамбыл ауданы, «Өктәбр» колхозында Өтепбергеннов Қарабек деген ақыннан 1930 жылы жазып алдым» деп ескерту қалдырған. М. О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорына 1959 жылы тек машинкаға басылған кирилл жазулы үлгісі тапсырылған. Қарабек ақын туралы толық мәлімет берілмеген. Бұл нұсқаның мазмұны негізінен жарияланған мәтіндерге жақын. Бірақ айтыс көбіне қара сөзге жақын баяндау тәсілімен өрбиді. Тағы бір өзгешелігі – Тезек Сүйінбайға ат тарту еткен кезде Суан Қожбанбет бидің араласып, кеңес беріп отыруы. Бұл жағдай басқа нұсқаларда байқалмайды.

4-нұсқа – Әшім Нұрлыбаев нұсқасы. Бұл нұсқа ӘӨИ қорының 337-бумасының 3-дәптерінде сақталған. Оны 1959 жылы халық ақыны әрі жыршы Әшім Нұрлыбаев тапсырған. Мәтіннің көлемі 276 жол. Бұл нұсқада басқа варианттардағыдай ұзақ кіріспе жоқ, айтыс бірден Тезектің ұрыларына ұрсып жатқан тұсынан басталады. Сондықтан мәтін ықшам әрі бірден тартысқа көшетін сипатта. Дегенмен Тезектің сөйлеу үлгісі мен кей жолдары басқа нұсқаларға ұқсамайды. Мысалы, мұнда Тезек өзін Абылай хан әулетімен байланыстыра мақтанып сөйлейді. Бұл нұсқа құрылымы жағынан қысқа, бірақ мәтіндік тұрғыдан өзіндік ерекшелігі бар вариант болып саналады.

5-нұсқа – «Ақын мен төре». Бұл нұсқа 1937 жылы латын әрпімен машинкада басылып, Орталық ғылыми кітапханаға тапсырылған. Тапсырушы – қарағандылық Әуезхан Көшімов. Мәтінді басқа нұсқалармен салыстырғанда,

оның құрылымы бөлек екені байқалады. Айтыс кіріспесі арнайы бөлімдерге бөлінген: «Сүйінбай», «Төренің даңқы», «Талпынған ақын», «Әңгі батыр», «Торы жорға», «Жолшыбай». Осындай тараушаларға бөлініп берілуі – бұл нұсқаның ең басты ерекшелігі. Мұнда Сүйінбайдың ақындық қуаты, Тезек туралы алдын ала естіген әңгімелері, Сұраншының ат тауып беруі, жол үстінде мәлімет жинауы арнайы суреттеледі. Осындай оқиғалы 66 жолдық кіріспе өзге нұсқаларда кездеспейді.

6-нұсқа – 1935 жылғы жарияланған мәтіннің ықшам көшірмесі. Бұл – Илияс Жансүгіров пен Фатима Ғабитова құрастырған 1935 жылғы жинаққа енген нұсқаның кейінгі ықшам көшірмесі. Оны әдебиеттанушы Ш.Кәрібаев 1989 жылы институт қорына тапсырған. Нұсқа дербес жаңа мәтін емес, бұрынғы жарияланған үлгінің ықшамдалып көшірілген түрі болып табылады. Сондықтан бұл нұсқа текстологиялық тұрғыдан жеке ауызша варианттан гөрі, баспаға түскен мәтіннің кейінгі қолданыстағы көшірмесі ретінде қарастырылады.

Қысқаша қорытынды: осы алты нұсқаның ішінде:

- 1-нұсқа – көлемді әрі кеңейтілген,
- 2-нұсқа – түс көру мотивімен ерекшеленетін оқиғалы нұсқа,
- 3-нұсқа – баяндау тәсілі басым ықшамдау нұсқа,
- 4-нұсқа – кіріспесіз, бірден тартыстан басталатын нұсқа,
- 5-нұсқа – бөлімдерге бөлінген, композициясы ерекше нұсқа,
- 6-нұсқа – 1935 жылғы жарияланған мәтіннің қысқартылған көшірмесі.

«Сүйінбай мен Тезек» айтысының алты нұсқасына қысқаша салыстырмалы кесте

№	нұсқасы	қолжазбаның сипаты, бумасы	композициялық ерекшелігі	текстологиялық сипаты
1	Райымжан Әлішев нұсқасы	Қолжазба қорында сақталған, көлемді нұсқа	Сүйінбайдың елмен ақылдасуы, жолға дайындалуы, сарайға келуі толық берілген	Ең толық нұсқалардың бірі, қосымша эпизодтары мол
2	Әбдіғали Сариев нұсқасы	1959 ж. тапсырылған, машинкаға басылған мәтін	Түс көру, Қызыр баба, Шойбек, әке, нағашы, Сұраншы желісі бар	Мистикалық-киелі бастау мотиві айқын
3	Қарабек нұсқасы	1930 ж. жазылып алынған, кейін қорда тіркелген	Қара сөз бен өлең аралас	Баяндаушылық қабаты қалың, аралық сипаттағы мәтін

4	Әшім Нұрлыбаев нұсқасы	Қолжазба қорында сақталған	Айтыс бірден тартыстан басталады	Пафосты, философиялық реңкі күшті
5	Әуезхан Көшімов нұсқасы	1937 ж. ОҒК- ға тапсырылған, латынша машинка мәтіні	Бөлімдерге жіктелген, әдеби жүйеленуі айқын	Әдеби өңделген, жазба редакцияға жақын
6	1935 жылғы жарияланған нұсқа	І. Жансүгіров пен Ф. Ғабитова жариялаған басылым	Ықшам, жинақы, негізгі тартыс өзегіне құрылған	Канондық, баспаға лайықталған тірек мәтін

Сүйінбай мен Тезек айтысының көпнұсқалылық сипатына тоқталалық:

«Сүйінбай мен Тезек» айтысы – қазақ айтыс дәстүріндегі көпнұсқалылығы анық байқалатын шығармалардың бірі. Бұл туындының бірнеше нұсқасының сақталуы оның ұзақ уақыт бойы ауызша таралғанын, халық жадында жаңғырып отырғанын және әр айтушы, жинаушы, көшіруші тарапынан түрлі дәрежеде өңделгенін көрсетеді. Сондықтан бұл айтыс бір ғана тұрақты мәтін емес, қайта ортақ сюжеттік қаңқасы сақталған. Бірақ мәтіндік қалпы өзгеріп отырған көпнұсқалы көркем жүйе ретінде қарастырылуы тиіс.

Айтыстың барлық нұсқасында сақталатын негізгі өзекек бір: Сүйінбай Тезекті іздеп барады, Тезек ұрыларын сөгіп отырады, ақын рұқсатсыз ордаға кіреді, Тезек оған қаһар көрсетеді, Сүйінбай тайсалмай жауап береді. Соңында Тезек ақын өнерін мойындап, оны сый-құрметпен аттандырады. Осы өзекек барлық нұсқада ортақ болғанымен, мәтіндерде оқиға өрбуі, кейіпкерлердің аталу реті, эпизодтардың кеңеюі мен қысқаруы, поэтикалық формулалардың құбылуы айқын байқалады.

Мәселен, Тезектің ұрыларын сөгуі айтыстың тұрақты бастау түйіні ретінде барлық нұсқада бар. 6-нұсқада (ӘӨИ. 879/5-бума, 86-дәптер) бұл былай беріледі:

Абылай – арғы затым, атым – Тезек,
Жан бар ма өлмейтұғын темір өзекек.
Біріңнің басың жарық, қолың сынық,
Ұялмай не деп келдің екі кезеп?

Осы мазмұн 1, 3, 4-нұсқаларда да сақталғанымен, тармақ құрылысы мен бейнелеу тәсілі өзгеріп отырады. Демек, айтыстың сюжеті тұрақты, ал мәтіндік өрімі нұсқаланып отырған.

Әр нұсқаның сақталу тарихы мен деректік сипатына келсек:

1-нұсқа – Райымжан Әлішев нұсқасы (ӘӨИ. 1093-бума, 5-дәптер). Бұл нұсқа көлемі жағынан ең толық мәтіндердің қатарына жатады. Онда Сүйінбайдың Тезекке баруға ниеттенуі, елден көмек сұрауы, жолға дайындалуы, сапар барысы, ордаға жақындауы, орда ішін сырттай байқауы толық қамтылады. Сондықтан бұл нұсқа айтыстың тек сөз жарысы емес, оқиғалы жыр сипатында өмір сүргенін дәлелдейді.

Мысалы, ақынның елден қолдау көруі былай беріледі:

Біреуі мінуге ат берді,
Біреуі берді жейдені.
Мешпет, шекпен кигізді
Әл-қуаты келгені.
Киілмеген жаңа етік,
Біреуінің бергені.
Шылғауына жаңа бөз,
Біреуі жатыр бергелі.

Бұл үзінді айтыс мәтінінде қоғамдық орта, ақынның әлеуметтік қалпы және жолға шығу алдындағы ахуал арнайы суреттелетінін көрсетеді.

2-нұсқа – Әбдіғали Сариев нұсқасы (ӘӨИ. 386-бума, 2-дәптер). Бұл нұсқаның басты ерекшелігі – Сүйінбайдың ақындық жолға түсуі түс көру, Қызыр бабаның аян беруі арқылы түсіндіріледі. Яғни ақындық өнер мұнда тұрмыстық не әлеуметтік қана емес, киелі құбылыс ретінде көрінеді. Бұл сипат айтыстың өзге нұсқаларында мұншалық айқын емес.

Атыңнан айналайын Қызыр бабам,
Түсімде таңға жуық келді маған.
Білмеймін «өлең» деді, «көген» деді,
Аузымнан тұрдым мен де не сайраған?

Мен бақтым қозыңды да, қойыңды да,
Бір хабар сергітпедің бойымды да.
Боп жатқан ұлы думан, күнде қызық
Сен маған көрсетпедің тойыңды да.

Осы шумақ 2-нұсқаның өзгеше поэтикалық табиғатын анық аңғартады.

3-нұсқа – Қарабек нұсқасы (ӘӨИ. 386-бума, 1-дәптер). Қарабек нұсқасында қара сөз бен өлең аралас келеді. Мұнда баяндаушы оқиғаны үзіп-үзіп түсіндіріп отырады, сондықтан мәтіннің таза айтыстық ырғақтан гөрі жазып алынған ауызша әңгіме сипаты басым. Бұл нұсқа текстологиялық тұрғыдан өте маңызды, өйткені ол жырдың көркем қалпымен бірге халықтық айтылым дәстүрінің ізін де сақтап тұр.

4-нұсқа – Әшім Нұрлыбаев нұсқасы (ӘӨИ. 337-бума, 3-дәптер). Бұл нұсқада айтыс бірден Тезектің ұрыларын сөгуінен басталады. Кіріспе бөлім

жоққа тән. Бірақ поэтикалық өрнегі өзгеше: Тезектің сөзі пафосты, көлемді, философиялық ойға бейім. Мысалы:

Мен едім Абылайдың Тезек ханы,
Білгенге көрініп тұр сөздің мәні.
Қазақты ата-бабам билеп өтті,
Ғаламның раушан болып атқан таңы.

Бұл шумақ 4-нұсқаның өзге мәтіндерден образдық деңгейде де, интонациялық жағынан да ерекшеленетінін көрсетеді.

5-нұсқа – Әуезхан Көшімов нұсқасы (ОҒК. 255-бума). Бұл нұсқаның басты айырмасы – мәтіннің бөлімдерге жіктелуі. «Сүйімбай», «Төренің даңқы», «Талпынған ақын», «Әңгі батыр», «Торы жорға», «Жолшыбай» деген жеке тақырыпшалар шығарманың ауызша емес, әдеби өңделген жазбаша нұсқаға жақын екенін аңғартады. Мұнда композиция саналы түрде жүйеленген.

6-нұсқа – 1935 жылғы жарияланған нұсқа (879/5-бума, 86-дәптер). Бұл нұсқа – ықшам, жинақы, баспаға лайықталған мәтін. Мұнда қосымша тарамдар азайып, негізгі тартыс желісі ғана сақталған. Сондықтан оны текстологиялық салыстыруда канондық, тірек мәтін ретінде қарастыру орынды.

Алты нұсқаның бәрінде де сақталған тұрақты мотивтер бар. Ең алдымен, Тезектің ұрыларын сөгуі – айтыстың ортақ бастау желісі. Бұдан кейін ақынның ордаға рұқсатсыз кіруі, Тезектің қаһар көрсетуі, Сүйінбайдың өткір жауабы, Тезектің ақынды мойындауы сияқты тұрақты кезеңдер жалғасады.

Тезектің хандық тегін алға тартуы да – барлық нұсқада кездесетін формулалық өзек. Бірақ бұл формула әр нұсқада әртүрлі беріледі:

«Мен едім Абылайдың хан Тезегі» (1, 4 нұсқада); Мен едім Абылайдың Тезек ханы, Білгенге көрініп тұр сөздің мәні (5 нұсқа); «Абылай – арғы затым, атым – Тезек», Абылай – арғы затым, атым – Тезек, Жан бар ма өлмейтұғын темір өзек. (2-нұсқа). Бұл жерде мазмұн бір болғанымен, поэтикалық тұлғасы әртүрлі. Демек, бір формуланың бірнеше вариантта сақталуы мәтіннің ауызша таралуынан туған.

Айтыстың басты идеялық желісі – Сүйінбайдың Тезекті ұрлық, зорлық, әділетсіздік үшін әшкерелеуі.

Мысалы, 1-нұсқада:

Атандың бұл заманда Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған, кезеп төре!
Телі менен тентекті тияды десе,
Өзің ұрлық қылғаның бұл немене?

Бұл идея басқа нұсқаларда да сақталған, бірақ берілу формасы әртүрлі: бірінде қысқа әрі тікелей айтылса, бірінде кеңейтіліп, діни-этикалық, әлеуметтік айыптау сипатында өрістейді.

2-нұсқа – «Сүйінбай мен Тезек». Мұнда Тезектің ұрлығы мен зорлығы ашық, өте тура айтылады:

Ассалаумалейкум, Тезек төре,
Елде жылқы қоймаған кезеп төре.
Сәлемге келген кісінің тонап алып,
Елде кісі қалмапты, әттегене.

Сол нұсқада бұл ой әрі қарай күшейтіледі:

Албан, Дулат, Шапырашты атқа мінсе,
Төре сайтан болғанда, көп періште,
Бір сайтанды қаққанға пері емес пе?
Жазы, қысы жегенің ұрлық еті,
Бұл жегенің боқпенен тең емес пе?

3-нұсқа – «Ақын мен төре». Бұл нұсқада айыптау әлеуметтік сипатта беріледі:

Мәлейкүм ассалаума, Тезек төрем,
Қоймадың елдің малын, кезеп төрем.
Жалды аттан, қомды түйе түк қоймадың,
Бір күні саған келер кезек, төрем!

Төре боп осы күнде дірілдейсің,
Қожаны ақ шалмалы пірім дейсің.
Үйіңе Жылкелдідей ұрың келсе,
Болғандай әжің қабыл күлімдейсің.

Одан кейін Тезектің озбырлығы мен арамдығы былай тереңдетіледі:

Айтасың ертең ерте азаныңды,
Былғадың арам салып қазаныңды.
Зорлықшыл бұл жалғанда бір төресің,
Түбінде ел бермесін сазайыңды.

4-нұсқа – «Сүйінбай мен Тезектің айтысы». Бұл нұсқада Сүйінбайдың сыны ұрлықты ғана емес, жалпы Тезектің әлеуметтік мінезін әшкерелеуге ұласады:

Қазаққа атанып ең, Тезек төре,
Қоймаған елде жылқы кезеп төре.
Тентек пен асырды тияд десе,
Өзіңе ұрлық қыласың, әттегене.

Сол нұсқада арамдықтың ақыреттік салмағы да айтылады:

«Тезек, Тезек» дегенге күлімдейсің,
Пара десе еш сөзге ілінбейсің.
Жал мен жая ұрлықпен шайнап жүрсің,
Ақыретте шошқаның боғын жейсің.

5-нұсқа – Сүйінбай мен Тезек төренің айтысы. Мұнда Тезекке тағылған айып өте ашық әрі діни-моральдық өлшеммен беріледі:

Арамнан мал жинадың Тезек төре,
Қоймадың елді жылда кезіп төре.
Жалғыздың жалғыз атын ұрлап жейсің,
Барасың ақыретке не деп төре?

Осы ой келесі шумақта тереңдейді:

Хан Тезек, қарамысың, төремісің,
Жемесең ұрлық етін өлемісің?
Жетім менен жесірдің ақысын жеп,
Барғанда ақыретке беремісің?

Және тағы да:

Бөлгіздің елді жүзге қазағыңды,
Ұрлықпен арамдадың қазаныңды.
Зорлықшыл бұл жалғанда бір төресің,
Түбінде Құдай берсін сазайыңды.

6-нұсқа – «Сүйінбай – Тезек». Бұл нұсқада айыптау кеңейіп, Тезек тек ұры емес, халыққа қиянат жасаушы, тіпті «сарт» бейнесінде беріледі:

Күн туды не басыңа ұрлық қылып,
Жарлының атын алдың тұрып-тұрып.
Байланған белдеудегі екі атпенен,
Дүниені шарлатыпсың шолттырып.

Әрі қарай айыптау күшейеді:

Бұл сөзді естіген ел күліп кетер,
Хан Тезек бола берме бұзық бекер.
Абылайдың қазанына арам салып,
Тұқымың бүйте берсең, құрып кетер.

Және ең өткір әлеуметтік-саяси бояу мына жолдарда байқалады:

Қыдырлы қалың қазақ ел емес пе,
Қазақ бір таусылмайтын кен емес пе?
Былшылдап сендей сарттың есіргені,
Ойлашы, сол қазақтың демі емес пе?

Жинақтап айтқанда: 1-нұсқадағы: «Елден жылқы қоймаған, кезеп төре! ...Өзің ұрлық қылғаның бұл немене?» деген тіркестер басқа нұсқаларда да сақталады, бірақ бірнеше бағытта түрленеді:

2-нұсқада – ұрлық пен зорлыққа тікелей айыптау;

3-нұсқада – әлеуметтік-сатиралық айыптау;

4-нұсқада – ұрлық, пара, ақырет мәселесімен байланысты сын;

5-нұсқада – діни-этикалық өлшеммен күшейтілген айыптау;

6-нұсқада – әлеуметтік, саяси, этникалық реңкі күшейген кең айыптау.

Демек, барлық нұсқада Тезекті әшкерелеу – тұрақты идеялық өзек, ал айырмашылық сол өзектің қай дәрежеде, қандай поэтикалық өріспен, қандай уәжбен берілетінінде.

Нұсқалар композициялық тұрғыдан біркелкі емес. 1, 2, 5-нұсқаларда айтысқа дейінгі оқиғалар кең қамтылған. Онда Сүйінбайдың жолға шығуы, дайындалуы, жол үстіндегі көңіл күйі, адамдармен сұхбаты, Тезек туралы сырттан естуі арнайы баяндалады. Бұл мәтіндерді кеңейтілген композициялы нұсқалар қатарына жатқызуға болады.

Мысалы, 5-нұсқадағы жолға шығу алдындағы күй былай суреттеледі:

Жайылған төре даңқы ел аузында,
«Кел бері біртін-біртін сөз аузыма».
Деп сенген тіл-күшіне Сүйін ақын,
Қайыра сөйлеген ол таусыла.

Ал 4 және 6-нұсқаларда айтыс бірден тартыс үстінен басталады. Яғни бұл мәтіндерде қосымша баяндау қабаты жоқ, оқиға шұғыл өрбиді. Сондықтан бұлар ықшам редакцияға жақын.

3-нұсқа композициялық жағынан ерекше: қара сөз бен өлеңнің аралас келуі оның ауызша айтылымнан жазып алынған, кейін түсіндірме қосылған мәтін екенін байқатады.

1-нұсқа көлем жағынан ең толығы. Онда кіріспе, жолға дайындық, сарай көрінісі, эпизодтары, киім, қой, қатын, қыз, жылқы сұрау, қоштасу, елге оралу толық қамтылады. 2 және 5-нұсқалар да көлемді әрі кең тынысты. 3-нұсқа

аралас баяндауға құрылғандықтан орташа сипатта. 4-нұсқа шағындау болғанымен, поэтикалық ауытқуы күшті. 6-нұсқа – ең ықшам, жинақы, баспаға лайықталған мәтін.

Сондықтан көлемдік тұрғыдан:

толық нұсқалар – 1, 2, 5;

аралық нұсқалар – 3, 4;

ықшам нұсқа – 6.

Нұсқалар арасындағы айырмашылық тек сюжет көлемінде емес, тілдік және поэтикалық жүйеде де анық көрінеді. Тезектің өзін таныстыру формулалары жоғарыда айтылғандай әртүрлі. Сүйінбайдың сөзі де бірдей емес. Кей мәтінде ол өте қысқа, түйінді, қатты айтылады. Кей мәтінде пафосты, кең құлашты. Енді бірінде көркем баяндауға жақын.

Мысалы, 6-нұсқада:

Ассалаумалейкүм, Тезек төре,
Елде жылқы қоймаған кезеп төре.
Сәлемге келген кісінің тонап алып,
Елде кісі қалмапты, әттегене.

Бұл тармақтар қысқа, тікелей, зілді. Ал 5-нұсқада поэтикалық өріс ұлғайып, образдық бояу күшейеді.

Тілдік айырмашылықтарға «ұлықсатсыз – рұқсатсыз», «құл мен қотан – құл мен құтан», «сұрқылтай – сорқылтай» сияқты сөздік ауысулар да жатады. Бұлар мәтіннің айтушы тіліне, жазу нормасына, көшіруші машығына қарай өзгергенін көрсетеді.

Айтыстың ең жылжымалы қабаттарының бірі – қосымша эпизодтар:

1-нұсқада халықтың Сүйінбайды жолға жабдықтауы бар.

2-нұсқада түс көру, Қызыр, Шойбек, әке, нағашы мотивтері бар.

5-нұсқада Сұраншы – Итембай – торы жорға желісі дамыған.

4 және 6-нұсқаларда бұл тарамдар жоқ не өте қысқа.

Орда алдындағы бөгет те әр нұсқада әртүрлі. Бірінде тек бір жігіт ескертсе, бірінде Ақтаяқшы аталады, енді бірінде бозбала мен қойшыдан екі рет ескерту беріледі.

Ат эпизоды да өте құбылмалы. Кей нұсқада тек сары ат пен қарагер бар, кей мәтінде Шалқасқа, Құбақан, үйір қысыраққа дейін кеңейеді. Мысалы, 3-нұсқада қаракер атпен тілдесу көркем өріледі:

Жауабы аттың берген: – Ей, Сүйімбай,
Мұжықтың Түргендегі аты едім-ай!
Ұрысы мініп алып жауыр қылды,
Жүргенде өз еркімде тың едім-ай!

Бұл эпизодтың кеңеюі айтыстың кейінгі айтылымдарда көркемделіп, дараланып отырғанын көрсетеді.

Қойға бата сұрау эпизоды да барлық нұсқада бар, бірақ оның мазмұны әртүрлі. Бірінде әзіл, бірінде ащы мысқыл, бірінде діни-моральдық сын басым. Мысалы, 4-нұсқада:

Бес намаз мұсылманға алтын дінгек,
Парызы Пайғамбардың – үмбет-сүннет.
Хан Тезек, қайыр енді қазаныңнан,
Біздерге мекірі болад ауыз тимек.

Бұл жерде қой эпизодының өзіне діндік-этикалық мағына жүктелген.

Көпнұсқалықтың маңызды белгісінің бірі – кейіпкерлер аттарының ауысуы. Көп мәтінде Тезектің ұрылары Жылгелді, Бапау деп аталса, кей нұсқада Шолпан/Шолпанды, енді бірінде Баяу көрінеді. Бұл ауызша таралған мәтіндерде антропонимдердің де тұрақты болмайтынын дәлелдейді.

Сондай-ақ бір мазмұндағы шумақтың бірнеше варианты ұшырасады. Мысалы: Мен едім Абылайдың хан Тезегі, Мен едім Абылайдың Тезек ханы, Абылай – арғы затым, атым – Тезек.

Бұл бір ғана идеяның әртүрлі өлеңдік қалыпта өмір сүргенін көрсетеді. Мұндай құбылыс айтыс мәтінінің жаттанды түрде сөзбе-сөз емес, формулалық-орындаушылық жүйемен сақталғанын аңғартады.

Текстологиялық тұрғыдан ең толық нұсқа – 1-нұсқа. Онда айтыстың алдындағы және соңындағы көптеген эпизод сақталған. 2-нұсқа мен 5-нұсқа да көлемді, кеңейтілген мәтіндер. Ал 6-нұсқа – ең ықшам, жарияланған канондық үлгі. 4-нұсқа – ықшамдау, бірақ поэтикалық өрнегі өте дара. 3-нұсқа – қара сөз аралас болғандықтан, толық жырлық мәтін мен қысқартылған баяндау мәтінінің арасындағы аралық үлгі.

Қорыта айтқанда, «Сүйінбай мен Тезек» айтысының алты нұсқасын салыстыру бұл шығарманың қазақ ауыз әдебиетіндегі көпнұсқалы, қозғалыстағы мәтін екенін анық көрсетеді. Барлық нұсқада сюжеттік өзек сақталғанымен, мәтіндік құрылым, кіріспе жүйесі, кейіпкер аттары, поэтикалық формулалар, эпизод реті, көлемі мен стильдік өрімі әртүрлі. Бұл айырмашылықтар шығарманың бір ғана тұрақты жазба мәтіннен емес, ауызша орындалу, кейін хатқа түсу, көшіру, редакциялау, жариялау үдерістерінің нәтижесінде қалыптасқанын дәлелдейді.

Текстологиялық тұрғыдан алғанда: 1-нұсқа – ең толық әрі кең тынысты мәтін; 6-нұсқа – ықшам, канондық жария үлгі; 2 және 5-нұсқалар – кеңейтілген редакциялар; 3-нұсқа – қара сөз аралас баяндаушылық нұсқа; 4-нұсқа – поэтикалық формуласы айрықша, дара өңделген мәтін.

Сондықтан «Сүйінбай мен Тезек» айтысының нұсқаларын зерттеу қазақ айтысының мәтіндік тұрақтылығы мен өзгермелілігін, орындаушы жадтың рөлін, жинаушы мен көшіруші ықпалын, жарияланым алдындағы редакциялық сұрыпталу үдерісін ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Мәтіндердің алты қолжазба нұсқасын 2014 жылы М. Жолдасбеков, Р. Әлмұханова құрастырған жинақпен [111, 101-110] салыстыру:

1) Райымжан Әлішев нұсқасы – ең көлемді, оқиғасы мол, эпикалық тынысы кең мәтін. Онда Сүйінбайдың елден көмек сұрауы, жолға дайындалуы, ордаға жеткенге дейінгі сапары, орда іші мен төре тұрмысының суреті өте кең беріледі. Ал 2014 жылғы кітап мәтінінде бұлар түгелге жуық қысқартылған. Мысалы, Райымжан нұсқасында Сүйінбайдың жолға жабдықталуы арнайы жырланады.

Біреуі мінуге ат берді,
Біреуі берді жейдені.
Мешпет, шекпен кигізді,
Әл-қуаты келгені.

Ал жинақта мұндай кең кіріспе жоқ. Мәтін бірден: Бірде Сүйінбай Тезек төренің жайлауы Алтынемелге келеді. Келсе, алдынан төренің есік құлы қарсы шығады... – деп басталады. Демек, 2014 жылғы жинақтағы мәтінде Райымжан нұсқасының толық эпикалық құрылымын алмай, тек негізгі тартыс желісін ғана қалдырған.

Тағы бір айырмашылық – Райымжан нұсқасында кейбір эпизодтар әлдеқайда кең: орда іші, төренің қыз-қатындары, киім беру, ескі киімді өртету, қасқа жорға, жиырма қысырақ сұрау, елге қайту, қоштасу, ауылдағы той-думан сияқты тарамдар 2014 ж. жинақта өте қысқа, сұрыптап пайдаланған.

2) Әбдіғали Сариев нұсқасының басты ерекшелігі – Сүйінбайдың ақындық жолының Қызыр баба, түс көру, Шойбек, әке, нағашы, Сұраншы арқылы берілуі. Бұл желі 2014 ж. жинақта мүлде сақталмаған.

Мысалы, Әбдіғали нұсқасында:

Атыңнан айналайын Қызыр бабам,
Түсімде таңға жуық келді маған.
Білмеймін «өлең» деді, «көген» деді,
Аузымнан тұрдым мен де не сайраған?

Бұл – кітап құрастырушысының мәтінді қарапайым оқиғалық арнаға түсіргенін көрсетеді. Сонымен қатар 2014 ж. жинақта мен Әбдіғали нұсқасы арасында ұқсастық та бар. Екеуінде де: Тезектің ұрыларын сөгуі, Сүйінбайдың ордаға кіруі, Тезектің қаһары, Сүйінбайдың өткір жауабы, қойға бата, сары ат пен қаракер эпизоды сақталады. Мысалы, жинақта:

Мен едім Абылайдың хан Тезегі,
Жылқының ұстатпайды сұр көжегі.
Ордаға құл мен құтан басып кірген,
Құдайдың бұ да болса, бір кезегі [111, 102].

Жоғарыдағы тармақтар Әбдіғали нұсқасындағы Тезек сөзіне өте жақын. Сондықтан 2014 кітап Әбдіғали нұсқасынан да тұрақты формулаларды пайдаланған, бірақ оның мистикалық кіріспесін қабылдамаған.

3) Алты нұсқаның ішінде 2014 жылғы кітап мәтініне ең жақын қолжазбалық үлгілердің бірі – Қарабек нұсқасы. Себебі екеуінде де, қара сөздік байланыс көп, оқиға реті ұқсас, есік алдындағы ескерту бар, Жылгелді мен Бапау аталады, Тезектің қаһары мен Сүйінбайдың жауабы қара сөз арқылы жалғанады, ат, қой, шапан, әйел сөзі, қыздарды сынау сияқты бөлімдер бір ізбен жүреді.

Қарабек нұсқасының басы былай беріледі: Сүйінбай бұрын Тезекке бармаған еді. Сонан Ақша деген кісі: – Сен Тезекке бар. Хан емес пе? Сенің қырсығыңды кесетін шығар. Шапырашты, Дулаттың шолақ етектері сені Сүйінбай қып туғызбайды. Сені қой, серкешке бағалап жүр, сен қой, серкештің ақыны емессің, – депті.

Сонымен Сүйінбай Тезекке барады. Барса, [таң]ертең Тезектің мамасында екі қарагер ат байланып тұр. Құйысқанында көбік жабысқан, шашасына шейін тер аққан. Аттың қасына атын байлай сап, Тезектің үйіне кірейін деп есігіне барса, бір жігіт:

– Тоқта! – деп жібермеді. Жігіт:

– Сен кімсің? – деді Сүйінбайға.

Сүйінбай:

– Мен ақын едім. Тезекке өлең айтайын деп кеп едім.

Сонда жігіт:

– О, сорлы, қырсығың арылмаған байқұссың ғой, өлесің, қайт! Мына екі қарагер атпен ажыға барды дейсің бе, Тезек ұрлық қылады.

Жылгелді, Бапау деген екі ұрысы бар еді, соны ұрлыққа аттандырып жіберген екен. Қолға түсіп, жылқышылар ұрып, бірінің басы – жарық, бірінің – қолы сынық. Өздері ұрлаған малы жоқ, қашып келіпті. Соған Тезек төре ашуланып отыр. Бүгін үйіне ешкім кіргізбейді. Мен есігін бағып тұрған Ақтаяқшы деген боламын. Үйіне ұлықсатсыз кірмейді. Ашу үстінде кірсең, басыңды кесіп алады. Сені қара қазақ сұрап ала алмайды.

Тезек өзі ақын төре екен. Екі ұрысына «мал алып келмедің» деп сөгіп отырған кезі екен.

Ал 2014 ж. кітапта (101 б.) да бұл желі сақталған, бірақ ықшамдалып жазылған: «Бірде Сүйінбай Тезек төренің жайлауы Алтынемелге келеді. Келсе, алдынан төренің есік құлы қарсы шығады: – Төренің үйіне барма, барсаң, басың кетеді. Жылкелді мен Бапау деген екі ұрысы түн жортып, аттан жаңа түсті, қолы сынық, басы жарық. Төре екеуіне долданып отыр, – дейді. Сүйінбай үй сыртында тұрып, Тезек төренің екі ұрыны өлеңмен жерлеп, зекіп жатқанын естиді». Яғни Қарабек нұсқасындағы сияқты прозалық баяндау арқауы бар. Бірақ одан айырмасы – Қарабек нұсқасындағы өте көлемді тарамдар жинақта қысқартылған. Мысалы: Ақтаяқшы атымен аталмайды, Қожбанбет бидің араласуы жоқ, Шалқасқа, Құбақан, үйір қысырақ сұрау жоқ, елге оралу, қонақ болу, жылқы айдап келу секілді соңғы бөлімдер түсіп қалған.

Сондықтан 2014 кітап Қарабек нұсқасының сюжеттік желісін сақтаған, бірақ оны ықшамдап, әдеби қалыпқа түсірген.

4) Әшім Нұрлыбаев нұсқасы. Бұл нұсқа поэтикалық тұрғыдан ең дара нұсқалардың бірі. Онда Тезек сөзі пафосты, философиялық, бейнелі түрде келеді. 2015 ж. жинақта бұндай поэтикалық кеңдікке бармайды, қайта оқиғаға қызмет ететін шағындау, жинақы тармақтарды таңдайды.

Әшім нұсқасында:

Мен едім Абылайдың Тезек ханы,
Білгенге көрініп тұр сөздің мәні.
Қазақты ата-бабам билеп өтті,
Ғаламның раушан болып атқан таңы.

Ал 2014 ж. (102 б.) мәтінде Тезектің сөзі бұдан гөрі жеңіл, оқиғалық сипатта алынған:

Мен едім Абылайдың хан Тезегі,
Жылқының ұстатпайды сұр көжегі.
Ордаға құл мен құтан басып кірген,
Құдайдың бұ да болса, бір кезегі.

Салыстырғанда, 2014 ж. кітап Әшім нұсқасының идеялық-пафостық кеңдігін емес, қолайлырақ және таныс формулалық жолдарды таңдап алған. Сондықтан бұл нұсқаға ұқсастығы аз.

5) Әуезхан Көшімов нұсқасы – әдеби өңдеуі күшті, бөлімдерге жіктелген мәтін. 2014 ж. кітаппен ұқсастығы бар, әсіресе: Тезек даңқының алдын ала берілуі, жолдағы ескерту, төре сөзі, қаракер ат, қойға бата, төренің жөнге келуі, қоштасу сияқты желілерде.

Мысалы, Әуезхан нұсқасында:

Келіп ем хан Тезекті көрейін деп,
Сәлемін Пайғамбардың берейін деп,
Ұрысы аттандырған қолға түсіп,
Төрекем отыр екен өлейін деп.

2014 ж. (103-б.) мәтінде бұл жолдар дерлік сол күйінде сақталған:

Келіп едім, хан Тезек, көрейін деп,
Сәлемін пайғамбардың берейін деп.
Аттандырған екі ұрың қолға түсіп,
Хан тақсыр, отырмысың өлейін деп?!

Бұл – 2014 ж. жинақтағы мәтіннің Әуезхан нұсқасына да жақындығын көрсетеді.

Алайда 2014 ж. басылымда Әуезхан нұсқасының бөлімдік құрылымы жоқ. «Сүйімбай», «Төренің даңқы», «Талпынған ақын», «Жолшыбай» секілді

көркем құрылым түгел қысқартылып, бірізді сюжетке түсірілген. Сондықтан басылымда Әуезхан нұсқасының әдеби өрнегін толық емес, іріктеп пайдаланған.

6) 1935 жылғы жарияланған нұсқа. Егер 2014 жылғы кітап мәтінін жалпы үлгімен салыстырсақ, ол ең алдымен канондық жарияланған нұсқаға жақын. Себебі: оқиға желісі ықшам, тұрақты тармақтар сақталған, ұзақ кіріспелер қысқарған, баспаға ыңғайлы, оқылымы жеңіл, поэтикалық формулалар сұрыпталған, қара сөздік байланыс күшейген.

2014 ж. (103-б.) мәтіндегі көптеген жолдар дәл осы жарияланған дәстүрге тән тұрақты тармақтарды қайталайды:

Ассалаумағалейкум, Тезек төре,
Елден жылқы қоймаған кезеп төре.
Телі менен тентекті тыяд десе,
Өзің ұрлық қыласың, әттегене!

Бұл сияқты тармақтар бірнеше нұсқада кездескенімен, 2014 ж. мәтінде олар баспаға икемделген қалыпта, сұрыпталып, бір арнаға түскен. Сондықтан 2015 кітапты жеке дара нұсқа емес, канондық үлгіге сүйенген редакцияланған мәтін деуге болады.

2015 жылғы кітаптағы мәтінге қарап, мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Бұл – дәл бір нұсқаның көшірмесі емес. Ол алты нұсқаның біреуін ғана қайталамайды. Әсіресе ұзақ кіріспелер мен кең тарамдардың қысқартылуы мұны анық көрсетеді.

2. Бұл – құрастырылған, редакцияланған мәтін. Құрастырушы тұрақты сюжеттік өзекті сақтаған, ең өтімді тармақтарды таңдаған, қара сөздік байланыстарды көбейткен, күрделі, көлемді, артықтау тарамдарды алып тастаған.

3. 2014 ж. кітап мәтініне ең жақын – 1935 жылғы жарияланған нұсқасы, Қарабек нұсқасы, Әуезхан Көшімов нұсқасы, кейбір жерлерде Әбдіғали Сариев нұсқасы.

4. Райымжан Әлішев нұсқасы – тым көлемді, эпикалық, кең Әшім Нұрлыбаев нұсқасы – поэтикалық тұрғыдан тым дара, пафосты «Сүйінбай мен Тезек» айтысының нұсқалары ортақ сюжеттік қаңқаны сақтағанымен, олардың композициялық өрімі, поэтикалық тілі, кейіпкерлік жүйесі мен мотивтік құрамы жағынан елеулі айырмашылықтарға ие. Бұл ерекшелік айтыстың ауызша таралу дәстүрі мен кейінгі хатқа түсу, көшіру, редакциялау үдерістерінің нәтижесінде қалыптасқан көпнұсқалы мәтін екенін дәлелдейді.

2014 жылы жарық көрген «Сүйінбай мен Тезек төре» мәтіні қолжазба қорында сақталған алты нұсқаның бірінің дәлме-дәл көшірмесі емес, қайта солардың тұрақты сюжеттік желісі мен кең тараған поэтикалық формулалары негізінде редакцияланып, ықшамдалып берілген құрастырма мәтін екені

анықталды. Бұл мәтінде әсіресе канондық жарияланған дәстүрге, Қарабек нұсқасына және Әуезхан Көшімов нұсқасына жақын белгілер басым. Ал Райымжан Әлішев пен Әшім Нұрлыбаев нұсқаларындағы көлемді кіріспелер, кеңейтілген эпизодтар, дара поэтикалық өрнектер 2014 жылғы кітапта толық сақталмаған. Осыған қарағанда, 2014 жылғы мәтін ғылыми-текстологиялық мағынада дербес бастапқы нұсқа емес, бұрынғы қолжазба нұсқасы мен жарияланымдарды сұрыптау нәтижесінде жасалған әдеби-редакциялық үлгі ретінде бағаланады.

«Сүйінбай мен Тезек» айтысының нұсқалары ортақ сюжеттік қаңқаны сақтағанымен, олардың композициялық өрімі, поэтикалық тілі, кейіпкерлік жүйесі мен мотивтік құрамы жағынан елеулі айырмашылықтарға ие. Бұл ерекшелік айтыстың ауызша таралу дәстүрі мен кейінгі хатқа түсу, көшіру, редакциялау үдерістерінің нәтижесінде қалыптасқан көпнұсқалы мәтін екенін дәлелдейді. Осындай көпнұсқалылық аясында 2014 жылы жарық көрген «Сүйінбай мен Тезек төре» мәтінін де осы варианттар жүйесімен салыстыра қарастыру оның текстологиялық табиғатын айқындауға мүмкіндік береді. Аталған басылым қолжазба қорында сақталған алты нұсқаның бірінің дәлме-дәл көшірмесі емес, қайта солардың тұрақты сюжеттік желісі мен кең тараған поэтикалық формулалары негізінде редакцияланып, ықшамдалып берілген құрастырма мәтін. Бұл мәтінде, әсіресе, канондық жарияланған дәстүрге, Қарабек нұсқасына және Әуезхан Көшімов нұсқасына жақын белгілер басым. Ал Райымжан Әлішев пен Әшім Нұрлыбаев нұсқаларындағы көлемді кіріспелер, кеңейтілген эпизодтар мен дара поэтикалық өрнектер 2014 жылғы кітапта толық сақталмаған. Сондықтан 2014 жылғы мәтінді ғылыми-текстологиялық тұрғыдан дербес бастапқы нұсқа ретінде емес, бұрынғы қолжазба және жария нұсқаларды сұрыптау негізінде жасалған әдеби-редакциялық үлгі ретінде бағалаған жөн.

2. Сүйінбай мен Қатаған айтысының нұсқалары

Қазақ ауыз әдебиеті мұраларының ішінде халық жадында берік сақталып, ұзақ уақыт бойы үзілмей насихатталып келген шығармалардың бірі – «Сүйінбай мен Қатаған айтысы». Бұл айтыс қазақ және қырғыз арасына қатар таралғанымен, оның мәтіндік жүйесінде, кейіпкер атауында, оқиға өрбуінде және композициялық құрылымында әртүрлі нұсқалық ерекшеліктер қалыптасқан. Соның бір айғағы – қазақ ортасында қырғыз ақыны Арыстанбектің есімі «Қатаған» атауымен тұтасып кетуі [112].

Қырғыз дәстүріндегі нұсқаларда Арыстанбек пен Қатаған екі бөлек жыршы ретінде көрсетілсе, қазақ арасына тараған үлгілердің бірқатарында бұл екі атау бір ақынның есімі ретінде қатар қолданылады. Жамбыл жеткізген деректе: «Арыстанбектің руы Қатаған, сонан «Қатаған» аталып кетіпті» (Ә.Сариев. ӘӨИ: Қ.386, 3-тізім,) деп түсіндірілсе, Нұрлыбаев Әшім нұсқасында Арыстанбекке «Қатаған» атауы Қоңырбөрінің асында бес жүз жылқы олжалаған оқиғамен байланысты берілген. Демек, «Қатаған» атауының этникалық негізде ме, әлде кейінгі эпикалық-ауызша дәстүрдің үстемелеуі нәтижесінде ме орныққаны – арнайы дәлелдеуді қажет ететін мәселе.

Бұл жайт Жамбыл ақын жырлаған «Сүйінбай ақынның қырғыздың атақты ақыны Арыстанбекпен айтысқан» нұсқасындағы:

Тас жарады тілдері,
Жер жарады үндері,
Хан Орманның асында,
Қатағанмен айтысып,
Жеңіп алған күндері
Жеңбеген кісі қалмаған,
Алмаған кісі болмаған.
Тірісінде Сүйінбай,
Алдына қара салмаған.
Сүйінбаймен айтысып,

Ешкім жеңіп алмаған. — деген жолдармен де сабақтасып жатады.

Осы деректердің жиынтығы Арыстанбектің руы Қатаған болуы мүмкін деген жорамалды да, не оған алдындағы Қатағандай қуатты жыршының атауы ауысқан болуы ықтимал деген болжамды да алға шығарады. Алайда бұл пікірлердің қай-қайсысы да нақты тарихи және текстологиялық салыстырулар арқылы ғана түпкілікті айқындала алады.

«Сүйінбай мен Қатаған айтысының» жариялану тарихына келсек, оның алғашқы басылымы 1935 жылы І.Жансүгіров құрастырған «Сүйінбай ақын» жинағында жарық көрді. Кейін 1975 жылы С.Садырбаев құрастырған «Ақиық» жинағында Жамбыл музейінің қолжазба қорынан алынған үлгі жарияланды. Аталған мәтін мазмұны жағынан М.Үмбетаев жазып алған нұсқаға жақын болғанымен, көлемі шағын. Онда Сүйінбайдың қырғыз манаптарына сәлем беруі, Қатағанның тиісуі және Сүйінбайдың оған қайтарған жауабымен айтыс тәмамдалады.

1990 жылы С.Садырбаев пен Е.Естаев құрастырған «Сүйінбай. Шығармалары» атты жинаққа М.Үмбетаев жазып алған нұсқа енгізілді. Кітаптың түсініктемесінде: «Осы жинаққа Қырғыз ССР Ғылым академиясының қолжазбалар қорындағы Жамбылдан 1937 жылы жазып алынған толық нұсқасы мен «Сүйінбайдың әдеби мұрасының тарихи-әлеуметтік сипаты» деген тақырыпта диссертация қорғаған филология ғылымдарының кандидаты М.Үмбетаевтың Шу қаласының жыршысы Мәдеш Әлімбековтен жазып алған варианты енгізілді» деп көрсетілген. Соған қарамастан, мұнда Ө.Қарғабаевтың Жамбылдан жазып алған, Сүйінбай мен Арыстанбек айтысының ең көлемді үлгілерінің бірі саналатын нұсқа қамтылмаған. Бұл жайт жарияланым тарихындағы мәтіндік іріктеудің толық болмағанын аңғартады.

Тәуелсіздік кезеңінде де айтыс мәтіні ақын шығармаларының түрлі жинақтарына қайта енгізіліп отырды [113]. Алайда осы жарияланымдардың басым бөлігі 1990 жылғы мәтінге сүйеніп жасалғаны байқалады. Тек 2005 жылы «Жетісу» газеті [114] А. Әбдуәлиұлының ел аузынан, айтысты жатқа айтушы, насихаттаушы адамдардан үйреніп, жинаған жаңа нұсқасын

жариялады. Бұл мәтін көлем жағынан бұрыннан белгілі қолжазба үлгілерінен аса ірі емес. Сонымен бірге мұнда кейінгі жырлаушылар тарапынан әрленген, үстемеленген тұстардың барлығы аңғарылады. Мысалы, Сүйінбай асқа келіп, қырғыз манаптарын мадақтағаннан кейін манаптардың: «Ал, енді не тілейтінін айт?» деуі және одан кейінгі Қатағанның:

Келе сала «бер» дейсің,
Орман атты бегіме.
Ұмтылсаңшы өзіңнің

Жем жейтұғын теңіңе? – деген сөздері оқиға желісін қазақ нұсқасына тән өзгеше арнада дамытады. Ал қырғыз үлгісінде Қатаған Сүйінбайдың әр өтінішіне тікелей қарсы уәж айтып:

О, Сүйінбай, тоқтағын,
Әлсіздің сөзін қозғадың.
Мойныға дорба асынып,
Алақан жайған тіленші,

Бейшара, сорлы аш па едің? – деп мінейді. Манаптар Сүйінбайдан тілегін Қатаған жеңілгеннен кейін сұрайды. Сонымен қатар қазақ руларының таралуын сөз ететін өлең жолдарының орналасу реті де өзгеше берілген. Бұл – мәтіннің композициялық құрылымына кейінгі дәстүрдің ықпалы тигенін білдіретін маңызды текстологиялық белгі.

Сүйінбай мұрасын Жетісу өңірінде кеңінен насихаттаған халық ақындарының бірі – Жамбылдан бата алған Әсімхан Қосбасаров. Оның жырлауындағы «Сүйінбай мен Қатаған» айтысы кейін «Жетісу дүлдүлі» [115, 118-131] атты шығармалар жинағының екінші кітабында жарық көрді. Айтыс соңында Ә.Қосбасаров: «Рас, менің жадымда сақталған осы айтыс нұсқасы ең дұрысы, тура сол күні айтылған түрі деп дәлелдеуге ешбір хақым жоқ. Бұл айтысты жатқа айтатын адамдардың әрқайсысы әр түрлі жеткізетін. Ауыз әдебиетінің ерекшелігі де осында ғой» деген пікір білдіреді. Бұл тұжырым оның ауызша дәстүр табиғатын терең түсінгенін көрсетеді. Сонымен қатар оның нұсқасында Сүйінбайды қырғыз манаптарына ел ақсақалдарының арнайы жіберуі туралы мотив бар. Ал Ә.Сариевтің Жамбыл аузынан жазып алған «Сүйінбайдың Тезек төреге айтқаны» деген мәтіннің қара сөзінде: «Сүйінбай бұрын Тезекке бармаған еді. Сонан Ақша деген кісі:

– Сен Тезекке бар. Хан емес пе? Сенің қырсығыңды кесетін шығар. Шапырашты, Дулаттың шолақ етектері сені Сүйінбай қып туғызбайды. Сені қой, серкешке бағалап жүр, сен қой, серкештің ақыны емессің, – депті» деген дерек келтіріледі. Осы салыстыру Жамбыл жеткізген нұсқаның тарихи негізге жақынырақ екенін аңғартады.

Осыдан кейін қолжазба қорларында сақталған негізгі нұсқаларға жеке тоқталсақ:

1-нұсқа. Сүйінбай ақын мен Қатағанның айтысы (ӘӨИ. 386-бума, 3-тізім). Аталған нұсқаның өзгелерден ерекшелігі – онда өзге нұсқаларда

кездеспейтін бірқатар эпизодтардың болуы. Мәселен, мұнда қырғыздың Саяк руынан шыққан атақты бай Алыбайдың асы беріледі, Тезек төре Албан мен Дулаттан 360 адам ертіп қырғызға аттанады, ал Сүйінбай Көкшолақпен Ыстықкөлді жағалап, Қарақұжыр жайлауына келеді. Ас иелеріне жақындаған тұста жолшыбай қырғыздан Алыбайдың асы туралы сұрап білуі, жол азабын тартып жетуі, Алыбайдың сүйегі шыққан ордаға бата оқуы, содан кейін мадақ жырын айтуы – осы нұсқаның дербес сюжеттік желісін құрайды. Байдың кенже ұлының тұлпарына арналған ер-тұрман мен киім-кешекті сұрайтын:

– Алты ұлын Алыбайдың берген Құдай,
Өзіңді жаңа көріп көңілім жай.
Нарық білмес жаманға ісің түссе,
Жөнін білмей сөз сөйлер олай-бұлай.
Жаман ерім атыңа жараспайды,
Маған берсең, ер-тоқымын алмағын-ай!
Өзіңнің көк жорғаңа жарастықты,
Арналып жасалыпты киімің де сай.
Арналған көк жорғаға порымыңды,
Манабым, берер болсаң, бергін бұзбай? – деген жолдар да осы

нұсқаға ғана тән. Сондықтан бұл мәтін айтыстың толық қалыптасқан эпикалық нұсқаларының бірі.

2. «Қырғыз Қатаған ақын мен қазақ Сүйінбай ақынның айтысқаны» (2-нұсқа) (ӘӨИ. 622-бума, 1-дәптер). Бұл нұсқада айтыстың қашан, қайда және кімнің асында өткені нақтыланбайды. Мәтін Сүйінбайдың қырғыз манаптарына қарата жыр айтуынан басталады. Негізгі мазмұны өзге нұсқаларға жақын болғанымен, көлемі ықшам.

Сонымен қатар бұл үлгіде өзіндік мәтіндік белгілер де бар. Мысалы, Қатағанның Тезек төреге қарата айтатын:

– Қазақтың жаңа көрдік Тезек ханын,
Ұрлықпен жиған дейді күллі малын.
Залымдық қыла берме, тақсыр, төрем,

Қиналар азап көріп шыбын жаның? – деген шумағы басқа нұсқаларда ұшыраспайды. Мұндай айырмашылықтар айтыс мәтінінің жыршы жадында қайта құрылып, жергілікті ортада өзгеріске түсу үдерісін аңғартады.

Сол сияқты Сүйінбайдың қазақ рулары туралы толғауы да мұнда өте қысқа түрде беріледі:

– Былай қашсаң – Сарыүйсін,
Сарыүйсіннің бәрі Үйсін.
Мен Сүйінбай екенімді
Енді батыр танысын.
Былай қашсаң – Жанысым,
Жанысымды шақырсам,

Жанып кетер қамысың...
Былай қашсаң – Сиқымым,
Былай қашсаң – Ботпайым,
Желе басып оттайын.

Ал басқа нұсқаларда әр руға кеңірек тоқталып, тіпті сол рудан шыққан белгілі тұлғалар жөнінде қосымша мәлімет берілетіні белгілі. Демек, бұл үлгіде айтыстың рулық-поэтикалық тарамы толық сақталмаған. Сондай-ақ мәтінде айтыстың қорытынды бөлігі де түгел қамтылмаған. Осындай ықшам сипаттағы тағы бір үлгі Айтқожа Дауашұлы жеткізген қолжазбада (ОҒК: Қ. 376) да кездеседі.

3-нұсқа. «Қатаған менен Сүйүмбайдың айтысканы» (ӘӨИ. 703-бума). Бұл нұсқада айтыс Кенесары – Наурызбай көтерілісінен кейін қазақ пен қырғыз елінің алғаш табысып, соғыста өлген шейттерге ас беріп, ат шаптырған үлкен жиында өтті деп көрсетіледі. Қолжазбада сол тұста: «Сүйінбай 23 жаста, Қатаған 40-50 жастың ортасында екен» деген мәлімет беріледі. Мазмұны жағынан бұл үлгі М.Үмбетасевтың 1978 жылы Шу қаласының тұрғыны Мәдеш Әлімбековтен жазып алып, кейін 1990 жылғы «Сүйінбайдың шығармалар жинағына» енгізген мәтініне жақын. Соған қарамастан, оның стильдік өрнегі, тілдік жүйесі мен оқиғалық желісінде елеулі өзгешеліктер кездеседі. Мәселен, «Сүйінбай булығып отырып қалды, айта алмай. Әлқисса, сол кезде Тезек төре басын көтеріп: «Әй, қу Шапырашты-Еекей! Қырғыз асына қырық жігіттің бастығы қылып әкелгенде, төрелердің басын кесіп итке салғанын бетіме салық, сүйегіме таңба қылып әкелген екем, – деп қисайып жата кеткен екен» деген қара сөзді үзінді өзге нұсқаларда кездеспейді. Бұл тәрізді кірікпе қара сөздер жыршының орындаушылық интерпретациясының нәтижесі болуы да мүмкін.

4-нұсқа. «Сүйімбай мен қырғыздың ақыны Қатаған екеуі Жантай, Орман, Бәйтік деген қырғыздың манаптарының алдындағы айтыстары» (ОҒК. 376-бума, №3 дәптер). Көлемі жағынан шағын. Сондықтан мұнда айтушы жадында сақталған негізгі бөліктер ғана хатқа түскен деуге негіз бар. Мазмұндық тұрғыдан 1, 2, 3 нұсқаларына жақын. Бұл нұсқада да Сүйінбайдың қазақ ру-тайпаларына қатысты сөздері қысқа қайырылған:

Былай қашсаң – Найманым,
Былай қашсаң – Шөмекей,
Былай қашсаң – Сартым бар,
Былай қашсаң – Халипа,
Үрімде қалың халқым бар.

Мұндай ықшамдалу мәтіннің толық нұсқасы емес, айтушы жадында сақталған үзінді нұсқа екенін көрсетеді.

5-нұсқа. «Сүйінбай-Қатаған» (5-нұсқа). Бұл нұсқа 1935 жылы І.Жансүгіров пен Ф.Ғабитованың құрастыруымен жарық көрген «Сүйінбай

ақын» (Әдебиет мұраларынан) жинағында жарияланған. Кейін ақынның жеке жинақтарында да бірнеше рет басылды. Сондықтан бұл үлгі айтыстың жарияланған мәтіндік каноны деуге болады. Жалпы алғанда, «Сүйінбай мен Қатаған айтысының» қолжазба және жарияланған нұсқаларын салыстыру олардың арасында бірнеше деңгейдегі текстологиялық айырмашылықтардың бар екенін көрсетеді. Біріншіден, айтыстың өту орны, уақыты, тарихи жағдайы туралы мәліметтерде алшақтық бар. Екіншіден, кейбір нұсқаларда Алыбай асы, Тезек төренің қатысуы, манаптардың сөзге араласуы сияқты эпизодтар молырақ сақталса, енді бірінде олар мүлде кездеспейді. Үшіншіден, Сүйінбайдың қазақ рулары туралы толғауы бір мәтінде кең көлемде берілсе, келесі бірінде өте ықшам күйде жеткен. Төртіншіден, кей нұсқаларда қара сөзбен берілетін түсіндірме аралықтар бар, ал басқа үлгілерде мұндай элементтер ұшыраспайды. Бесіншіден, кейінгі жарияланымдарда бұрынғы мәтіннің қайталанып берілуі, ал кей ірі қолжазба нұсқалардың ескерусіз қалуы мәтінтанулық тұрғыдан арнайы назар аударуды қажет етеді.

Осы ерекшеліктердің барлығы «Сүйінбай мен Қатаған айтысының» бір ғана тұрақты мәтіннен тұрмайтынын, керісінше ауызша таралу барысында жыршы жадында, орындаушылық дәстүрде және жариялаушы редакторлардың ықпалында көпнұсқалы болғанын дәлелдейді. Сондықтан бұл айтысты зерттеуде жеке бір басылымға сүйену жеткіліксіз; қолжазба қорларындағы нұсқалар мен жарияланған мәтіндерді өзара салыстыра отырып, олардың варианттық, композициялық, тілдік және тарихи-деректік айырмашылықтарын кешенді түрде қарастыру қажет.

«Сүйінбай мен Қатаған айтысы» – қазақ және қырғыз арасына кең таралған, көпнұсқалы сипатқа ие айтыстардың бірі. Оның әртүрлі қолжазба, жарияланған және ауызша сақталған үлгілерін салыстыру мәтіннің тарихи негізі, сюжеттік дамуы, композициялық құрылымы, кейіпкер жүйесі, тілдік-стильдік өрнегі мен идеялық жүктемесі тұрғысынан едәуір айырмашылықтар бар екенін көрсетеді. Бұл өзгешеліктер айтыстың бір ғана тұрақты мәтін емес, орындаушы жадында, жыршылық дәстүрде және көшіруші не жариялаушының ықпалында өзгеріске түсіп отырған көпқабатты мәтін екенін дәлелдейді.

Берілген бес нұсқаны салыстырғанда, оларды шартты түрде үш топқа бөлуге болады:

Бірінші топқа 1-нұсқа жатады. Бұл – көлемі жағынан да, оқиға желісінің толықтығы жағынан да ең кеңейтілген эпикалық сипаттағы нұсқа. Мұнда айтыстың алдындағы тарихи-оқиғалық фон, Алыбайдың асы, Сүйінбайдың жол жүруі, Әлібекпен кездесуі, көк жорғаны алуы, Қатағанды арнайы алдыртуы сияқты өзгелерде кездесе бермейтін эпизодтар мол сақталған. Сондықтан бұл нұсқа тек айтыс мәтіні емес, айтысты қоршаған оқиғалар тізбегін де қамтитын күрделі композициялы мәтін болып табылады.

Екінші топқа 2, 4, 5-нұсқалар енеді. Бұлардың негізгі өзегі ортақ: Сүйінбайдың қырғыз манаптарына сәлем беруі, сый сұрауы, Қатағанның тиісуі, одан кейінгі рулық-этникалық сипаттағы сөз сайысы. Бұл нұсқалар бір-

біріне мәтіндік жағынан өте жақын, бірақ көлемі, өлең жолдарының құрамы, кейбір шумақтардың орны, кісі аттары мен детальдары жағынан айырмашылықтары бар. Бұлар айтыстың қысқартылған әрі белгілі бір орындаушылық үлгіге түскен тармақтары ретінде көрінеді.

Үшінші топқа 3-нұсқа кіреді. Бұл нұсқа қырғызша-қазақша аралас тілдік сипатымен, тарихи түсіндірме беретін қара сөз аралықтарымен және кейбір өзіндік детальдарымен дараланады. Ол мазмұны жағынан 2, 4, 5-нұсқаларға жақындағанымен, баяндау стилі мен тілдік табиғаты жағынан бөлек текстологиялық қабатты танытады.

Осы тұрғыдан алғанда, 1-нұсқа – кеңейген, эпикалық толық нұсқа; 2, 4, 5-нұсқалар – салыстырмалы түрде ықшам, бір арнадағы варианттар, 3-нұсқа – аралық әрі трансмиссиялық сипаттағы нұсқа деуге болады.

Нұсқалар арасындағы ең ірі текстологиялық айырмашылықтың бірі – айтыстың өту жағдайын түсіндіруінде байқалады.

1-нұсқада оқиға өте нақты әрі дамыған сюжетпен беріледі. Мұнда: қазақ-қырғыздың Ресейге алғаш қараған кезі аталады, Саяқ руынан шыққан Алыбайдың асы көрсетіледі, ас Қарақұжыр жайлауында өтетіні айтылады; Тезек төренің Албан мен Дулаттан 360 кісімен келуі беріледі, Сүйінбайдың өз бетімен Көкшөлақпен жетуі, жол азабы, қорым тасқа ат тұяғының қан шығаруы суреттеледі; Әлібекпен кездесу және одан көк жорға алуы арнайы эпизод ретінде енгізілген.

Бұл детальдар мәтінді тарихи-эпикалық баяндауға жақындатып, айтысқа дейінгі оқиғаларды тұтас сюжеттік желі ретінде қалыптастырады.

Ал 2-нұсқада мұндай кең пролог (кіріспе) жоқ. Айтыс тікелей Сүйінбайдың қырғыз манаптарына арнаған сәлемінен басталады. Демек, мұнда мәтіннің кіріспе бөлігі ықшамдалған. Бұл – жыршы жадында ең басты айтыс өзегі ғана сақталып, сыртқы оқиға қабаты түсіп қалғанын аңғартады.

4-нұсқада да осыған ұқсас ықшам бастау бар: манаптар Сүйінбайға «бізді әуелі мақтап айт» дейді. Яғни мұнда айтыстың туу себебі кең тарихи оқиға емес, тікелей орындау ситуациясымен байланыстырылған.

5-нұсқада оқиға тағы басқаша басталады: Сұлтанқұл манаптың асына Тезек төре Сүйінбайды ертіп барады. Сүйінбай әуелі Қатағанның өнерін сырттай тыңдап көрмек болады. Бұл мотив 1-нұсқада жоқ. Демек, 5-нұсқа айтысты «ақындардың сын тезіне түсуі» үлгісінде қайта құрып берген.

3-нұсқада айтыстың алғышарты қазақ-қырғыз жарасуымен, «өлгөн адамдарға аш беріп, қырғыз-казак башын қошуп жарашууга» байланыстырылады. Мұнда оқиға жалпы тарихи жарасу жиыны ретінде сипатталған. Бұл да 1-нұсқадағы Алыбай асы мотивінен өзгеше.

Яғни айтыстың уақыты, себебі, орны, тарихи мазмұны әр нұсқада әрқалай берілген. Бұл мәтіннің бір ғана тарихи оқиға негізінде сақталмағанын, кейінгі ауызша дәстүрде әртүрлі тарихи санаға бейімделіп отырғанын көрсетеді.

Барлық нұсқаларда дерлік Сүйінбайдың қырғыз манаптарына арнап айтатын мадақ сөздері бар. Бірақ олардың құрылымы мен сөз өрімі бірдей емес.

Мысалы, 2, 4, 5-нұсқаларда негізгі шумақтар өзек жағынан өте жақын:

Жүйріктер қосылмаған қою шаңға,
Арыстан қосылыпты қашқан аңға...

немесе

Жақсылар қосылмаған қайда шаңға..

Бұл жолдардың алғашқы тармақтары вариантты түрде ауысып отырады:

«Жүйріктер қосылмаған қою шаңға», «Жақсылар қосылмаған қайда шаңға», «Қосылған арыстандар қашқан аңға». Осы ауысулар мәтіннің жыршылық орындауда еркін түрленгенін білдіреді. Бірақ мағыналық қаңқа сақталған: Сүйінбай манаптарды мадақтап, өзін сәлем бере келген ақын ретінде таныстырады.

1-нұсқада бұл бөлім бар болғанымен, оған дейінгі Әлібекпен диалог, көк жорға алу, манаптардың Қатағанды шақыртуы сияқты кең оқиғалар қабаттасып келеді. Сондықтан 1-нұсқада мадақ сөз айтыстың басталу жүйесіне кірігетін композициялық элемент ретінде көрінеді.

5-нұсқада манаптарға сәлем беру анағұрлым ұлғайып, көптеген кісі аттары тізбектеліп айтылады: Бала Қараш, Шоң Қараш, Манапбек, Тілеуберді, Қанай, Байсейіт, Бошқай, Ниязбек, Сегізбек, Теңізбек т.б. Бұл – нұсқаның кейінірек кеңейгенін немесе қырғыз ортасына жақынырақ вариант екенін аңғартады. Себебі мұнда манаптық ортаға тән есімдер молырақ шоғырланған.

Сүйінбайдың манаптардан сый тілеуі барлық нұсқада дерлік бар. Бірақ сұралатын заттар көлемі мен реті жағынан әртүрлі.

1-нұсқада Сүйінбай ең әуелі нақты жағдайда Әлібектен көк жорға сұрайды. Бұл эпизод басқа нұсқаларда жоқ немесе мүлде көмескі. Осы тұстағы: «Мамада көк жорғаны бергін маған» – деген өтініш және кейінгі ер-тоқым, киімін қоса беруі – 1-нұсқаның ерекше мотиві. Мұнда сұрау жеке адамға бағытталған және сюжет ішіндегі табиғи оқиға ретінде көрінеді.

Ал 2, 4, 5-нұсқаларда сұрау манаптарға жаппай қарата айтылады. Онда: алтын ер-тоқымды ат, алтын қынап қылыш, ақ отау, он алты жасар қыз, атан түйелер, құл-күн, мың жарым қой сияқты дүниелер сұралады.

Бұлардың бірқатары ортақ болғанымен, саны мен реттілігі өзгереді: 2-нұсқада «он бес атан», 4-нұсқада «он бес атан», «тоғыз жүз жылқы», «тоғыз жүз жамбы», 5-нұсқада «он бес атан», «алпыс ат жетекке», 3-нұсқада «он бір атан түйе», «алты айғырлы жылқы», «екі қыран тазы», бір сандық ділдә», «алтын бесік».

Бұл әртүрлілік мәтіндегі сандық ұлғайту, орындаушылық үстеме, жергілікті талғамға бейімдеу сияқты текстологиялық өзгерістерді көрсетеді. 3-нұсқадағы «алтын бесік», «екі қыран тазы» секілді бөлшектер өзге нұсқаларда жоқ, демек бұл нұсқаның дербес толықтырулары бар.

Қатағанның алғашқы сөздері барлық нұсқада ұқсас өрнекпен басталады:

– Сүйінбай, тоқтат сөзіңді,
Ояйын ба көзіңді.
Көремісің Сүйінбай,
Алдыңда тұрған көлденең
Ажалың менен өлімді?
Байқамастан кеп тұрсың,
Өлетұғын жеріңді.

Бұл тіркестер айтыс мәтінінің тұрақты өзегін танытады. Дегенмен кейінгі шумақтарда айырмашылық күшейеді.

1, 2, 4, 5-нұсқаларда Қатаған өзін қияқты сұңқарға, Сүйінбайды боз жапалаққа, өзін қынаптағы қылышқа, қарсыласын қорғансыз әлсізге теңейді.

Сонымен бірге барлығында дерлік Кенесары – Наурызбай оқиғасына қатысты мысқыл бар: «Кенесары төреңнің басын кесіп алғамын» «Наурызбайдай бегінді итке сүйреп салғамын».

Жоғарыдағы тармақтар нұсқалардың идеялық өзегінің ортақтығын дәлелдейді. Бірақ әр нұсқада оны дамыту тәсілі өзгеше.

1-нұсқада Қатаған сөзі көлемді, қорлау, қорқыту, этникалық төмендету, әскери басымдықты мадақтау түрінде кең тарайды.

2-нұсқада сол мазмұн біршама ықшам, бірақ Тезек төреге арналған:

Қазақтың жаңа көрдік Тезек ханын,
Ұрлықпен жиған дейді күллі малын.
Залымдық қыла берме, тақсыр, төрем,
Қиналар азап көріп шыбын жаның?

– деген шумақ қосылған. Бұл – өте маңызды айырмашылық. Өйткені 1, 4, 5-нұсқаларда мұндай тікелей Тезекке тиетін шумақ дәл осы қалыпта кездеспейді. Осыған қарағанда 2-нұсқа Тезек тұлғасын да айтыстың тартыс нысанына көбірек енгізген.

3-нұсқада Қатаған сөзінің қырғызша элементтері басымырақ, әрі арасында қара сөз түсіндірме бар. Мысалы, Сүйүмбайдың «булығып отырып қалуы», Тезектің намыстанып қисайып жатуы – драмалық әсерді күшейтетін кейінгі баяндаушылық кіріктіріме болуы мүмкін.

Сүйінбай жауабы барлық нұсқада шамамен бір схемаға бағынады:

Тезекке қарата жігерлендіру, Қатағанның сөзіне қайтарма, қырғыз тұрмысын кемсіту, Кенесары – Наурызбай мәселесіне жауап, қазақ рулары мен елдерінің көптігін, байлығын, батырлығын таратып айту, Қатағанды түбегейлі жеңіліске ұшырату.

Дегенмен бұл схема нұсқаларда бірдей толық сақталмайды.

а) Тезекке қарата айтылатын сөз 1, 2, 4, 5-нұсқаларда Сүйінбай көбіне:

Қашырма төрем, қаныңды,
Кіргізермін жаныңды! –

деп бастайды.

Ал 4-нұсқада бір жерде «Шақырма төрем қаныңды» түрінде келеді. Бұл фонетикалық не жадтық ауысу болуы мүмкін. Негізгі мағына өзгермейді.

ә) Барлық нұсқаларда Сүйінбай Қатағанның «Наурызбайды өлтірдік» деген сөзін діни-танымдық аргументпен қайтарады. Кербала, Құсайынның шейіт болуы, шейіт өлімнің қадірі, Әзірет Әлі туралы түсініктер айтылады.

Бірақ бұл бөлімнің мәтіндік құрамы өзгеріп отырады: «Құсайын», «Асайын», «Әзіреті Әлі», «Қазірет Шері Арыстан», «Әлішер құлынан». Мұндай ауытқулар текстологиялық тұрғыдан өте маңызды. Олар діни есімдердің ауызша дәстүрде дәл сақталмай, фонетикалық өзгеріске ұшырағанын; көшіруші не айтушының діни терминологияны толық білмеуінен өзгеріске ұшырағанын, бір мәтіннің екінші өңірлік дәстүрде жаңаша дыбысталып кеткенін көрсетеді. Яғни бұл жерлерде мәтіндік бұрмалану, дыбыстық өзгеріс, жартылай ұмытылған діни қабат байқалады.

б) Барлық нұсқада Сүйінбай қырғыздың: талқан көже ішетінін, тас ошақпен күн көретінін, жаздай егін айдайтынын, жалғыз бұзау, бір-бір тана байлайтынын, шоқай, шалбар, шөметей сияқты киім-кешек белгілерін мысқыл етеді.

Бұл тұстар нұсқалар арасында өте тұрақты. Демек, айтыстың негізгі тартыстың бірі осы этнографиялық сатира болған. Бірақ 1-нұсқада бұл сын өте дамыған, тұрмыс суреті деталданған. 5-нұсқада тіпті көш-қон, өгізге жүк арту, көже-қатық сұрау сияқты нақты тұрмыстық көріністер молаяды. Бұл – кейінгі орындаушылардың күлкілік әсерді арттыру үшін тұрмыстық детальдарды көбейткенін білдіреді.

Айтыстың текстологиялық ең маңыздысының бірі – Сүйінбайдың қазақ рулары мен елдерін, батырларын таратып айтуы. Бұл бөлім нұсқалар арасында ең көп өзгерген.

1-нұсқа – ең көлемді әрі жүйелі нұсқа. Сонымен бірге жеке батырлар мен тарихи тұлғалар аталады: Сыпатай, Жанғойлық, Бейсенбай, Қасаболат, Қапсалаң, Сұраншы, Саурық, Бердіқожа т.б.

Бұл бөлімнің кеңдігі 1-нұсқаның тек айтыс емес, қазақ этноәлеуметтік кеңістігін поэтикалық карта түрінде танытатын эпикалық мәтін екенін байқатады.

2-нұсқа. Мұнда руларды тарату өте ықшам: Сарыүйсін, Жаныс, Сиқым, Ботпай, Шымырым, Ошақты, Ысты, Найман, Тарақ, Арғын, Шөмекей, Жағалбайлы, Жаппас, Ноғай, Сарт, Халипа.

Бұл нұсқада ел атаулары бар болғанымен, 1-нұсқадағыдай әр руға байланысты кең сипаттама берілмейді. Демек, мәтіннің рулық-эпикалық бөлігі қысқарған.

4-нұсқа. Бұл 2-нұсқаға жақын, бірақ кейбір тараулар сәл кеңірек. Дегенмен мұнда да 1-нұсқадағыдай түгел қамтылған этно-географиялық панорама жоқ.

5-нұсқа. Бұл руларды таратып айту жағынан 1-нұсқаға барынша жақындайды. Мұнда: Албан, Суан, Найман, Керей, Тобықты, Арғын, Қоңырат, Кіші жүз, Алшын, Жаппас, Жағалбайлы, Құрама, Қаңлы, Шанышқылы, Ботпай, Шымыр, Сиқым, Айқым, Екей, Есқожа т.б. кең аталады. Сондықтан 5-нұсқаны 1-нұсқаның ықшамдалған, бірақ рулық тарату бөлігін мол сақтаған жарияланған тармағы деуге болады.

3-нұсқа. Рулық тарату бар, бірақ аралас тілдік сипатта және кей жері үзік. Бұл нұсқа толық емес сақталғандықтан, оның мәтіндік құрылымы тұтас қайта құрылымды қажет етеді.

Осыдан шығатын қорытынды: қазақ рулары мен елдерін таратып айту бөлігі мәтіннің ең құбылмалы қабаты. Бір нұсқада кең панорама күйінде келсе, енді бірінде қысқа формулаға айналады. Бұл – жадқа тәуелді қысқару мен орындаушылық еркіндіктің айқын белгісі.

Текстологиялық тұрғыдан қара сөз мәтіндер ерекше назар аударады.

1-нұсқада қарасөз өте мол. Ол тарихи жағдайды түсіндіреді, оқиға желісін өрбітеді; кейіпкерлерді таныстырады; өлеңмен айтылмайтын сюжет түйіндерін байланыстырады.

Мәселен, Сүйінбайдың Алыбай ордасына кіруі, кемпірмен сөйлесуі, Әлібектің көк жорғаны беруі, Қатағанды алдыртуы – бәрі қарасөзбен беріледі. Бұл қара сөздер жырдың ауызша баяндаушылық нұсқадан хатқа түскенін көрсетеді.

3-нұсқада да қарасөз бар, бірақ ол оқиғаға драматизм беру үшін қолданылады. Мысалы, Тезек төренің басын көтеріп айтқаны, Бөлтіріктің қамшымен түртуі – мұндай эпизодтар айтыс үстіндегі психологиялық ахуалды күшейтеді.

Ал 2, 4, 5-нұсқаларда қара сөз аздау, өлең мәтіні басым. Бұл олардың неғұрлым «айтыс өзегіне» жинақталғанын көрсетеді.

Демек, қара сөздердің көптігі мәтіннің эпикалық кеңею дәрежесін, ал аздығы оның айтыс ретінде ықшамдалғанын білдіреді.

Кісі аттары мен тарихи атаулары нұсқаларда жалқы есімдер әртүрлі беріледі:

Қара Бәйтік – Байтік – Бәйтік, Орман – Ормон, Сүйінбай – Сүйімбай – Сүйүмбай, Қатаған – Арыстанбекпен байланысты түсінік, Құсайын – Құстайын – Асайын, Әзірет Әлі – Ғали Шер – Шері Арыстан.

Бұл айырмашылықтар бірнеше себеппен түсіндіріледі. Ауызша дәстүрдегі фонетикалық алмастыру, жазып алушының естуі бойынша түсіруі, қазақша-қырғызша тілдік орта әсері, діни және тарихи есімдердің бұрмаланып сақталуы. Осындай жалқы есімдердің өзгеруі мәтінді сыни тұрғыдан салыстыруда аса маңызды. Себебі олар нұсқаның қай ортадан, қай дәстүрден жазылғанын аңғартатын негізгі қызметін атқарады.

Барлық нұсқада айтыстың негізгі идеялық өзегі ортақ: Сүйінбай – қазақ сөзінің қуатын, көптігін, ерлігін, рулық құрылымын танытушы. Қатаған – қырғыздың намысын, байлығын, әскери қуатын көтермелеуші. Айтыстың түйіні – Сүйінбайдың үстем шығуы.

Алайда стильдік өрнек біркелкі емес. 1-нұсқа – эпикалық, драмалық, баяндауы кең, сюжетке бай. 2-нұсқа – ықшам, тартысқа жинақталған. 3-нұсқа – аралас тілдік, ауызша баяндаудың тірі ізі сақталған. 4-нұсқа – қысқа, бірақ тұрақты айтыс өзегін жеткізетін нұсқа. 5-нұсқа – редакцияланған, жарияланымға ыңғайланған, бірақ мол материал сақтаған нұсқа. Яғни, 5-нұсқа мәтінтанулық тұрғыдан «баспаға түскен тұрақтандырылған нұсқа», ал 1-нұсқа «ауызша дәстүрдің кең тынысты қабаты» ретінде бағалануы мүмкін.

Қорыта келгенде, «Сүйінбай мен Қатаған айтысының» нұсқаларын салыстыру олардың бір ғана түпнұсқаның жай көшірмелері емес, әртүрлі дәуірде, әртүрлі жыршылық ортада, әртүрлі деңгейде өзгеріске ұшыраған дербес нұсқалар екенін көрсетеді. Нұсқалар арасындағы айырмашылықтар ең алдымен айтыстың басталу оқиғасынан, сюжет ауқымынан, қара сөз аралықтардың көлемінен, сый сұрау мотивінен, Қатағанның сөз кестесінен, Сүйінбайдың жауап құрылымынан, қазақ рулары мен тарихи тұлғаларын тарату жүйесінен, кісі аттары мен діни атаулардың берілуінен айқын байқалады.

Текстологиялық тұрғыдан алғанда, 1-нұсқа ең толық әрі көне эпикалық қабатты көбірек сақтаған үлгіге ұқсайды. 2, 4, 5-нұсқалар бір арнадағы ықшам және редакцияланған варианттар ретінде көрінеді. 3-нұсқа болса, қазақ-қырғыз аралық ауызша дәстүрдегі өтпелі мәтіндік қабатты танытады. Сондықтан «Сүйінбай мен Қатаған айтысын» зерттегенде бір ғана жарияланған мәтінге сүйену жеткіліксіз; оның қолжазба, баспа және ауызша сақталған барлық нұсқаларын қатар қарастырып, варианттардың сюжеттік, композициялық, тілдік және идеялық айырмашылықтарын кешенді түрде бағалау қажет.

3. Сүйінбай мен Арыстанбек айтысының нұсқалары

Жетісу өңірінде кең тараған халықаралық айтыстың ірі үлгілерінің бірі – Сүйінбай мен Арыстанбектің (Қатағанның) айтысы. Бұл айтыс шамамен ХІХ ғасырдың ортасында қырғыз жерінде, Ыстықкөл маңындағы үлкен аста өткен. Алайда айтыстың қай асқа байланысты өткені жөнінде нұсқаларда әртүрлі деректер кездеседі: бірінде «Сұлтанқұл манаптың асы» делінсе, енді бірінде «хан Орманның асы», ал басқа нұсқаларда «Алыбайдың асы» немесе «Мырзаханның асы» деп көрсетіледі (386-бума, 3-тізім, ӘӨИ; 1097-бума, ӘӨИ). Қырғыз нұсқасында бұл оқиға Алыбай асынан кейін Жетіөгізде өткен үлкен асқа қатысты баяндалады. Мұндай айырмашылықтар айтыстың бірнеше тарихи-мәтіндік арна арқылы таралғанын аңғартады.

Айтысқа қатысқан қырғыз ақынының есімі де нұсқаларда бірде Арыстанбек, бірде Қатаған түрінде беріледі. Кей зерттеулерде Қатаған – Арыстанбектің ру атымен байланысты қолданылған атауы деп түсіндірілсе, қырғыз деректерінде бұл екі есім екі түрлі ақынға қатысты айтылатыны көрсетіледі [116]. Осыған байланысты Сүйінбайдың қырғыздың екі ақыны – Қатағанмен және Арыстанбекпен ілгерінді-кейінді өткен астарда жеке-жеке айтысқандығы жөніндегі пікірлер де ғылыми әдебиетте орныққан.

Деректерге қарағанда, Сүйінбай алдымен Алыбай асында Қатағанмен айтысып, кейінірек Жетіөгіздегі аста Арыстанбекпен сөз қағысқан. Бұл туралы Бақтияр Әбілдаұлы да Сүйінбайдың Қатағаннан кейін Арыстанбекпен айтысқанын атап көрсетеді [117]. Мұндай мәліметтер айтыс мәтіндерінің тарихи негізін нақтылау үшін олардың нұсқаларын текстологиялық тұрғыдан салыстыра зерттеудің қажеттігін айқындайды.

Сонымен қатар айтыстың қолжазба нұсқалары және жарияланымдар мазмұны, көлемі және баяндау жүйесі жағынан біркелкі емес. ОҒК қолжазбалар қорында сақталған араб әрпіндегі көлемді қолжазба (1292-бума) мен ӘӨИ қорындағы машинкаға басылған көшірме (596-бума) мәтіннің кең таралған нұсқасын танытса, Әшім Нұрлыбаев тапсырған нұсқа (337-бума, 4-дәптер) жыршылық дәстүр арқылы өңделген редакциялық қабатты көрсетеді. Ал қырғыз нұсқалары айтыстың тарихи желісін өзгеше қырынан түсіндіреді. Сондықтан бұл айтыстың мәтіндік табиғатын анықтауда әртүрлі дереккөздерді өзара салыстыра қарастыру ерекше маңызды.

Сүйінбай мен Арыстанбек айтысы Жетісу мен қырғыз жеріндегі әдеби-мәдени байланыс аясында сақталған, күрделі нұсқалық құрамға ие айтыстардың бірі. Оның текстологиялық табиғатын айқындайтын басты ерекшелік – айтыстың кей нұсқаларда Қатағанмен байланысты тарихи желімен қабаттасып берілуі, ал кей нұсқаларда Арыстанбектің дербес қарсылас ретінде танылуы. Сондықтан бұл айтысты салыстыру барысында тек мәтіннің ішкі құрылымын емес, оның тарихи-генетикалық қабатын, яғни Қатаған–Арыстанбек арақатынасын да назарда ұстау қажет. Нұсқаларда ас иесінің әртүрлі аталуынан бастап, айтыстың өту мерзімі, себептік желісі, қарсылас ақынның тұлғалануы және мәтіннің композициялық ауқымы әрқилы берілген. Бұл – шығарманың ауызша дәстүрде ұзақ сақталып, кейін әртүрлі жыршылық ортада қайта жырланып, өзгеріске түскенін дәлелдейді.

Ең алдымен, үш нұсқаның деректік сипаты бірдей емес. 1-нұсқа – «Сүйінбай ақынның қырғыздың атақты ақыны Арыстанбекпен айтысқаны» деп берілген, Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорындағы 1292-бумадағы көлемді қолжазба мен институт қорындағы 596-бумадағы машинкаға басылған көшірмеге сүйенетін кең тынысты мәтін. Онда айтысты 1937 жылы Жамбылдан Өмірзақ Қарғабаев жазып алғаны көрсетіледі. Бұл нұсқаның ерекшелігі – өте көлемді болуы және айтыстың алдындағы тарихи-әлеуметтік ортаны, қазақ пен қырғыз манаптарының құрамын, қазақ рулары мен олардың игі-жақсыларын кең таратып беруі. 2-нұсқа – Әшім Нұрлыбаев тапсырған (337-бума, 4-дәптер) нұсқа; мұнда оқиға толықтай өлеңмен баяндалып, Сүйінбайдың Тезекпен қарым-қатынасы, Мырзахан асы, Бәйтікше манаптың әрекеті сияқты желілер қосылады. 3-нұсқа – қырғызша дәстүрмен байланысты версия; ол Сүйінбайдың Қатағанмен және Арыстанбекпен екі бөлек айтысқанын меңзейтін мәтіндік-тарихи желіні сақтайды және қазақ нұсқаларымен толық сәйкес келмейді. Демек, 1-нұсқа қолжазбалық кең нұсқа болса, 2-нұсқа жыршылық өңдеуден өткен поэтикалық редакцияға жақын, ал

3-нұсқа қазақ-қырғыз аралық ауызша дәстүрдің өзге арнасын көрсететін версия ретінде танылады.

Құрылымдық жағынан алғанда, 1-нұсқа ең күрделі және кеңейтілген үлгі болып көрінеді. Мұнда Сүйінбайдың асқа келуі, қырғыз манаптарымен жаппай амандасуы, олардың әрқайсысын ру-аталық жүйесімен атай отырып сипаттауы, содан кейін ғана Арыстанбектің келіп сөз бастауы беріледі. Яғни мәтін бірден тартысқа көшпей, алдымен кең ауқымды кіріспе-пролог арқылы өрбиді. Бұл – эпикалық кеңеюдің айқын белгісі. Мысалы, Сүйінбайдың амандасу сөзі бірнеше ондаған тармаққа созылып, Бала Қараш, Шоң Қараш, Бәйсейіт, Бошқай, Рысқұлбек, Қайжүбек, Жантай, Құдияр, Тұрақ сияқты манаптарды атаумен жалғасады. Мұндай кең кіріспе 2 және 3-нұсқаларда дәл осы көлемде сақталмаған.

2-нұсқада композиция ықшамдау әрі жүйеленген. Айтыс Ә.Нұрлыбаевтың кіріспе баяндауынан басталады да, Сүйінбайдың Тезекпен байланысы, қазақ-қырғыз арасындағы ахуал, одан кейін Мырзахан асына келуі бірізді түрде беріледі. Мұнда оқиға желісі 1-нұсқадағыдай манаптарға созылған ұзақ сәлеммен емес, сюжеттік бағдармен құрылады. Сонымен бірге 2-нұсқада Бәйтікшенің Сүйінбайды Тезектен үш айға сұрап алуы сияқты кейінгі оқиғалық қабат айтысқа кірістірілген. Бұл, бір жағынан, мәтіннің драмалық шеңберін кеңейтсе, екінші жағынан, айтыстың бастапқы өзегіне кейін қосылған баяндау қабатын да аңғартады.

3-нұсқада композицияның негізгі салмағы тарихи түсіндіруге түседі. Мұнда Алыбай асы мен Жетіөгіздегі ас бір-бірінен ажыратылып, Сүйінбайдың алдымен Қатағанмен, кейін Арыстанбекпен айтысқандығы туралы концепция алға шығады. Бұл нұсқадағы басты ерекшелік – мәтіннің айтыс сөзінен гөрі, айтыстың тарихи орны мен генезисін түсіндіруге көбірек мән беруі. Сондықтан 3-нұсқа таза поэтикалық айтыс мәтінінен гөрі, версиялық-түсіндірмелік сипатта көрінеді.

Осы тұрғыдан алғанда, 1-нұсқа – кеңейтілген эпикалық құрылым, 2-нұсқа – жыршылық өңдеуден өткен поэтикалық-композициялық нұсқа, 3-нұсқа – тарихи-версиялық түсіндірмесі басым мәтіндік арна деп бағалануы мүмкін.

Мазмұндық деңгейде үш нұсқаның айырмасы ең алдымен айтыстың тарихи жағдайын түсіндіруінен көрінеді. 1-нұсқада айтыс 1873 жылғы хан Орманның асына байланысты беріліп, Сүйінбай мен Тезек бастаған қазақ игі-жақсыларының қырғыз асына келуі, Сүйінбайдың қырғыз манаптарына кең көлемде сәлем беруі, содан кейін Арыстанбектің сөзді бөліп бастауы арқылы өрбиді. Мұнда Арыстанбек – бірден айтысқа түсетін негізгі қарсылас. 2-нұсқада бұл желі өзгеріп, Сүйінбай әуелі Тезектің ақыны атанып, содан кейін Мырзахан асына арнайы шақыртылып баратын ақын ретінде танылады. Мұнда Арыстанбекпен айтыс – Тезекпен байланысты әлеуметтік-тарихи ситуациядан туындайды. Ал 3-нұсқада Арыстанбекпен айтыс тіпті Қатағанмен болған бұрынғы айтыстың жалғасы ретінде түсіндіріледі: Қатаған жеңілгеннен кейін, Арыстанбек іштен өкпелеп, кейін Жетіөгіздегі аста Сүйінбаймен айтысады.

Бұл мазмұндық айырмашылық айтыстың тарихи естелігі әр ортада әрқалай жүйеленгенін көрсетеді.

1-нұсқаның мазмұндық кеңдігі әсіресе Сүйінбайдың қазақ рулары мен ел ішіндегі беделді тұлғаларды таратып айтуынан байқалады. Бұл нұсқада ол тек өз сөзінің қуатын емес, бүкіл қазақ қауымының кеңдігін, байлығын, ерлігін, географиялық ауқымын танытады. Мысалы, Сүйінбайдың қырғыз манаптарына сәлемі мынадай ұзақ тізбекті сипат алады:

Бала Қараш, Шоң Қараш,
Аман-есен жүрмісің,
Жасынан шыққан Жан Қараш?

немесе:

Рысқұлбек, Қайжұбек –
Аталы бектің бірі еді.
Байарыстан, Жақыпбай,
Мәндеш бар
Шоң манаптың бірі еді.

Мұндай тарату үлгісі 2-нұсқада дәл осындай кең өріспен сақталмаған. Онда сюжетке қатысы бар оқиғалар мен идеологиялық реңк күштірек. 3-нұсқада мұндай поэтикалық мол тізбектеу емес, айтыстың кіммен, қашан, не себептен өткені жөніндегі түсіндірме алға шығады. Демек, 1-нұсқада мазмұнның негізгі ерекшелігі – этноәлеуметтік кеңістік пен тарихи тұлғаларды мол қамтуы, 2-нұсқада – сюжеттік оқиғалылық пен кейінгі өңдеу белгілері, 3-нұсқада – тарихи версиялық жүйелеу.

Тілдік тұрғыдан 1-нұсқа ең бай, ең кең тынысты нұсқа болып көрінеді. Мұнда көне поэтикалық формулалар, манаптық ортаның атаулары, ру-тайпа, жер-су атаулары, батырлар мен билер есімдері өте мол. Сонымен бірге Сүйінбайдың сөзінде поэтикалық экспансия басым. Бір ой қысқа қайырылмай, бірнеше тармақпен көбейеді. Мысалы, Арыстанбектің өзін танытуы:

Сен – қазақтан
Шыққан темір жақ,
Мен – қырғыздан
Шыққан самбыр жақ.

Бұл тармақтар айтыстың көне экспрессивтік стилін танытады. Ал Сүйінбайдың жауабы да дәл сондай кең құлашпен келеді:

Сен қырғыз,
Екі-ақ атаның ұлысың.
Құдайдың құрытып,
Жаратқанның ырысын.

2-нұсқада тіл көркем болғанымен, кей жерлерде кейінгі дәуір ықпалын аңғартатын қабаттар бар. Мысалы:

Туғаным келді батыстан,
Тілекті Құдай бергенде.
Туғаным келіп түзетті,
Жабайылық, бассыздық,
Кемшілікті көргенде.
Бірге туған қазақпен,

Жаңа келді орысым, – деген тармақтар Сүйінбай дәуірінің тіліне қарағанда, кейінгі кеңестік риторикаға жақын. Сондықтан бұл шумақтар нұсқаның бастапқы өзегіне жатпайтын, кейін кіріккен қабат ретінде қарастыруға келеді. Сол сияқты Қосбасаров көрсеткен:

Былай қашсаң татарым,
Ол да менің қатарым.
Былай қашсаң орысым,

Ол да менің қонысым, – деген жолдар да мәтіннің идеологиялық өңделгенін дәлелдейді.

3-нұсқаның тілдік сипаты қазақ және қырғыз нұсқаларының аралығындағы өтпелі қабатты байқатады. Мұнда тілдік талдаудан гөрі версиялық, түсіндірмелік баяндау басым, сондықтан поэтикалық тұтастық 1-нұсқадағыдай толық көрінбейді. Осыған байланысты 3-нұсқа поэтикалық мәтіннен гөрі айтыстың тарихи жадына жақын материал ретінде бағалануы орынды.

Үш нұсқаны салыстырғанда, айтыстың тұрақты сюжет өзегі мынадай: қазақтың атақты ақыны Сүйінбай қырғыздың үлкен асында қырғыздың ірі ақынымен беттеседі, қарсылас ақын сөзді шапшаң әрі өктем бастайды. Айтыс қазақ пен қырғыздың рухани, тарихи және әлеуметтік беделін салыстыруға ұласады. Соңында Сүйінбай жеңімпаз не тең түскен тұлға ретінде танылады. Осы өзек үш нұсқада да сақталған.

Ал өзгермелі қабаттар мыналар: ас иесінің әртүрлі аталуы, Қатаған мен Арыстанбектің бір тұлға не екі бөлек тұлға ретінде берілуі, Тезек төре мен Бөлтірік шешеннің айтысқа қатысу дәрежесі, манаптарға арналған сәлем бөлімінің көлемі, қазақ рулары мен батырларын таратып айту ауқымы, кейінгі идеологиялық қоспалар, қырғызша версиядағы тарихи түсіндірмелік желі. Бұлар нұсқалардың бір-бірінен айырмасын айқындайтын негізгі текстологиялық белгілер.

Қолда бар деректерге сүйенсек, 1-нұсқада айқын көрінетін, ал 2 және 3-нұсқада дәл осы көлемде сақталмаған ең маңызды қабат – Сүйінбайдың қырғыз манаптарына созылыңқы түрде жаппай сәлем беруі. Мысалы:

Бала Қараш, Шоң Қараш;
Рысқұлбек, Қайжүбек;

Сусар енем баласы,
Су тілесе, шай берген...

Бұл жолдар 1-нұсқаның кеңейтілген кіріспе қабатын құрайды. 2-нұсқа сипаттамасында мұндай көп амандасу айтылмайды. Онда оқиға тікелей Тезек – Сүйінбай – Мырзахан асы желісімен беріледі. 3-нұсқада да бұл сипаттамалық кіріспеден гөрі тарихи түсіндіру басым. Сол сияқты 2-нұсқада кездесетін:

Туғаным келді батыстан...
Туғаным келді батыстан,
Тілекті Құдай бергенде.
Туғаным келіп түзетті,
Жабайылық, бассыздық,
Кемшілікті көргенде.
Бірге туған қазақпен,

Жаңа келді орысым, – деген шумақтар 1-нұсқаның қолда бар мәтіндік сипаттамасында кездеспейді және кейінгі идеологиялық қабат ретінде ерекшеленеді. Демек, 1-нұсқада көне поэтикалық-мәнерлеу қабаты мол болса, 2-нұсқада кеңестік өңдеу ізі бар қосымша шумақтар байқалады.

Нұсқалар арасындағы айырмашылықтардың негізгі себептері бірнешеу. Біріншіден, ауызша таралу дәстүрі. Айтыс ұзақ уақыт жыршылар жадында сақталғандықтан, әр орындаушы мәтінді өз жадындағы қалпымен, кейде кеңейтіп, кейде ықшамдап жеткізген. Екіншіден, жинаушы және хатқа түсіруші ықпалы. 1-нұсқаның көлемді болуы мен 2-нұсқаның поэтикалық жүйеленуі осыны аңғартады. Үшіншіден, идеологиялық редакция. 2-нұсқадағы «Жаңа келді орысым» сияқты тармақтар кеңестік кезеңде кейіннен енгенін көрсетеді. Төртіншіден, қазақ-қырғыз ортақ дәстүріндегі версиялық жіктелу. 3-нұсқа дәл осы қабатты танытады. Мұнда Арыстанбек пен Қатағанның арақатынасы қайта түсіндіріліп, екі бөлек айтыс желісі жасалады.

Қолда бар деректерге сүйенгенде, 1-нұсқа бастапқы мәтінге барынша жақын деуге негіз бар. Бұған бірнеше дәлел бар. Біріншіден, ол көлемі жағынан ең мол әрі сюжеттен тыс этноәлеуметтік қабатты да кең сақтаған. Екіншіден, мұнда қазақ рулары, батырлары, жер-су атаулары мен қырғыз манаптарына қатысты тараулар өте бай, бұл кейінгі қысқартылған басылымдарда толық сақталмайды. Үшіншіден, 2-нұсқада айқын идеологиялық кірікпелер бар, сондықтан оны бастапқы мәтін ретінде қарастыру қиын. Төртіншіден, 3-нұсқа поэтикалық нұсқадан гөрі тарихи-версиялық түсіндірме сипатында болғандықтан, ол бастапқы айтыс мәтінінен гөрі кейінгі дәстүрлік ұғынудың жемісі секілді. Осы тұрғыдан 1-нұсқа – айтыстың ең көне әрі табиғи қабатын көбірек сақтаған, 2-нұсқа – кейінгі жыршылық және идеологиялық өңдеуге түскен, 3-нұсқа – версиялық қайта жүйелеу басым нұсқа деп бағалауға болады.

Сүйінбай мен Арыстанбек айтысының үш нұсқасын салыстыру олардың бір ғана мәтіннің жай көшірмелері емес, әртүрлі орындаушылық,

жинаушылық және тарихи-идеологиялық ортада қалыптасқан дербес варианттар екенін көрсетеді. 1-нұсқа құрылымдық жағынан ең көлемді, мазмұндық тұрғыдан ең бай, тілдік жағынан ең көне поэтикалық қабатты сақтаған нұсқа ретінде ерекшеленеді. 2-нұсқа сюжеттік-композициялық тұрғыдан жинақталғанымен, кейінгі идеологиялық толықтырулар мен жыршылық өңдеудің ізін танытады. 3-нұсқа айтыстың поэтикалық өзегінен гөрі оның тарихи-версиялық түсіндірмесін сақтаған. Сондықтан бұл айтыстың текстологиялық табиғаты тұрақты бір өзекке сүйенгенімен, оның нұсқалық дамуы ауызша дәстүр, жинаушы ықпалы, редакторлық араласу және тарихи жадтың өзгермелі жүйесі арқылы қалыптасқан деп тұжырымдауға болады. Ал бастапқы мәтінге ең жақын нұсқа ретінде 1-нұсқаны негізге алу ғылыми тұрғыдан орындырақ.

Ә. Құлмамбет пен Түбек айтысының нұсқалары. Айтыс 1996 жылы жарық көрген «Тезек төре» жинағында [117] жарияланған. Құрастырушының көрсетуінше, бұл мәтін жазушы Н. Нұржекеевтің жеке мұрағатынан алынған. Аталған жинақта айтыс «Найман Түбек ақынның Тезек төреге келіп қайтуы» деген атаумен берілген [118, 82].

Айтыстың Мұқан Байбатырұлы өз қолымен тапсырған нұсқасы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазбалар қорында (356-бума, 7-дәптер) сақтаулы. Қазіргі таңда белгілі алты нұсқаның ішінде көлемі, мазмұндық тұтастығы мен көркемдік деңгейі жағынан ең толық әрі нәрлісі – осы Мұқан жеткізген нұсқа деп айтуға толық негіз бар. Айтыс кіріспеден бастап соңына дейін біртұтас сюжеттік желіге құрылғандықтан, композициялық құрылымы жағынан дастан сипатындағы шығармаға жақындайды.

Түбек (1780-1870) – XIX ғасырдағы қазақтың көрнекті айтыс ақындарының бірі. Ол суырыпсалма ақын ғана емес, сонымен қатар әнші-жыршы әрі қобызшы ретінде танылған көпқырлы өнер иесі. Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданы аумағындағы Майкемпір жазығында дүниеге келген. Ел жадында сақталған мұралары қатарында Жанак, Тезек, Құлманбет, Қарқара ақындармен айтыстары және әртүрлі аңыз-өлең, жыр үлгілері бар.

Байбатырұлы Мұқан (1899-1979) – айтыс ақыны, әнші-жыршы әрі халықтық рухани мұраларды жинаушы. Жетісу облысы, Ақсу ауданында туған. 1936–1961 жылдары Абай атындағы опера және балет театрында әншілік қызмет атқарған. Ұлы Отан соғысы жылдарында үгіт бригадасының құрамында өнер көрсеткен. Молдабай Жолдыбаевпен, Бисахан Қосбаровпен айтысып, «Алпамыс батыр» жырын хатқа түсіріп, кітап болып жарық көруіне ықпал еткен.

«Құлмамбет – Түбек» айтысының латын қарпімен жазылған нұсқасын Фатима Ғабитова 1941 жылы Орталық ғылыми кітапхана қорына тапсырған (240-бум., 2-дәптер). Бұл нұсқа Мәшһүр Жүсіп Көпеев жазбасымен салыстырғанда, кейбір жеке сөздер мен тармақтардағы өзгерістерді және енбей қалған жекелеген шумақтарды есепке алмағанда, мазмұндық тұрғыдан елеулі айырмашылық көрсетпейді.

Ғабитова Фатима (1903-1968) – қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, фольклорлық мұраларды хатқа түсіруші. Қазіргі Алматы облысы, Қапал өңірінде дүниеге келген. Қазан төңкерісінен кейін Илияс Жансүгіровпен бірге ел аралап, жинаған материалдарын Ғылым академиясының қорына өткізген. Әсіресе Ә. Диваев жинаған материалдарды сақтап жеткізудегі еңбегі айрықша бағаланады.

Құлмамбет пен Түбек айтысының Мұқан Байбатырұлы жеткізген нұсқасы мен Фатима Ғабитова тапсырған нұсқасы мазмұндық негізі ортақ болғанымен, композициялық құрылымы, көлемдік сипаты, кейіпкерлер жүйесі және поэтикалық мәтіннің берілу ерекшеліктері жағынан елеулі айырмашылықтар көрсетеді. Бұл айырмашылықтар айтыстың ауызша дәстүр аясындағы көпнұсқалылық табиғатын айқын аңғартады.

М. Байбатырұлы нұсқасы көлемі жағынан анағұрлым толық әрі кең тынысты эпикалық сипатқа ие. Бұл нұсқа кіріспе баяндаудан басталып, айтыстың туындау себебі, оқиға дамуы және қорытынды кезеңдері біртұтас сюжеттік желі арқылы берілген. Мысалы, мәтін басында:

Дүние біреуге кең, екеуге тар,

Бұл мақал ел аузында әуелден бар, – деп басталатын философиялық сипаттағы кіріспе бөлім беріледі.

Ал Фатима Ғабитова нұсқасында айтыс мұндай кіріспесіз, бірден Тезек пен ақындардың диалогынан басталады:

Албанның көрдіңіздер Тезек ханын,

Тезектің бір жағы – хан, бір жағы – ақын.

Айтқаны патша өлең ұятырақ,

Болмаса, сенің сөзің – бойдай талым.

Бұл жағдай Ф.Ғабитова нұсқасының қысқартылған диалогтық вариант екенін көрсетеді.

Мұқан Байбатырұлы нұсқасында айтысқа дейінгі оқиғалар кеңінен баяндалады. Әсіресе Құмай құс туралы эпизод айтыстың негізгі мотивтік арқауын құрайды:

Пендесіне беруші патша құдай,

Бұл өзі құстан туған болды құмай.

Бекедейдің қырсағын абден кесті,

Ұстап өз қолына бір жан удай.

Осы оқиға арқылы Тезек төренің әрекеті мен айтыстың туындау себебі түсіндіріледі.

Ал Ф.Ғабитова нұсқасында бұл эпизод мүлде кездеспейді. Мұнда айтыс тек сөз сайысы деңгейінде ғана сақталған.

Мұқан Байбатырұлы нұсқасында айтысқа қатысатын персонаждар саны көбірек. Мысалы, мәтінде:

Төребай, Бардам шал, Маман бай, Асан, Сүйінбай сияқты қосымша кейіпкерлер көрінеді:

Тезек естіп жіберді Төребайды,
Ел әңгіме қылады онан әрі.

Ал Ф.Ғабитова нұсқасында айтыс негізінен үш кейіпкер төңірегінде өрбиді: Тезек, Түбек, Құлмамбет.

Бұл қысқарту мәтіннің ауызша таралу барысында ықшамдалғанын көрсетеді.

М.Байбатырұлы нұсқасында Тезек төре айтыстың негізгі ұйымдастырушысы әрі оқиға желісін бағыттаушы тұлға ретінде көрінеді:

Ақындарым, Түбекке не дейсіңдер,
Мен болмасам, Ордаға келмейсіңдер.

Ал Ф.Ғабитова нұсқасында Тезек көбіне айтыс барысындағы пікір айтушы кейіпкер деңгейінде ғана көрінеді:

Бұл Тезек – шынар ағаш, сіз – бір түп шыбық.

Бұл айырмашылық Тезек бейнесінің әр нұсқада әртүрлі функция атқаратынын көрсетеді.

Мұқан Байбатырұлы нұсқасында кейіпкерлер сөздері баяндау элементтерімен аралас берілген:

Хат арқылы Түбек те алды хабар,
Ер жігіт ерінбесе өнер табар.

Ал Ғабитова нұсқасында репликалар тікелей диалог түрінде сақталған:

Әлейкум ассалам, жұрт ағасы,
Біліңдер төріңізде мен жоғасым.

Бұл ерекшелік бірінші нұсқаның эпикалық сипат алғанын көрсетеді.

Екі нұсқада бір мазмұндағы ой әртүрлі сөз қолданысымен беріледі.

Мысалы: Мұқан Байбатырұлы нұсқасы:

Хан Тезек, теріссің қарамысың, Ф.Ғабитова нұсқасы: Хан Тезек, қарамысың төремісің.

Сол сияқты Байбатырұлы нұсқасында:

Зарлатып момындардың малын жесең,
Бір күні өзіңе де келер кезек.

Ф.Ғабитова нұсқасында:

Момынның зар қылатын малын жесең,
Мақшарда бәрін жиып берермісің.

Бұл айырмашылықтар ауызша дәстүрдегі варианттық өзгерістердің табиғи көрінісі болып табылады.

Ф.Ғабитова нұсқасында Тезекке бағытталған әлеуметтік сын айқынырақ көрінеді:

Қоймаған елде жылқы кезеп төре,
Жалғыз ат, қонды түйе түк қоймаған.

Ал М.Байбатырұлы нұсқасында сын элементтері тарихи баяндаумен аралас беріледі:

Зарлатып момындардың малын жесең,
Бір күні өзіңе де келер кезек.

Бұл айырмашылық әр нұсқаның идеологиялық өңделу деңгейін көрсетеді.

Мұқан Байбатырұлы нұсқасында айтыс құрылымы дастандық сипатқа жақындайды. Мұнда: кіріспе бар, тарихи оқиға бар, сапар эпизодтары бар, қосымша кейіпкерлер қатысады, қорытынды бөлім бар.

Мысалы:

Қасына бір-ақ кісі жолдас алып,
Қожамда Балтөбеге келіп қонар.

Ал Ф.Ғабитова нұсқасы тек айтыс мәтінінің өзегін сақтаған ықшам вариант ретінде көрінеді.

Түйіндей айтқанда, Құлмамбет пен Түбек айтысының Мұқан Байбатырұлы жеткізген нұсқасы композициялық тұтастығы, сюжеттік кеңдігі және кейіпкерлер жүйесінің толықтығы жағынан айтыстың неғұрлым толық сақталған мәтіндік үлгісі болып табылады. Ал Фатима Ғабитова тапсырған нұсқа айтыстың қысқартылған диалогтық вариантын танытады. Нұсқалар арасындағы айырмашылықтар айтыстың ауызша дәстүр жағдайында таралу барысында мәтіннің ықшамдалу, толықтырылу және редакциялық өңделу үдерістеріне түскенін көрсетеді. Сондықтан Мұқан Байбатырұлы нұсқасын айтыстың негізгі текстологиялық тірек мәтіні ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан орынды деп есептеуге болады.

2. Құлмамбет, Түбек, Тезек айтысының нұсқалары. Айтыс мәтіні алғаш рет қолжазба нұсқалары негізінде ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Айтыстың Әшім Нұрлыбаев жеткізген төте жазулы нұсқасы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығында сақтаулы (337-бум., 4-дәптер). Жинаушының көрсетуінше, айтыс кезінде Түбек 107 жаста, Құлманбет 17 жаста болған. Бұл нұсқаның мәтіндік құрылымы мен мазмұнында басқа варианттарда кездеспейтін ерекшеліктер бар.

«Түбек – Құлманбет – Тезек» айтысының Кенен Әзірбаев тапсырған екі нұсқасы Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында сақталған. Оның бірі 1939 жылы төте жазумен тіркелген (848-бума, 1-дәптер), екіншісі латын әрпінде Кененнің 1936-1960 жылдары жинаған материалдарының құрамында берілген (548-бума, 3-дәптер). Қолжазбаларды салыстыру нәтижесінде олардың бір айтыстың өзара жақын нұсқалары екені анықталды. Алайда

екінші нұсқада алғашқысына еңбеген қосымша шумақтар мен жекелеген сөздік өзгерістер кездеседі. Мысалы:

Дегендер ажал қайдан, қатер-қайғы,
Мен келдім хан Тезекке көңілім ауып.
Өнім мен өленді үйреніп ал,
Қылдым ба сен де мазақ, бекер шауып.

немесе

Қызымды ашулансам кетем алып,
Айғырың не болады жалғыз қалып.
Байларың, пәнгі айыры секілденіп,
Мінесің әрбіреуін, тоқым салып, –

сияқты шумақтар бірінші нұсқада жоқ. Жинаушының дерегіне қарағанда, Түбектің Сарыарқадан келетінін естіген Тезек төре айтысқа бірнеше ақынды жинаған. Олардың қатарында басқа нұсқаларда кездеспейтін Егішбай, Тоғызбай, Шашпан есімдері аталады. Осы ерекшеліктерге байланысты жинақта толықтырылған екінші нұсқа негізге алынған.

Сонымен қатар М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығында 1967 жылы Алматы облысы Талғар ауданында Құсайын Атанаевтан жазылып алынған тағы бір нұсқа сақталған (341-бума, 21-дәптер). Бұл мәтін Кенен Әзірбаев нұсқасына мазмұн жағынан жақын болғандықтан, жинаққа енгізілмеген.

«Құлманбет – Түбек – Тезек» айтысының Әшім Нұрлыбаев пен Кенен Әзірбаев нұсқаларын салыстыру олардың құрылымы мен көлемінде айырмашылық бар екенін көрсетеді. Әшім Нұрлыбаев нұсқасы көлемдірек, әрі эпикалық сипаттағы қосымша шумақтармен толыққан болса, Кенен Әзірбаев нұсқасы ықшам әрі диалогтық сипатта берілген. Мысалы, Әшім нұсқасында айтыс Құлмамбеттің:

Хан Теке, қасиетің ұшқындаған,
Жан едім өз бетімен іс қылмаған,
Тұлпардың тұяғындай асыл едің,
Ышқынып жау келгенде пысқырмаған. –

деген жолдарымен басталса, Кенен нұсқасында айтысты Тезек төре бастайды:

Үш жүздің көріп пе едің Тезек ханым,
Тезектің бір жағы ақын, бір жағы әкім.
Айтуға төрең өлең ұятырақ,
Сендердің өлендерің бойдай талым.

Сондай-ақ Түбектің хан ордасына сәлем беруі екі нұсқада әртүрлі беріледі: бірінде «Ассалаумағалейкум, хан ордасы», екіншісінде «Ассалаумағалейкум, жұрт иесі» түрінде кездеседі. Бұдан бөлек, Әшім нұсқасында Құлмамбеттің ата-тегіне қатысты:

Арғы атам Төбей бидің төрт баласы,
Ұрандап төрт биікке шығар еді.
Майқы би Абылайды меншіктеніп,
Ханымнан құндыз қияқ сұрап еді.
Ешкімнің сұлтанымда таласы жоқ,
Осының меншіктеген мұрагері –

сияқты жолдар сақталғанымен, Кенен нұсқасында олар кездеспейді. Керісінше, Кенен нұсқасында Тезектің айтысты ұйымдастырушы тұлға ретіндегі сөзі айқынырақ көрінеді:

Бересің не жауап, ақындарым?

Ал айтыстың қорытындысында:

Бар екен қыл көпірде сират деймін,
Мақшарда иманды құл тұрад деймін.
Алыстан қартайғанда келген екен,
Құлмамбет, тоқтат сөзді, шырақ, деймін – деген төрелік сөз тек осы нұсқада беріледі.

Жалпы алғанда, екі нұсқаның мазмұны ортақ болғанымен, жекелеген шумақтардың сақталуы, мәтін көлемі мен баяндау құрылымында айырмашылықтар бар. Бұл ерекшеліктер айтыстың ауызша таралу барысында әр орындаушы тарапынан толықтырылып немесе ықшамдалып жеткізілгенін көрсетеді.

3. Құлмамбет пен Майкөт айтысының нұсқалары.

«Құлмамбет пен Майкөттің айтысының» нұсқалары Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында және М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығында жинақталған. Оларды хатқа түсіргендердің қатарында С. Сейфуллин, Қ. Байболұлы, Ж. Жанғабетов, Ф. Ғабитова бар. Қолжазба нұсқалардың мазмұндық желісі өзара жақын болғанымен, композициялық құрылымы мен баяндау өрнегінде айырмашылықтар кездеседі. Әсіресе айтыстың басталу тұсы әр нұсқада әртүрлі оқиғалық негізде беріледі. Осы ерекшеліктерге байланысты жинақта өзара өзгешеліктері бар төрт нұсқа қатар ұсынылған. Айтыстың үш түрлі сақталған үлгісі болғанымен, олардың мәтіндік құрамы бірдей емес. Бірінші нұсқа ықшамдау – белгісіз жеткізушінің нұсқасы (ОҒК. 316-бума). Екінші нұсқа ең толық – Қазанқап Байболұлы жеткізген нұсқа (ОҒК. 316-бума, 1-дәптер). Үшінші нұсқа екінші нұсқаға өте жақын, бірақ кей тұста қысқарған –

Жақсыбай Жантөбетов жеткізген нұсқасы (ОҒК. 700-бума, 12-дәптер). Сондықтан оларды: ортақ шумақтар, тек бір нұсқада ғана бар бөліктер, өзгеріске түскен жолдар ретімен қарастырған дұрыс.

Үш нұсқаның бәрінде мына негізгі желілер сақталған:

Құлмамбеттің келіп, амандасуы

Үшеуінде де Құлманбет кіріспені бір Құдайды ауызға алып бастайды. Мысалы, үшінші нұсқада:

Айтамын әуел бастан бір Құдайды,
Жаратқан құдай артық күн мен айды.
Арғы атаң ер Жұман, сарт Кәрбоз, Қанай,
Жүрмісің, мырза Бәйтік, күйлі-жайлы?

Бірінші нұсқада да осыған жақын бастау бар:

Жар етіп, тіліме алдым бір Құдайды,
Құлмамбет ән шырқайды бір ыңғайлы.
Атаңның аруағын жоқтап келдім,
Жүрмісің, болыс Байсал, күйлі-жайлы?

Демек, айтыстың діни-дәстүрлі кіріспесі барлық нұсқада сақталған.

Үш нұсқада да Құлмамбет Майкөтті ортаға шақырады:

Майкөт-ау, үйге кірші, сыртта тұрмай...

немесе:

Әй, Майкөт, тысқа тұрмай, ішке кірші...

Бұл – тұрақты мотив.

Үш нұсқаның бәрінде Майкөт Құлмамбеттің байтал мініп келгенін мін ретінде айтады:

...Байталға жауыр, шолақ жайдақ мініп – бұл да мәтіннің тұрақты өзегіне жатады.

Барлық нұсқада дерлік Албан мен Ыстының байлығын салыстырады:

Ал, Майкөт, Албан бай ма, Ысты бай ма...
Бір ауыл жүз қысыр тай байлай ма?

г) Қаратау, Сыр бойы, Дулат елін сөз ету

Үш нұсқада да Майкөт өз елін мақтап, Құлмамбет қарсы жақты кедей, егінші, боза ішкіш ел ретінде келемеждейді. Бұл үлкен сатиралық бөлімнің негізгі өзегі барлық нұсқада бар.

2. Тек бірінші нұсқа ықшам болғанымен, онда кейінгі нұсқаларда дәл сол қалпында кездеспейтін кіріспе жолдар бар.

а) Байсал, Сүлеймен, Рысбекке тікелей амандасу шумақтары

Мысалы, Жүрмісін, болыс Байсал, күйлі-жайлы?
Тұрсынның амансың ба, Сүлеймені?
Қанайдың аманбысың, Рысбегі?

Екінші және үшінші нұсқаларда бұл жолдар дәл осы жүйемен, дәл осы көлемде берілмейді.

ә) Майкөтке шақыру алдындағы қысқа түсіндірме

Бірінші нұсқада:

Майкөт ақын және жүз сомдық ішік киіп келген екен тойға... деген түсіндірме бар. Екінші және үшінші нұсқада осы оқиға сақталғанымен, оның баяндалуы мүлде кеңейіп кетеді.

б) Бірінші нұсқада құрылым жинақы

Мысалы, Рысқұлбек, Байтік, тойға келу сияқты үлкен оқиғалық тармақтар бірінші нұсқада жоққа тән немесе көмескі берілген. Сондықтан 1-нұсқа таза айтыс өзегіне жақынырақ, бірақ толық емес.

3. Тек 2-нұсқада бар ең маңызды кеңейтілген бөліктер

Екінші нұсқа – үш нұсқаның ішіндегі ең кең әрі сюжеттісі.

а) Байтік тойына жолға шығу, сапар суреті

Бұл бөлік бірінші нұсқада жоқ, үшінші нұсқада да жоқ. Тек екінші нұсқада:

Шақырған ертең ерте қызыл тауық,
Жағалап Семей, Шуды қылдым сауық.
Ертіс бойын жағалап Алматы мен,
Сарыарқа бес дуанға салдым сайран.
Қырғызда қара Бәйтік той қылыпты,
Сол тойға бармақ болдым зауқым ауып.

Бұл – аса маңызды айырма. Екінші нұсқа жай айтыс емес, оқиғалы шығармаға жақындаған.

ә) Байтік ордасының кең суреттелуі

Тек екінші нұсқада:

Бәйтіктің он төрт қанат ордасында,
Апырмау, толған екен өңшен манап.
Сол үйге толған екен өңкей манап,
Бәрінің амандастым басын санап.

Бұл эпикалық сурет 1-нұсқада жоқ, 3-нұсқада да мұндай толық формада берілмейді.

б) Рысқұлбекпен қақтығыстың толық драмалық баяндалуы

Екінші нұсқада Рысқұлбекпен тартыс проза аралас өте кең берілген:

...Басыңды кесіп алайын, – деп, қылышына қол салып...

Үшінші нұсқада бұл бар, бірақ қысқа. Бірінші нұсқада мұндай драмалық деңгей жоқ.

в) Ақтық кезеңде төрелік пен сыйлық беру

Екінші нұсқаның ең басты ерекшелігі – айтыстың қалай аяқталғанын, кімге не берілгенін нақты айтуы: ...Майкөтке түйе, Құлмамбетке ат береді. Түйе алған соң Майкөт жеңді болады.

Бұл қорытынды бірінші нұсқада мұншалық кең берілмейді, үшінші нұсқада да дәл мұндай толық төрелік желісі жоқ.

4. Үшінші нұсқа екінші нұсқаға өте жақын, бірақ бірнеше жағынан қысқалау және жинақырақ.

а) Бірден негізгі қақтығысқа көшеді.

Үшінші нұсқада Байтік тойына жол жүру бөлімі жоқ. Мәтін бірден Құлмамбеттің кіріспесі мен Рысқұлбекке қатысты оқиғаға өтеді: «Сонда Рысқұлбек: «Алдымен қазақты айтпай, қырғызды айттың», – деп ашуланып, Құлмамбетті шапалақпен бір ұрып жіберді. Сонда Құлмамбет қайта сөйлейді». Яғни үшінші нұсқа екінші нұсқаның кең қарасөз бөліктерін қысқартып алған.

ә) Екінші нұсқадағы ұзақ түсіндірмелер қысқарған

Мысалы, екінші нұсқада Құлмамбеттің Байтікке жетуі, жұрттың жиналуы, орда көрінісі егжей-тегжейлі берілсе, үшінші нұсқада негізгі тартысқа қажет бөліктер ғана сақталған.

б) Бірақ негізгі айтыс өзегі сақталған

Майкөтті шақыру, ішік, байтал, Албан – Ысты дауы, Дулат – Қаратау салыстыруы, Майкөттің қарсы жауабы – бәрі бар. Бұл үшінші нұсқаның дербестігін емес, екінші нұсқамен жақын туыстығын көрсетеді.

5. Қай шумақтар бір нұсқада бар, бірінде жоқ – нақты көрсетілім.

Тек 2-нұсқада бар:

Құлмамбеттің Байтік тойына жолға шығуы: Шақырған ертең ерте қызыл тауық...

Байтік ордасының кең суреті: Байтіктің он төрт қанат ордасында...

Мәредегі толық төрелік: ...Майкөтке түйе, Құлмамбетке ат береді...

2 мен 3-нұсқада бар, 1-нұсқада жоқ.

Рысқұлбектің Құлмамбетке ашуланып, тікелей араласуы. Байтік батырдың төрелікке араласуы, Айтыстың қырғыз датқасына барып жалғасуы, Майкөттің датқаны жамандап айтуы. 1-нұсқада бар, 2–3-нұсқада дәл сол қалпында жоқ.

Байсал, Сүлеймен, Рысбекке қысқа-қысқа амандасу реті: Жүрмісің, болыс Байсал, күйлі-жайлы? Тұрсынның амансың ба, Сүлеймені?

Үш нұсқада да бар, бірақ сөздері өзгерген: Майкөтті шақыру, Байтал мініп келу, Албан мен Ыстының байлығы, Қаратауды кедей ел етіп суреттеу, Майкөттің Сайрам, Қаратау, әулиелер арқылы қарсы жауап қайтаруы.

6. Сөздік және шумақтық өзгерістер. Кей шумақтар барлық нұсқада бар, бірақ тармақтары бірдей емес. Мысалы, Майкөтті шақырудағы тіркес бірде:

«үйге кірші, сыртта тұрмай» түрінде келсе, басқа нұсқада: «тысқа тұрмай, ішке кірші» болып ауысқан.

Сол сияқты байтал мініп келу туралы шумақтарда да тармақ орны ауысып, сөздер жаңарған. Бұл – мәтіннің әр нұсқада көшірме дәлдігімен емес, ауызша айтылым арқылы жеткенін көрсетеді.

Үш нұсқаны салыстыру нәтижесінде мыналар анық байқалады: бірінші нұсқа – ықшам, негізгі сөз қағысын сақтаған, бірақ оқиғалық өрісі шектеулі мәтін. Екінші нұсқа – ең толық, сюжеттік желісі кең, аралық кейіпкерлері мол, проза мен поэзия араласқан кеңейтілген нұсқа, ал үшінші нұсқа – екінші нұсқаға жақын, бірақ қысқарған әрі жинақталған түр.

Бұдан шығатын қорытынды: бұл үш мәтін бір айтыстың үш бірдей көшірмесі емес. Олар – ортақ өзегі сақталған, бірақ әртүрлі ортада әрқалай айтылып, жазылып алынған үш дербес вариант. Айтыстың тұрақты өзегі сақталғанымен, мәтін уақыт өте кеңейіп, кей жері ықшамдалып, кей тұсы жаңадан толықтырылып отырған.

Б) Бақтыбай айтыстарының нұсқалары.

Бәйімбет ақын мен Бақтыбай айтысының әр кезеңде хатқа түскен нұсқалары мәтіннің құрылымдық жүйесі, мазмұндық желісі және тілдік ерекшеліктері тұрғысынан өзара елеулі айырмашылықтарға ие. Айтыстың Қ.Саттаров нұсқасы (ӘӨИ. 920-23-бума) мен кейінгі жинақтағы мәтінін салыстыру нәтижесінде олардың бір ғана шығарманың әртүрлі жеткізушілер мен жинаушылар қолынан өткен дербес текстологиялық қабаттары екені аңғарылады. Бұл екі нұсқа бір-бірінің дәлме-дәл көшірмесі емес, қайта ауызша таралу, қайта жырлау мен редакторлық өңдеу нәтижесінде қалыптасқан нұсқалар деуге болады. Негізгі дереккөздер: Қ.Саттаров нұсқасы және 2014 ж. жинақ [120, 314 б.) нұсқасы.

Ең алдымен екі нұсқаның құрылымдық ұйымдасуынан айырмашылық анық байқалады. Қ.Саттаров нұсқасында айтыс мәтіні оқиғалық баяндаумен бірге беріледі. Мұнда Бәйімбеттің қай ортадан келгені, оның мінез-құлқы, жол үстіндегі жағдайы, Бақтыбайды арнайы іздеп келуі сияқты деректер арнайы түсіндірме арқылы ашылады.

Ал басылым нұсқасында мұндай сюжеттік кіріспе ықшамдалып, мәтін бірден ақындардың қағысуынан басталады. Мысалы, жинақ мәтіні:

Ассалаумағалейкүм, Бақтыбай,

Бағарыңыз көбейсін... – деген тікелей айтыс сөзімен ашылады.

Демек, Қ.Саттаров нұсқасы тарихи-этнографиялық контексті сақтаған кеңейтілген мәтін болса, басылым нұсқасы поэтикалық құрылымы реттелген ықшам редакция түрінде қалыптасқан.

Айтыстың аяқталу бөлігінде де елеулі айырмашылық бар. Қ.Саттаров нұсқасында айтыстың соңғы нәтижесі арнайы баяндалып, Бәйімбеттің жеңілгенін мойындауы, Бақтыбайдан кешірім сұрауы және тыңдаушы қауымның оған баға беруі көрініс табады. Ал басылым нұсқасында қорытынды ықшамдалып, ақындардың жарастықпен тарасуы ғана алдыңғы

орынға шығады. Бұл айырмашылық мәтінді әдеби өңдеу барысында композициялық қысқарту мен жинақтау жұмысы жүргенін көрсетеді.

Мазмұндық тұрғыдан алғанда екі нұсқада да негізгі тартыс Бәйімбеттің Бақтыбайды кедейлігі үшін кемсітуінен басталады. Бұл мотив екі мәтінде де сақталған. Мәселен, қарсыласының жоқшылық халін бетке басқан тұста:

Осы болса бар малың,
Бес ешкілік кедейсің, – деген өлең жолдары Қ.Саттаров нұсқасында ұшырасса, басылым нұсқасында ол:

Осы болса бар малың,
Бес ешкілі кедейсің, – түрінде беріледі. Мұндағы айырма өте шағын болғанымен, басылым мәтінінде тармақтың әдеби өлшемге жақындатылып, ықшамдалғаны аңғарылады. Яғни, мазмұн сақталғанымен, мәтін редакторлық өңдеуге түскен.

Бақтыбайдың қарсы жауабында айырмашылық одан да айқын көрінеді. Қ.Саттаров нұсқасында Бәйімбеттің тұрмыстық күйі ұсақ-түйек детальдар арқылы әшкереленеді. Ақын қарсыласын күнкөріс қамымен әркімнен сұранып жүретін, аңшылық пен ұсақ кәсіптен аса алмайтын жан ретінде суреттейді. Мұндай мазмұн Қ.Саттаров нұсқасында кеңірек тұрмыстық өрісте берілсе, басылым нұсқасында ол жинақы поэтикалық қалыпқа түсірілген. Мысалы:

Қақпан, тұзақ арқалап,
Сексеуілге барасың.
Арам өлген қоянды
Арқалап, жиып аласың, – деген жолдарда қарсыластың әлеуметтік-психологиялық бейнесі ықшам, бірақ нысаналы түрде берілген. Бұл жерде Қ.Саттаров нұсқасында деталь молырақ, ал басылым нұсқасында образдық жинақтау басым.

Айтыстағы маңызды мазмұндық арналардың бірі – орыс мәдениетіне, базарға, егіншілікке және жаңа кәсіп түрлеріне көзқарас. Бұл тақырып екі нұсқада да кездеседі, бірақ оның берілу сипаты бірдей емес. Қ.Саттаров нұсқасында Бәйімбеттің Бақтыбайды орысқа жақындады, жаңа тіршілікке бейімделді деп кінәлауы ауызекі, тұрмыстық сипатта келеді. Мысалы:

Арам шошқа етін жеп,
Шикі-піскен бөлке жеп..., – деген жолдар қарсыласты ескі таным тұрғысынан айыптаудың көрінісі деп айтуға болады. Ал басылым нұсқасында осы тақырып әлеуметтік мазмұны тереңірек, жүйелі беріледі. Бақтыбайдың орыс мәдениеті мен жаңа тұрмысқа қатынасын танытатын мына жолдар соның дәлелі:

Орыс деген халық бар,
Сөйлер сөзде парық бар...

Қазақ барып алады
Одан керек-жарағын.

Бұл үзіндіден жинақ нұсқасының Бақтыбай бейнесін тек қағымпа ақын ғана емес, заман өзгерісін түсіне бастаған әлеуметтік ой иесі ретінде көрсетуге ұмтылғаны байқалады. Қ.Саттаров нұсқасында да осы сарын бар, бірақ ол тұрмыстық-тәжірибелік деңгейде көрінеді:

Талды-Қорған базарым.
Бәрі келіп алады,
Осыдан келіп жарарын.

Мұнда базар – нақты күнкөріс пен тұрмыс көзі ретінде сипатталса, басылым нұсқасында ол мәдени-әлеуметтік кеңістік ретінде танылған.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда екі мәтін арасында айырмашылықтар анық. Қ.Саттаров нұсқасында ауызша айтылымға тән еркін синтаксис, экспрессивті сөз қолданысы және сөйлеу тіліне жақын ырғақ басым. Ал басылым нұсқасында тармақтар әдеби нормаға түсіріліп, дыбыстық үйлесім, ұйқас және мағыналық жинақылық күшейтілген. Мысалы, Қ.Саттаров нұсқасындағы «Сұмырай тілді безейсің» тәрізді өткір, ауызекі қолданыс басылым нұсқасында жалпы мәтіннің стильдік табиғатына қарай іріктеліп, жұмсартыла немесе орнықтырыла беріледі. Сол сияқты кедейлікті білдіретін тармақтың «бес ешкілік кедейсің» және «бес ешкілі кедейсің» түрінде келуі де мәтіннің әдеби қалыпқа түсірілгенін көрсетеді.

Атау-текке, ру таралымына байланысты жолдарда да варианттылық бар. Қ.Саттаров нұсқасында:

Сенің атың – Шумақты.

Шуманақтан Барақты..., – деген жолдар кездессе, басылым нұсқасында бұл жүйе нақтыланып, «Сенің атаң – Шуманақ» түрінде беріледі. Сол сияқты Қ.Саттаров нұсқасындағы:

Менің атам, сұрасаң,

Сиыршы емес – Байкөбен, – деген тармақ басылым мәтінінде: «Менің атам – Байкөбен» болып өзгереді. Мұндай айырмашылықтар ауызша жеткізу барысындағы дыбыстық ауытқуларды, көшіруші қатесін немесе кейінгі редактордың нақтылау әрекетін аңғартады.

Бір нұсқада бар, екінші нұсқада жоқ мәтіндік қабаттар да назар аударарлық. Қ.Саттаров нұсқасында айтыстың алдындағы кең көлемді прозаикалық кіріспе, Бәйімбеттің жол жағдайы, оның қасындағы адамдардың әрекеті, айтыстан кейінгі жеңілгендігін мойындау көріністері толық сақталған. Ал басылым нұсқасында мұндай баяндаулар қысқартылып, поэтикалық өзек қана алынған. Керісінше, жинақ нұсқасында Бақтыбайдың орыс, базар, жаңа

тұрмыс туралы ойлары неғұрлым айқын бір идеялық арнаға түсіріліп берілген. Мысалы:

Жамандама орынсыз

Орыс деген жұртымды, – деген тәрізді тармақтар жинақ мәтінінде идеялық тұтастыққа қызмет етеді. Бұл жолдар Қ.Саттаров нұсқасындағы ойды бір жинақталған түрде ұсынады.

Жалпы екі нұсқа арасындағы мұндай айырмашылықтардың қалыптасу себептерін бірнеше тұрғыдан түсіндіруге болады. Біріншіден, бұл – ауызша дәстүрге тән табиғи варианттылықтың нәтижесі. Айтыс мәтіні әр айтушының жадында әрқилы сақталып, жырлау үстінде бірде кеңейіп, бірде ықшамдалып отырған. Екіншіден, басылым нұсқасында анық байқалатын әдеби қалыпқа түсіру, композициялық жинақтау, тілдік сұрыптау сияқты өзгерістер редакторлық өндеудің жүргенін көрсетеді. Үшіншіден, мәтіндегі орыс мәдениеті, базар, егіншілік сияқты тақырыптардың басылым нұсқасында жүйелі әрі оң сипатта берілуі кейінгі кезеңнің идеялық-эстетикалық сұранысымен де сабақтасып жатыр. Демек, бұл өзгешеліктер тек техникалық редакция емес, мәтіннің мазмұндық салмағын қайта жүйелеуге бағытталған сұрыптау екенін де аңғартады.

Қорытындылай келгенде, Қ.Саттаров нұсқасы Бәйімбет пен Бақтыбай айтысының айтушы ортасына жақын, тарихи-этнографиялық контексті мол сақтаған кеңейтілген мәтіндік қабатын танытса, басылым нұсқасы әдеби өңделген, композициялық тұрғыдан ықшамдалған, поэтикалық жүйесі бірізге түскен редакция ретінде көрінеді. Сондықтан бұл екі нұсқа арасындағы құрылымдық, мазмұндық және тілдік айырмашылықтар айтыс мәтіндерінің ауызша таралу, қайта жырлану және редакторлық сұрыпталу үдерістерінде қалыптасқан текстологиялық өзгерістердің нақты көрінісі болып табылады.

Бақтыбай мен Тезек төре айтысының Қ.Саттаров нұсқасы (ӘӨИ. 920/23-бума) мен 1988 жылғы жинақта берілген мәтіндерін салыстыру олардың бір шығарманың әр кезеңде әртүрлі айтушылар мен жинаушылар тарапынан хатқа түскен варианттары екенін көрсетеді. Екі нұсқаның құрылымдық ұйымдасуы, мазмұндық жүйесі және тілдік сипаты өзара сәйкес келгенімен, мәтіндік қабаттарының толық бірдей емес екендігі байқалады. Бұл айырмашылықтар айтыс мәтінінің ауызша таралу ерекшеліктерімен қатар кейінгі редакторлық ықшамдау мен әдеби қалыпқа түсіру үдерістерінің нәтижесі ретінде көрінеді [121, 301].

Ең алдымен, екі нұсқаның құрылымдық ұйымдасуында айырмашылық айқын байқалады. Қ.Саттаров нұсқасында айтыс мәтіні оқиғалық баяндаумен қатар беріледі: Бақтыбайдың жетімдік жағдайы, Тезек ордасына келуі, есік алдындағы жігіттердің оны кіргізбеуі, Қожамбет бидің араласуы сияқты эпизодтар кең түрде суреттеледі. Бұл мәтінде айтыстың басталуына дейінгі оқиғалық көрініс арнайы қарасөз аралас баяндаумен толықтырылған. Мысалы:

Алдияр, сәлем бердім тыста тұрып,

Құлақ сап тыңдасаңыз, мойын бұрып, – деген жолдар айтыстың драмалық жағдайын нақтылай түседі. Ал 1988 жылғы басылым нұсқасында бұл эпизодтар ықшамдалып, айтыс бірден Бақтыбайдың төреге қарата айтқан сәлем сөзінен басталады:

Я, Алла, тіл-жағыма бергін медет,
Қолдай гөр, Ескелді атам, өзің демеп, – бұл айырмашылық басылым мәтінінде композициялық ықшамдау жүргізілгенін көрсетеді.

Айтыстың мазмұндық жүйесінде де нұсқалар арасында елеулі айырмашылықтар бар. Қ.Саттаров нұсқасында айтыстың негізгі тартыс желісі Дәнекер оқиғасына байланысты өрбиді. Ақын Тезек төренің Жарылқамыстың әйелі Дәнекерді күшпен алып кеткен әрекетін ашық сынайды:

Бұл қатын біздікі, сізді емес,
Жайылды жер жүзіне Тезек атың.

Бұл эпизод айтыстың әлеуметтік әділет мәселесін көтеретін негізгі өзегінің бірі болып табылады. Ал басылым нұсқасында бұл мазмұн сақталғанымен, оның берілу сипаты поэтикалық тұрғыдан жүйеленіп, моральдық-дидактикалық сипат күшейтіледі:

Өлсем де Дәнекерді мақтамаймын,
Дәнекер белгілі ғой бізден шыққан.

Мұнда айыптау сипатынан гөрі мақсатты ұстаным айқынырақ көрінеді. Бұл басылым мәтінінің идеялық тұрғыдан сұрыпталған редакция екенін аңғартады.

Қ.Саттаров нұсқасында Тезек төренің зорлықшыл бейнесі өткір әлеуметтік сын арқылы ашылады. Ақын төренің халыққа көрсеткен қысымын нақты әрекеттер арқылы сипаттайды:

Хан болдым деп жеп тұрсың
Қазақтың қара халқын.

Ал басылым нұсқасында бұл сарын сақталғанымен, әлеуметтік айыптау поэтикалық жинақтау арқылы беріледі:

Қазақтың қой-жылқысы аз болды деп,
Жұттың ғой Дәнекерді дамбабымен, – деген өлең жолдарында нақты әкімшілік қысым емес, моральдық жауапкершілік мәселесі алдыңғы қатарға шығады.

Айтыстың маңызды құрылымдық элементтерінің бірі – жұмбақ айтыс эпизоды. Екі нұсқада да Тезек төренің жұмбақ айтуы сақталғанымен, олардың берілу формасы бірдей емес. Қ.Саттаров нұсқасында:

Жапалақ бүркіт болып түлкі алды ма,
Сартышқан қоян болып жым салды ма? – түрінде келсе,
басылым нұсқасында осы эпизод кеңейтіліп, философиялық астары
күшейтіледі:

Акку қонған көлдерге,
Қаптай қонды шағала-ай.

Бұл айырмашылық басылым мәтінінде символдық ойлаудың күшейгенін
көрсетеді.

Тілдік тұрғыдан алғанда да екі нұсқа арасында айырмашылық бар.
Қ.Саттаров нұсқасында ауызша айтылымға тән экспрессивті тіркестер,
тұрмыстық детальдар және қарапайым синтаксистік құрылымдар жиірек
кездеседі. Мысалы:

Қаратыңды қос көріп,
Өзіңнен төмен пас көріп, – тәрізді тармақтар сөйлеу тіліне
жақын келеді. Ал жинақ нұсқасында поэтикалық құрылым реттеліп, бейнелі
теңеулер жүйесі күшейтіледі:

Сіз – ақсұңқар, мен – торғай,
Қолында тұр ғой жанымыз.

Бұл басылым мәтінінің әдеби нормаға түсірілгендігін көрсетеді.

Сонымен қатар Қ.Саттаров нұсқасында тарихи дерек сипатындағы
эпизодтар көбірек сақталған. Мысалы, Тезектің қалмақ шапқыншылығы
кезіндегі әрекеттеріне байланысты айтылатын жолдар:

Алты мың қалмақ келді деген таңда,
Шиге кіре қалып па едің-ай? – түрінде нақты тарихи оқиғаға
ишара жасайды. Ал басылым нұсқасында бұл эпизодтар қысқартылып,
жалпылама тарихи бағалау сипатында беріледі. Бұл айырмашылық басылым
мәтінінде тарихи детальдардың емес, поэтикалық мазмұнның басымдық
алғанын көрсетеді.

Екі нұсқаның қорытынды бөлімінде де өзгешелік байқалады. Қ.Саттаров
нұсқасында айтыстың драмалық шиеленісі ұзақ сақталып, Тезектің қылыш
жұмсауға ұмтылуы, Қожамбет бидің араласуы сияқты эпизодтар кеңінен
баяндалады. Ал басылым нұсқасында бұл көріністер ықшамдалып, айтыстың
нәтижесі моральдық түйін арқылы беріледі. Мысалы: «Сен, Бақтыбай, жеңдің.
Мен жеңілдім» деген жолдар айтыстың қорытындысын нақтылайды. Жалпы
алғанда, Қ.Саттаров нұсқасы айтыстың оқиғалық негізін, тарихи контекстін
және ауызша дәстүр сипатын мол сақтаған кеңейтілген мәтіндік қабатты
танытса, 1988 жылғы басылым нұсқасы әдеби өңдеуден өткен, композициялық
тұрғыдан ықшамдалған және поэтикалық жүйесі біріздендірілген редакция

болып табылады. Сондықтан екі нұсқа арасындағы құрылымдық, мазмұндық және тілдік айырмашылықтар айтыс мәтіндерінің ауызша таралу үдерісі мен кейінгі редакторлық сұрыптау нәтижесінде қалыптасқан текстологиялық өзгерістердің нақты көрінісі ретінде бағаланады.

Қолжазба қорларында сақталған және әр кезеңде жарияланған айтыс мәтіндерін салыстырмалы текстологиялық тұрғыдан қарастыру Жетісу ақындық дәстүріндегі шығармалардың көпнұсқалылық сипаты олардың табиғи тарихи қалыптасу заңдылығы екенін айқын көрсетті. Зерттеу барысында Сүйінбай мен Тезек төре айтысының алты нұсқасы негізінде мәтіндердің құрылымдық, мазмұндық және тілдік айырмашылықтары жүйелі түрде сараланып, олардың ортақ сюжеттік өзегі сақталғанымен, композициялық өрімі мен поэтикалық берілу тәсілдері нұсқадан нұсқаға өзгеріп отыратыны анықталды. Бұл ерекшелік айтыс мәтіндерінің тұрақты жазба үлгі ретінде емес, ауызша орындалу дәстүрінде қалыптасқан динамикалық көркем жүйе екенін дәлелдейді.

Текстологиялық салыстыру нәтижесінде нұсқалар шартты түрде көлемді, кеңейтілген, аралық сипаттағы және ықшамдалған редакциялық үлгілерге жіктелді. Атап айтқанда, Райымжан Әлішев жеткізген қолжазба нұсқасы айтыстың эпикалық тынысын кең сақтаған толық мәтін ретінде танылса, Әбдіғали Сариев пен Әуезхан Көшімов нұсқалары оқиғалық желіні кеңейтетін қосымша мотивтер мен композициялық тарамдар арқылы ерекшеленеді. Ал 1935 жылғы жарияланған мәтін мен оның кейінгі көшірмелері негізгі тартыс желісін ғана сақтаған ықшам канондық үлгі ретінде көрінеді. Осы ерекшеліктер мәтіндердің қалыптасу тарихында орындаушы жад, жеткізуші дәстүр және баспа алдындағы редакциялық сұрыптау үдерістерінің маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Сонымен қатар салыстыру барысында тұрақты формулалық тіркестердің әр нұсқада түрлі поэтикалық тұлғаларда сақталуы, кейіпкерлер аттарының ауысуы, кіріспе эпизодтардың кеңеюі немесе қысқаруы, сондай-ақ діни-этикалық және әлеуметтік сын мазмұнының әртүрлі берілуі айтыс мәтіндерінің варианттық табиғатын нақтылай түсті. Мұндай өзгерістер шығарманың бір ғана бастапқы мәтіннен тараған статикалық құрылым емес, қайта тарихи дәуірлер мен орындаушылық орта әсерінде үнемі жаңарып отырған көркем жүйе екенін айғақтайды.

Осы тұрғыдан алғанда, қолжазба және жарияланған нұсқаларды өзара салыстыру айтыс мәтіндерінің текстологиялық қабаттарын анықтауға, олардың қалыптасу кезеңдерін айқындауға және бастапқы мәтінге барынша жақын үлгілерді тануға мүмкіндік береді. Бұл нәтижелер Жетісу айтыстарының мәтіндік табиғатын ғылыми тұрғыдан жүйелеуге негіз болып, келесі тарауда қарастырылатын айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің саяси, идеологиялық және редакторлық себептерін талдауға методологиялық тірек қызметін атқарады.

3.2 Айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің себептері: саяси-тарихи, әлеуметтік-идеологиялық және редакторлық түзетулер

Бұл тарауда М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен Орталық ғылыми кітапхананың Қолжазба қорларында сақталған, бұрын ғылыми айналымға толық енгізілмеген және бірқатары жарияланбаған айтыс мәтіндері алғаш рет саяси, идеологиялық және редакторлық өзгерістер тұрғысынан текстологиялық тұрғыда қарастырылады. Бұл мәселені арнайы қарастырудың ғылыми қажеттілігі айтыс мәтіндерінің тек ауызша дәстүрде ғана емес, жазба және жариялану барысында да өзгеріске ұшырауымен байланысты. Сондықтан айтыс мәтіндерінің әр кезеңдегі нұсқаларын салыстыру тек варианттық айырмашылықты анықтаумен шектеліп қана қоймай, қоғамдық-тарихи себептерді, идеологиялық ықпалдарды және редакторлық өзгерістерді көрсетуге мүмкіндік береді.

Кеңестік кезеңде әдебиет партияның идеологиялық қаруы болғандықтан, саясаттың сойылын соққаны белгілі. Кеңес әдебиеті таптық көзқарастағы тақырыптық-идеологиялық мәселелерді басты мақсатқа айналдырды. Көркем шығармалар, әдеби процесс пен жеке жазушылардың әдеби-эстетикалық көзқарастары сол шеңберде өрістеді. Сын мен зерттеу еңбектерінде көркем туындылар бай және кедей, жағымды және жағымсыз кейіпкерлер тұрғысынан талданып, зерттелді. Сондықтан сөз өнерінің көркемдік-эстетикалық құндылығы мен бүкіл әдебиеттану мәселелерін қозғайтын экзистенциалдық талғам төмендеп, саяси өлшем мен партиялық міндет шеңберінде қалып қойды, ал жазушылардың кәсіби шеберліктерін шыңдау жағына жеткілікті назар аударылмады. Партия қызметкерлерінің бейнесін жасау, жұмысшы табы, ауылдық проза, тың көтеру тақырыптары алға шықты. Мұның бәрі кеңестік дәуірде әдебиет те, гуманитарлық ғылымдардың басым бөлігі де партия ықпалымен дамығанын көрсетеді. Сондықтан сөз өнерінің көркемдік-эстетикалық құндылықтары әлсіреді. Ғылыми зерттеу жұмыстары да біржақты, идеологиялық, тақырыптық, таптық көзқарас тұрғысынан жүргізіліп, әдеби шығармалардан талап етілетін көркемдік шарттар екінші кезекке түсірілді [122, 7].

Дегенмен, осындай қатаң идеологиялық қысым мен әдеби үдерістің күрделі сипатына қарамастан, қазақ әдебиетінде көркемдік ізденіс мүлде тоқтап қалған жоқ. Керісінше, кеңестік жүйенің шектеулі кеңістігінде қаламгерлер халықтың тарихи жадын, ұлттық болмысын және рухани тәжірибесін көркем түрде танытуға ұмтылды. Осы тұрғыдан алғанда, XX ғасырдың 1940–50 жылдарындағы қазақ романы ұлттық әдебиетіміз тарихының жарқын беттерін құрайды. Алдыңғы жылдардың (1920–30 жылдар) қуғын-сүргінінен есін жиып, қазақ халқы бастан кешкен тарих жолын көркемдікпен жаңаша тануда бұл дәуір туындыларының маңызы үлкен [123, 111]. Осы жалпы әдеби-мәдени ахуал айтыс өнеріне де тікелей ықпал етті. Айтыс мәтіндерінің мазмұны, тақырыптық өрісі, поэтикалық құрылымы мен мәтіндік тағдыры кеңестік дәуірдегі қоғамдық-саяси өзгерістерден тыс қалған

жоқ. Сондықтан айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің себептерін ашу үшін, ең алдымен, осы дәуірдің идеологиялық табиғатын, мәтінді жариялау дәстүрін және қолжазба мен баспа нұсқаларының өзара қатынасын ескеру қажет.

Аталған қоғамдық-идеологиялық жағдай айтыс мәтіндерінің мазмұны мен құрылымына да тікелей әсер етті. Осы құбылысты нақтылай түсетін деректердің бірі – М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында сақталған «Ақындардың айтысы туралы әңгіме» атты материал (736-бума, 2-дәптер). Қолжазбада 1922 жылғы 9 маусым күні Ұзынағашта өткен ақындар басқосуына байланысты оқиға баяндалады. Бұл деректің маңызы – айтыстың дәстүрлі халықтық ортадан шығып, кеңестік билік қатысқан жаңа кеңістікте өте бастағанын көрсетуінде. Жиынға Т. Рысқұлов, О. Жандосов, Қ. Боранбаев, Р. Құдайқұлов сияқты қызметкерлер, ақындардан Жамбыл, Өмірұзақ, Арғынбай, Мақыш, Үмбетәлі, Бармақ, Кенен, Садық, Есдәулет, Шүкітай, Сәдібек, Әбдіқадыр, Қосдәулет, Қарабек, Жартыбай қатысады. Осы ақындармен бас қосып отырғанда Топар деген жерден Ысты Өпежек деген ақын келсе, есікке часовой қойған екен. Бұл есікке «часовой» қойылуы айтыс өнерінің еркін табиғатына сыртқы тәртіптің араласа бастағанын байқатады. Яғни бұл дерек кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарында-ақ айтыстың табиғи, еркін, халықтық сипатына жаңа билік тудырған ресми бақылау элементтері ене бастағанын аңғартады.

Қолжазбадағы Өпежек ақынға қатысты эпизод бұл үдерістің әлеуметтік және идеологиялық астарын тереңірек ашады. Жиынға өлең айту үшін келген ақынның сыртқы кейпіне қарап менсінбей қарсы алу, оны есіктен кіргізбеу және күш көрсету айғағы кеңестік теңдік ұраны мен нақты өмір шындығының арасында қайшылық болғанын аңғартады. Басқаша айтқанда, жаңа билік жариялаған әлеуметтік теңдік ұстанымы нақты мәдени ортада бірден орнығып кеткен жоқ. Соған қарамастан, Өпежектің сөз бастауы дәстүрлі айтысқа тән сәлемдесу, таныстыру, ақындарды жеке-жеке атау үлгісінде өрбиді. Бұл айтыстың поэтикалық болмысының әлі де өміршең екенін көрсетеді. Мысалы, ол Жамбылға:

Екеудің амансыз ба, Жамбыл шалы,
Шыныға құйып қойған шекер балы.
Сіздерге сәлемдесіп отырғанда,
Біткендей Өпежектің ынтызары, – деп тіл қатады.

Бұл шумақта дәстүрлі поэтикалық сәлемнің, бейнелі теңеудің, ақынға деген құрметтің анық көрінетіні байқалады. Сол сияқты Кененге қарата:

Мойны озған қасқарауда Кенен ақын,
Жасыңнан шыға шапқан жүйрік-ақсың.
Бұл жерден орын алып бұрынырақ,
Барлығы келген жанның біліп апсың, – деуі де ақындардың беделі мен орнын поэтикалық тәсілмен таныту дәстүрінің жалғасып жатқанын көрсетеді. Мұнда дәстүрлі айтысқа тән мадақтау, мінездеу, әлеуметтік-рухани

беделді атау айқын сақталған. Демек, 1920 жылдардың басындағы айтыс мәтіндері бірден түбегейлі өзгеріп кеткен жоқ. Ллар жаңа дәуір талаптарына енсе де, көне поэтикалық арнасын сақтап отырды. Бұл жайт айтыс мұрасының өзгеруі үзік-үзік, күрт емес, біртіндеп жүрген тарихи үдеріс екенін көрсетеді.

Алайда осы мәтіннің ең маңызды қыры – дәстүрлі айтыс өрнегінің ішіне кеңестік саяси ұғымдардың ене бастауы. Әпежектың Шүкітай мен Сәдібекке қарата айтқан сөздерінде жаңа заманның идеологиялық лексикасы анық көрінеді:

Жаныста амансың ба, Шүкітайым,
Кім білер істес болмай кімнің жайын.
Большевик партиясы өсе берсін,
Жетілер кемтік жерім күн-күн сайын.

Сондай-ақ:

Баласы Мүсірептің Садыбегім,
Жаныстан тарап еді арғы тегің.
Кедейдің мен сықылды біреуі едің,

Советтің ұмытпағын асыл тегін, – деген жолдарда «Большевик партиясы», «Совет», «кедей» сияқты жаңа қоғамдық жүйеге тән атаулар айтыс мәтініне тікелей енгені байқалады. Бұл – кеңестік идеологияның ақындар тілінде көрініс таба бастағанының нақты дәлелі. Яғни дәстүрлі суырыпсалма поэзия өз табиғи арнасын сақтағанымен, оның ішкі мазмұнына жаңа саяси бағдарлар сіңе бастаған. Осы тұрғыдан келгенде, аталған қолжазба тек тарихи оқиғаны тіркейтін материал ғана емес, айтыс мәтіндерінің жаңа саяси ортаға бейімделуінің алғашқы белгілерін көрсететін текстологиялық айғақ. Мұндай айғақтар кейінгі кеңестік басылымдардағы идеологиялық қабаттың кездейсоқ емес, ертеректен қалыптасқан үдерістің жалғасы екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Қолжазбада Үмбетәлі ескерткеннен кейін Әпежектың ұмыт қалған ақындарды қайта атауы да ауызша поэтикалық ортадағы экспромттық сипаттың сақталғанын дәлелдейді. Бұл жайт айтыстың жазба әдебиетке тән алдын ала жоспарланған мәтін емес, нақты орындау үстінде толықтырылып, түзетіліп отыратын тірі өнер екенін көрсетеді. Ал Бармақ пен Әпежек арасындағы шағын сөз қағысу дәстүрлі айтысқа тән кекесін, астарлы мін, қарсыласын іліп әкету тәсілдерінің әлі де белсенді екенін көрсетеді. Мәселен, Бармақтың:

Әпежек, бір байғұссың шөлде жатқан,
Көре алмай елдің бетін шөлдеп жатқан, – деп қарсыласын кеміту

үлгісін танытса, Әпежектың:

Айналмай сөзге тоқта, Бармақ,

Бізге де сөз кезегі жоқ па, Бармақ? – деп жауап беруі айтыстың табиғи бәсекелік болмысын аңғартады. Бірақ осы сөз қағысының соңында

Бәрібаевтың Бармақты тоқтатып, «Совет елі жасаса сен де жаса» деп жұбату айтуы, одан кейін Әпежекке ат, киім, етік берілуі жаңа билік тұсындағы әлеуметтік риториканың да мәтін мазмұнына араласқанын көрсетеді. Бұдан біз дәстүрлі айтыс табиғаты мен жаңа кеңестік қоғамдық тілдің бір мәтін аясында қатар көрініс тапқанын көреміз. Бұл, бір жағынан, ауызша поэтикалық дәстүрдің өміршендігін танытса, екінші жағынан, жаңа идеологияның халықтық мәтінге ену жолдарын байқатады.

Осы деректерге сүйене отырып, 1920 жылдардағы айтыс мәтіндері бір жағынан дәстүрлі поэтикалық қалпын сақтаса, екінші жағынан олардың мазмұнына кеңестік идеологияның алғашқы белгілері ене бастағанына түйіндеуге болады. Бұл құбылыс кейінгі айтыс нұсқаларында жиілеп көрінетін саяси-идеологиялық қоспалардың, редакторлық түзетулер мен мазмұндық бейімдеулердің тарихи алғышарттарын танытады. Сондықтан 736-бума, 2-дәптерде сақталған бұл материалды айтыс мәтіндерінің кеңестік кезеңде өзгеріске түсуінің бастапқы сатысын дәлелдейтін маңызды архивтік айғақ ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар бұл дерек айтыс мәтіндерінің өзгеруі тек кейінгі редакторлардың араласуынан туған жоқ, оның алғашқы негізі кеңестік дәуірдің басында-ақ қоғамдық-идеологиялық орта өзгеруімен бірге қалыптаса бастағанын көрсетеді.

XX ғасырдағы айтыс мәтіндерінің мазмұндық және пішіндік тұрғыдан өзгеріске түсуі ең алдымен қоғамдық-саяси жағдайдың түбегейлі ауысуымен байланысты болды. Осыны нақтылай түсетін деректердің бірі – «Бәйімбет пен Бақтыбай» айтысының Қ. Саттаров нұсқасы мен кейінгі жинақтағы мәтіндерін салыстыру нәтижелері екені анық. Бұл салыстыру айтыс мәтіндерінің тек ауызша варианттылық заңдылығымен ғана емес, жариялану кезеңіндегі саяси, идеологиялық және редакторлық ұстанымдармен де тығыз байланысты өзгергенін көрсетеді. Мысалы, «Бақтыбай мен Бәйімбет» айтысының Қ. Саттаров нұсқасы (ӘӨИ Қ: 920/23) мен кейінгі жинақтағы [120, 314] мәтінін салыстыру бұл шығарманың әртүрлі тарихи кезеңдерде әрқилы мәтіндік өңдеуден өткенін көрсетеді. Нұсқалар арасындағы құрылымдық, мазмұндық және тілдік айырмашылықтар – кездейсоқ ауытқу емес, керісінше айтыс мәтінінің тарихи қозғалысын аңғартатын текстологиялық құбылыс. Айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің алғашқы тобы қоғамдық-саяси жағдайдың ықпалымен байланысты көрінеді. Кеңестік кезеңде әдеби мұраларды жариялау барысында мәтіндердің мазмұны сол дәуірдің әлеуметтік құрылымы мен саяси ұстанымдарына бейімделіп берілгені байқалады. Мәселен, Қ. Саттаров нұсқасында қарсыласын жаңа тұрмысқа бейімделді деп сынау сипатында берілген жолдар кейінгі жинақта әлеуметтік дамудың заңды көрінісі ретінде қайта жүйеленеді. Мұнда мәтіннің бастапқы тұрмыстық-поэтикалық өзегі өзгермегенімен, оның мағыналық бағдары басқаша қырынан оқыла бастайды. Демек, мәтін бір жағынан ескі қалпын сақтайды, екінші жағынан жаңа қоғамдық түсіндірмеге бағынады.

Нұсқалар арасындағы айырмашылықтардың екінші бір маңызды себебі – айтыс мәтіндерінің белгілі бір тарихи кезеңнің идеялық сұранысына сәйкес қайта сұрыпталуы. Мәселен:

Арам шошқа етін жеп,
Шикі-піскен бөлке жеп...– деген жолдар дәстүрлі таным тұрғысынан айтылған сын сипатында берілсе, кейінгі нұсқада:

Орыс деген халық бар,
Сөйлер сөзде парық бар...
Қазақ барып алады

Одан керек-жарағын, – түрінде жаңа қоғамдық қатынастарды түсіндіретін әлеуметтік ой деңгейіне көтерілген. Бір қарағанда бұл тек мазмұндық алмастыру сияқты көрінгенімен, шын мәнінде мұнда мәтіннің идеялық бағыты өзгеріп тұр. Алғашқы нұсқада жат құбылыс ретінде бағаланған жаңа тұрмыс кейінгі редакцияда әлеуметтік қажеттілік пен өркениеттік бейімделудің белгісі ретінде ұсынылған. Сондықтан мұндай өзгерістер жай сөз ауыстыру емес, мәтіннің ішкі бағалау жүйесінің, яғни идеялық өзегінің өзгеруі болып табылады. Осыдан айтыс мәтіндерінің кейінгі басылымдарында мазмұндық сұрыптау саналы түрде жүргізілгенін аңғаруға болады.

Айтыс мәтіндеріндегі өзгешеліктердің үшінші бір маңызды қабаты редакторлық сұрыптаумен байланысты. Қ. Саттаров нұсқасында айтыстың оқиғалық контексті кең көлемде сақталып, ақындардың кездесу жағдайы, психологиялық ахуалы мен тұрмыстық детальдары егжей-тегжейлі баяндалса, басылым нұсқасында бұл қабаттар ықшамдалып, мәтіннің поэтикалық өзегі ғана қалдырылған. Мәселен, басылым мәтінінің:

Ассалаумағалейкүм, Бақтыбай,

Бағарыңыз көбейсін... – деп бірден басталуы редактордың мәтінді композициялық жағынан жинақтап, поэтикалық қақтығысты алдыңғы орынға шығарғанын аңғартады. Яғни кейінгі басылымдарда оқиғаға қатысты кең түсіндірмелер емес, оқырман үшін тікелей көрінетін айтыс өзегі алға қойылған. Мысалы: «Бес ешкілік кедейсің» жолының «Бес ешкілі кедейсің» түрінде берілуі мәтінді әдеби қалыпқа түсіру әрекетінің нәтижесі деуге болады. Мұндай түзетулер мәтіннің мазмұнын өзгертпегенімен, оның поэтикалық құрылымын біріздендіруге бағытталған. Сондықтан айтыс мәтіндерін салыстырғанда, мазмұндық айырмашылықпен қатар, композициялық және тілдік ықшамдаулардың да ескерілгені жөн. Бұлар айтыстың көркемдік табиғатын ғана емес, оны қабылдау тәсілін де өзгертеді.

Айтыс мәтіндерінің өзгеруіне ықпал еткен келесі ірі себеп – кеңестік идеологияның күшеюі. 1920-40 жылдардан бастап айтыс кеңес өкіметінің үгіт-насихат құралына айналып, таптық жіктеу, кедей мен байды қарсы қою, партияны, Ленинді, Октябрьді мадақтау сияқты сарындар тұрақты тақырыпқа

айналды. Демек, айтыс өзінің дәстүрлі сыншыл, әлеуметтік ойшыл табиғатын сақтай отырып, жаңа биліктің риторикалық мүддесіне де қызмет ете бастады. Соғыс жылдарында айтыс мәтіндерінің өзгерісі жаңа бір сипат алды. 1941-45 жылдары айтыс патриоттық рух көтерудің, тыл еңбегін жандандырудың, жұртты ортақ мақсатқа жұмылдырудың аса тиімді құралы ретінде қарастырылды. Бұл кезеңде мәтіннің үгітшілдік, публицистикалық, ақпараттық қыры бұрынғыдан да күшейді. Сондықтан кеңестік дәуірдің әр кезеңінде айтыс мәтіндерінің өзгеру қарқыны мен мазмұны да сол тарихи кезеңнің нақты саяси мұқтажына қарай құбылып отырғанын байқаймыз. Яғни айтыс мәтінінің өзгерісі бір мезетте поэтикалық, идеологиялық және функционалдық сипат алды.

Осы үдерістерді Жамбыл айтыстарының мәтіндік тарихынан да анық көруге болады. Жамбыл айтыстарының бірқатарында мәтіндік алшақтықтардың тым аз ұшырасуы олардың бастапқы көркемдік болмысының салыстырмалы түрде тұрақты сақталғанын көрсетеді. Мәселен, «Жамбыл мен Айкүміс» айтысының жарияланған нұсқалары арасында елеулі айырмашылық байқалмайды, тек жекелеген сөз тұлғаларының берілуінде ғана өзгешелік бар [119, 455]. Мәтіндегі «сөзге қасаң», «іске тосаң» тәрізді қолданыстардың барлық жинақтарда «сөзге қашақ», «ішке тосаң» түрінде берілуі мәтінді көшіру немесе жариялау үдерісінде орын алған редакциялық ауытқудың белгісі ретінде қарастырылуы мүмкін. Мұны М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында сақталған машинкаға басылған нұсқа да растайды (ӘӨИ: Қ.160). Бұл мысал бізге кейбір өзгерістердің терең идеологиялық өңдеуден емес, мәтінді көшіру мен жариялау тәжірибесінен туындаған ұсақ редакциялық ауытқулар екенін де көрсетеді. Сол арқылы барлық айырмашылықты бірден саяси не идеологиялық фактормен түсіндіру дұрыс еместігі байқалады.

Ал жекелеген мәтіндерде редакторлық ықпал әлдеқайда айқын аңғарылады. Соның бір мысалы – «Жамбылдың Бақтыбай ақынмен танысуы» мәтіні. 1953 жылы баспаға әзірленген машинкаға басылған нұсқада (ӘӨИ: Қ.440) айтыс соңындағы:

Майкөт ақын, Құлмамбет,

Орын берді қасынан.

Майлықожа, Құлыншақ

Пірім еді бас ұрған, – деген шумақтың үстінен сызылғаны көрсетілген. Соның нәтижесінде бұл шумақ 1955 ж. [124], 1957 ж. [125] жинақтарға енбей, тек 1982 жылдан бергі басылымдарда [126] ғана қайта қалпына келтірілген. Бұл дерек мәтін тағдырының тек ауызша дәстүрмен шектелмей, құрастырушылар мен редакторлардың таңдауына да тікелей тәуелді болғанын дәлелдейді. Бір шумақтың әр дәуірдегі басылымдарға әрқалай енуі мәтіннің баспа тағдыры ғылыми, эстетикалық, кейде идеологиялық сұрыптауға тәуелді болғанын көрсетеді. Сонымен қатар мұндай айырмашылықтар мәтінді жариялау тарихын арнайы текстологиялық нысан ретінде қарастырудың қажеттілігін айқындайды.

Осындай сипат «Жамбылдың Майкөтпен дидактасу» мәтінінен де байқалады. Айтыстың әртүрлі басылымдарын салыстыру барысында тек 1982 жылғы [126] жинақта Жамбылдың алғашқы кезегінің алдына 15 жолдық кіріспе өлеңнің қосылғаны анықталады. Алайда бұл тармақтардың қай дереккөзден алынғаны жайында ешқандай түсінік берілмеген. Оның үстіне М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорындағы қолжазба нұсқаларымен (ӘӨИ: Қ.160, 440, 444) салыстырғанда, аталған жолдардың түпнұсқада жоқ екені байқалады. Сондықтан мәтінді бастапқы қалпын сақтай отырып, Майкөттің амандасуынан басталатын нұсқаны негізге алу орынды деп танылады. Бұл жағдай кейінгі басылымдарда көркемдеп толықтыру тәсілі де қолданылғанын көрсетеді. Басқаша айтқанда, кей редакторлық өзгерістер қысқарту арқылы емес, толықтыру арқылы да жүзеге асқан. Бұл – мәтінді «жетілдіру» ниеті кейде түпнұсқалық болмысқа қайшы келуі мүмкін екенін аңғартатын маңызды мысал.

Редакторлық ықпал мәтін атауларының өзгеруінен де көрінеді. Мысалы, «Жамбылдың Шыбыл шалға айтқаны» мәтіні алғаш 1946 жылғы [127] жинақта «Жүнісбайға жүгіну» атауымен жарияланған. Ал 1953 жылы (ӘӨИ: Қ.440) баспаға дайындалған машинкамен терілген нұсқада құрастырушылар осы атаудың үстін сызып, қара қаламмен «Жамбылдың Шыбыл шалға айтқаны» деп өзгерткен. Осы тұста айта кететін болсақ 1953 жылы Жамбыл Жабаев шығармаларының жеке көптомдық басылымы жарық көрген жоқ. Бұл жылға қатысты дерек ретінде ғылыми айналымда көбіне М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында сақталған баспаға дайындалған машинкамен терілген мәтіндер (ӘӨИ: Қ.440) пайдаланылады. Ал Жамбыл шығармаларының ресми көптомдық жинағы 1955 жылдан бастап жариялана бастады. Кейін 1955 жылдан бастап басылымдардың басым бөлігінде осы жаңа атау орныққан. Демек, мәтіннің мазмұны ғана емес, атауының өзі де кейінгі редакторлық ұстанымға сәйкес қайта белгіленген. Бұл жайт редакторлық ықпалдың тек тармақ немесе шумақ көлемінде ғана емес, мәтіннің тұтас қабылдану формасына да әсер ететінін көрсетеді. Мәтін атауының ауысуы сол туындының мазмұндық акцентін де өзгертіп жібереді.

Айтыс мәтіндеріндегі ең күрделі текстологиялық түйіндердің бірі «Құлмамбет пен Жамбыл» айтысына қатысты. 1931 жылы [128] С. Сейфуллин жариялаған нұсқа осы айтыстың алғашқы басылымы болғанымен, ол ұзақ уақыт бойы Жамбылдың жеке жинақтарына енгізілмеген. Зерттеуші Р. Әбдіғұловтың пайымдауынша, дәл осы нұсқада 1940 жылғы басылымға тән редакциялық белгілердің болмауы оның Жамбылдың өз айтуына анағұрлым жақын екендігін аңғартады [109]. Бұл тұжырым 1931 жылғы жарияланымның түпнұсқалық сипатын айқындауға негіз болады. Мұнда кейінгі басылымдарда қалыптасқан редакторлық және идеологиялық сүзгілердің әлі толық іске қосылмағаны байқалады. Сондықтан аталған нұсқа айтыстың бастапқы көркемдік қабатын тануда ерекше маңызға ие.

Сонымен бірге Орталық ғылыми кітапхананың Қолжазбалар және сирек кітаптар қорында сақталған 1935 жылғы Үмбетәлі Кәрібаев нұсқасы (ОҒК:

Қ.317) мен 1940 жылғы [129] басылымды салыстыру мәтіннің кейінгі жарияланымда елеулі түрде өңделгенін аңғартады. Зерттеу барысында 1940 жылғы жинақты даярлау кезінде 1935 жылғы қолжазба негізгі арқау болғанымен, оның арасына 1931 жылғы С. Сейфуллин жариялаған нұсқаның жекелеген шумақтары, тіпті тұтас айтыс кезектері де енгізілгені анықталған. Бұл жайт құрастырушылардың бұрын жарияланған мәтіндерді жаңа нұсқаға кіріктіру тәсілін қолданғанын көрсетеді. Сонымен қатар айтыстың көркемдік сапасын арттыру немесе оны жаңа идеологиялық талаптарға лайықтау мақсатында редакциялық өңдеулер жүргізілгені де байқалады. Мәселен, «Ал, Қадір, атыңыздан, әуел Қадір» деген жолдың «Қызғанша айғай шығып, едім салғыр» түріне, «Құдайдан шейіт болып, қаза жеткен» деген тіркестің «Халық үшін шәйіт болып» болып өзгертілуі осының айғағы. Мұндай өзгерістер сөз таңдауға ғана емес, мәтіннің дүниетанымдық негізіне де әсер еткен. Демек, мәтіннің ішкі семантикасы да редакторлық және идеологиялық қысымға түскен.

Мәтіндегі байларды мадақтайтын тұстардың өзгертілуі идеологиялық сұрыптаудың нақты көрінісі болып табылады. Жамбылдың:

Мен де салам байымды,
Мен де байдан ап жүрмін,
Азын-аулақ шайымды – деген жолдары кейінгі нұсқада:

Мен де алдыңа тартайын,
Мақтан қылар жайымды,
Арқаларсың уайымды – түрінде берілген.

Сол сияқты

Менің Құттықсейіт байым бар,
Қайтетуғын ойың бар? –

деген тармақтардың

Ел байлығын қаптатсам,

Болатұғын тойың бар, – болып өзгертілуі нақты бай есімдерін жалпыланған әлеуметтік ұғыммен алмастыруға бағытталғанын көрсетеді. Мұндай түзетулер мәтіндегі жеке тұлғаны дәріптеу реңкін әлсіретіп, оны кеңестік идеологияға үйлесімді мазмұнға икемдеу мақсатын көздегені байқалады. Демек, идеологиялық сұрыптау көбіне нақты антропонимдерді әлеуметтік категориялармен алмастыру, жеке байды мадақтауды жалпы қоғамдық сипаттағы риторикамен алмастыру арқылы жүзеге асқан. Бұл үдеріс айтыс мәтіндерінің таптық тұрғыдан «тазартылғанын» аңғартады.

Осы бағыттағы өзгерістер 1940 жылғы жинақта да айқын көрінеді [129]. Атап айтқанда, Жамбылдың кейбір кезектеріне байды сынайтын, ерлік пен ел бірлігін, батырлық пен татулықты дәріптейтін жаңа жолдар енгізілген. Мысалы, түпнұсқада кездеспейтін:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,
Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.
Қарынбайдай сарандар толып жатыр,

Оны мақтап әуре болмай жөніңе қайт! – деген тәрізді тармақтардың кейіннен қосылғаны көрсетіледі. Мұндай қоспалар мәтіннің поэтикалық болмысына ғана емес, оның идеялық бағдарына да ықпал етіп, айтысты кеңестік игілік ұстанымдарына жақындату қызметін атқарған. Яғни кейінгі редакторлық әрекет тек қысқарту немесе ауыстыру ғана емес, мәтінге жаңа шумақтар енгізу арқылы да идеологиялық бағдарды күшейткен. Бұл – кеңестік басылымдардың кейде мәтінді түсіндіруші ғана емес, оны қайта құрастырушы рөл атқарғанын көрсетеді.

«Жамбыл мен Сарбас» айтысының қолжазба және басылым нұсқаларын салыстыру да редакторлық өңдеудің ауқымын нақты айқындайды. Сабыр Шарипов жазып алған 1927 жылғы қолжазба нұсқасы (ОҒК: Қ.645/3) мен 1940 жылғы басылымды салыстыру барысында мәтіннің едәуір қысқартылып, буын саны мен ұйқасы бір жүйеге түсіріліп, көркемдік тұрғыдан редакцияланғаны анықталған. Қолжазбадағы көптеген тармақтардың үстінен сызылуы, сол сызылған бөліктердің 1940 жылғы жинаққа енгізілмеуі, ал сызылмаған жерлердің басылым нұсқасында сақталуы бұл пайымдауды нақтылай түседі. Бұдан шығатын қорытынды – баспаға дайындау үдерісінде айтыстың толық түпнұсқалық құрылымы емес, ықшамдалған және әдеби қалыпқа түсірілген нұсқасы таңдалған. Бұл мысал редакторлық сұрыптаудың айтыстың буын өлшеміне, ұйқас жүйесіне, жалпы көркемдік пішініне дейін әсер еткенін көрсетеді.

Осылайша, Жамбыл айтыстарының қолжазба және басылым нұсқаларын өзара салыстыру мәтіндік өзгерістердің бірнеше негізгі себептен туындағанын көрсетеді. Біріншіден, редакторлық түзету мен әдеби нормалау үдерісі байқалады. Артық деп танылған шумақтарды қысқарту, кіріспе не қорытынды бөліктерді алып тастау, сөз тұлғаларын әдеби нормаға сәйкестендіру жүзеге асқан. Екіншіден, идеологиялық сұрыптау анық көрінеді: байларды мадақтайтын, діни реңкке ие немесе нақты жеке есімдерге негізделген тұстар өзгертіліп, олардың орнына әлеуметтік жалпылау мен кеңестік ұғымдарға жуық мазмұн берілген. Үшіншіден, мәтінді қайта құрастыру құбылысы орын алған: әр кезеңдегі жарияланымдарда әртүрлі нұсқалар араласып, бір нұсқаның шумақтары екінші нұсқаға кірістірілген. Бұған қоса, кейбір өзгерістер саяси ахуалдың тікелей ықпалымен жүзеге асса, енді бір бөлігі мәтінді жаңа оқырманға бейімдеу, баспаға ыңғайлау және әдеби бірізділікке түсіру мақсатынан туған. Сондықтан айтыс мәтіндерінің өзгерісін бір ғана себеппен түсіндіру мәтіннің табиғатын толық ашпайды.

М. Әуезовтің кеңестік кезеңдегі айтыста суырыпсалмалықтың әлсірей бастағанын айтуы да осы өзгерістің табиғатын дәл аңғартады [130, 22]. Бұл пікір айтыстың тек мазмұны емес, орындалу табиғаты да өзгергенін көрсетеді. Яғни кеңестік дәуірде айтыс біртіндеп табиғи экспромттық өнерден алдын ала

ұйымдастырылатын, белгілі бір мазмұндық бағдарға бағынатын сөз сайысына айнала бастады. Мұндай өзгеріс айтыстың мәтіндік тұрақтануына әсер еткенімен, оның табиғи суырыпсалмалық қуатын әлсіретті.

Айтысты ұйымдастырып өткізуде де жаңалық аз болған жоқ. Ең алдымен, айтысты суырыпсалма дәстүріндегі қалыпты арнасына қайта аударуға зер салынды. Сондай-ақ ақындарды дарын-қабілеті мен жас ерекшеліктеріне қарай бөліп, жұптастыруға да ерекше мән берілді. Бұл республикалық айтыстың көркемдік, мазмұндық сапасының артуына қолайлы жағдай жасады. Сөйтіп, айтыстың қоғамдық-әлеуметтік мәні ұштала түсті. Бұл туралы әдебиетші М. Дүйсенов сол жинақта: «Айтыс заман, қоғам, адам туралы бүгінгі күннің шындығын мол қамти алады. Жеке бастың ғана емес, сонымен бірге қоғамдық мәні бар жайлар бірінші кезекте тұрады. Алқа топта ақын аузымен айтылатын өткір шындық салмағы да оңай болмаса керек. Міне, бұлардың бәрі айтыс өнерінің саяси, әлеуметтік, идеологиялық және тәрбиелік мәні айрықша көрінеді» [131, 7] – деп жазған еді.

Осы пікірлерді қорыта келгенде, айтыс мәтіндеріндегі өзгерістерді бір ғана фактормен түсіндіру жеткіліксіз екені анық көрінеді. Сондықтан айтыс мәтіндеріндегі өзгешеліктерді жай варианттық ауытқу деп емес, тарихи кезеңнің саяси, идеологиялық және редакторлық талаптары аясында қалыптасқан күрделі текстологиялық құбылыс ретінде қарастыру қажет. Дәл осы тұрғыдан қарағанда, қолжазба қорларындағы материалдар мен баспа нұсқаларын қатар салыстыру айтыс мұрасының тарихи тағдырын, көркемдік эволюциясын және мәтіндік өзгеру құрылымын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

III тарау бойынша тұжырым

Зерттеу жұмысының үшінші тарауында Жетісу ақындар айтысының мәтіндерінің қолжазба қорларында сақталған және басылым нұсқалары текстологиялық тұрғыдан салыстырылып, олардың көпнұсқалылық сипаты жан-жақты талданды. Салыстыру нәтижесінде айтыс мәтіндерінің мазмұндық, құрылымдық, көлемдік және тілдік айырмашылықтар болатыны анықталды. Бұл ерекшеліктер айтыс мәтіндерінің ауызша таралу дәстүрімен, әртүрлі орындаушылардың шығармашылық қатысуымен және мәтіндердің әр кезеңде хатқа түсуі мен жариялану жағдайларымен байланысты екені айқындалды.

Тарау барысында Сүйінбай мен Тезек төре, Сүйінбай мен Қатаған, Сүйінбай мен Арыстанбек, Құлмамбет пен Түбек, Құлмамбет пен Майкөт, Құлмамбет, Түбек, Тезек ақындардың айтыстары, сондай-ақ Бақтыбай мен Бәйімбет, Бақтыбай мен Тезек төре айтыстарының нұсқалары өзара салыстырылып, олардың мәтіндік қалыптасу тарихы сараланды. Нұсқалар арасындағы айырмашылықтардың бір бөлігі айтыстың орындаушылық табиғатымен байланысты болса, енді бір бөлігі мәтіндерді хатқа түсірушілер мен жариялаушылар тарапынан енгізілген өзгерістер нәтижесінде қалыптасқаны анықталды.

Сонымен қатар айтыс мәтіндеріндегі өзгерістердің саяси, идеологиялық және редакторлық себептері нақты деректер негізінде көрсетілді. Кеңестік кезеңде айтыс мәтіндерінің мазмұнына енгізілген түзетулер, әлеуметтік тақырыптардың күшеюі, кейбір дәстүрлі мазмұндық қабаттардың қысқартылуы немесе өзгертілуі мәтіндердің бастапқы қалпына әсер еткені байқалды. Бұл жағдай айтыс мәтіндерінің тарихи-мәдени контекстпен тығыз байланыста қалыптасқанын көрсетеді.

Текстологиялық салыстыру нәтижесінде айтыс мәтіндерінің бастапқы үлгіге жақын нұсқаларын айқындауға мүмкіндік беретін негізгі белгілер анықталып, олардың мәтіндік құрылымының тұрақты және өзгермелі қабаттары сараланды. Осы арқылы Жетісу ақындар айтысының мұрасын ғылыми тұрғыдан жүйелеудің және олардың мәтіндік табиғатын тереңірек танудың жолдары нақтыланды.

Қорыты айтқанда, Жетісу ақындар айтысының мәтіндерінің көпнұсқалылық сипатын анықтау, қолжазба және жарияланған нұсқаларды текстологиялық тұрғыдан салыстыру және мәтіндік өзгерістердің себептерін айқындау айтыс мұрасының қалыптасу тарихын ғылыми негізде түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл нәтижелер айтыс мәтіндерін ғылыми айналымға енгізу мен оларды нұсқалық тұрғыдан зерттеу бағытындағы маңызды нәтижелердің бірі деп санауға болады.

Қорытынды

Қазақ ауыз әдебиетінің синкретті табиғатын айқын бейнелейтін айтыс өнері – ұлттық рухани мәдениеттің тарихи жадын, қоғамдық ой-санасын және көркемдік дүниетанымын танытатын күрделі поэтикалық құбылыс. Осы тұрғыдан алғанда Жетісу ақындар айтысының мұрасын көпнұсқалылық және текстологиялық салыстыру негізінде зерттеу айтыс мәтіндерінің қалыптасу табиғатын ғылыми тұрғыдан айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында айтыс өнерінің поэтикалық-коммуникативтік сипаты, синкретті жанр ретіндегі ерекшеліктері және ұлттық мәдениеттегі қызметі теориялық тұрғыдан жүйеленіп, айтыстың эстетикалық, әлеуметтік және этикалық қызметтері біртұтас көркемдік жүйе ретінде қарастырылды. Айтыстың ауызша импровизацияға негізделген диалогтық құрылымы, орындаушылық сипатымен сабақтас мәтіндік табиғаты және қоғамдық пікір білдірудегі қызметі оның ұлттық мәдениеттегі орнының айрықша екенін дәлелденді. Сонымен қатар айтыстың жиналу, жариялану және зерттелу тарихын саралау нәтижесінде бұл жанрдың ғылыми айналымға түсу кезеңдері айқындалып, айтыстанудың дербес ғылыми сала ретінде қалыптасу үдерісі нақтыланды.

Жұмыстың екінші тарауында Жетісу айтыс мектебінің қалыптасу ерекшеліктері, тұлғалар жүйесі мен шығармашылық сабақтастығы нақты тарихи-әдеби деректер негізінде қарастырылып, Жетісу өңіріндегі айтыс дәстүрінің тұрақты поэтикалық ортаға сүйенген тұтас әдеби мектеп екені дәлелденді. Бұл мектептің қалыптасуында Сүйінбай ақын шығармашылығы жетекші орын алатыны айқындалып, оның дәстүрі Жамбыл, Құлмамбет, Бақтыбай сияқты ақындардың шығармашылық мұрасында жалғасын тапқаны көрсетілді. Сонымен бірге жетісулық айтыскер ақындардың айтысқа қатысу деректеріне негізделген реестр жасалып, олардың шығармашылық сабақтастығы қалыптасу және даму желісі бойынша жүйеленді. Бұл Жетісу айтыс дәстүрінің жетекші тұлғалар жүйесіне, ұстаз–шәкірт сабақтастығына және ортақ репертуарға сүйенген тұтас әдеби мектеп екенін ғылыми тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының үшінші тарауында Жетісу ақындар айтысының мәтіндерінің қолжазба қорларында сақталған және жарияланған нұсқалары текстологиялық тұрғыдан салыстырылып, олардың көпнұсқалылық сипаты мазмұндық, құрылымдық, көлемі талданды. Салыстыру нәтижесінде айтыс мәтіндерінің әртүрлі нұсқаларының қалыптасуына ауызша таралуына, орындаушылық интерпретация және мәтінді хатқа түсірушілер мен жариялаушылардың ықпалы әсер еткені анықталды.

Атап айтқанда, Сүйінбай мен Тезек төре айтысының қолжазба және жарияланған нұсқаларын салыстыру барысында мәтін құрылымының сақталған негізгі өзегімен қатар жекелеген эпизодтардың берілу тәртібі мен көлемінде айырмашылықтар бар екені анықталды. Сол сияқты Сүйінбай мен Қатаған, Сүйінбай мен Арыстанбек айтыстарының нұсқаларында мазмұндық

желінің тұрақты негізі сақталғанымен, жекелеген шумақтардың толықтырылуы немесе қысқартылуы, тілдік өрнектердің өзгеруі байқалды.

Құлмамбет пен Түбек, Құлмамбет пен Майкөт айтыстарының мәтіндерін салыстыру барысында нұсқалар арасындағы айырмашылықтардың бір бөлігі орындаушылық дәстүр ерекшеліктерімен байланысты болса, енді бір бөлігі мәтінді хатқа түсіру және жариялау үдерісіндегі редакторлық өзгерістердің нәтижесінде қалыптасқаны анықталды. Сонымен қатар Құлмамбет, Түбек, Тезек ақындардың айтыстарының нұсқалары арасында мазмұндық толықтырулар мен қысқартулардың кездесуі мәтіндердің тарихи қалыптасу жолын нақтылауға мүмкіндік береді.

Бақтыбай мен Бәйімбет, Бақтыбай мен Тезек төре айтыстарының нұсқаларын салыстыру барысында да мәтіндердің құрылымдық тұтастығы сақталғанымен, жекелеген эпизодтардың берілу ерекшеліктері мен тілдік қолданыстарында айырмашылықтар бар екені анықталды. Бұл ерекшеліктер айтыс мәтіндерінің көпнұсқалылық табиғатын айқындайтын негізгі белгілердің бірі.

Айтыс мәтіндеріндегі нұсқалық айырмашылықтардың қалыптасуына әсер еткен негізгі дәлелі ретінде ауызша таралуы, орындаушылық интерпретация, мәтіндерді хатқа түсірушілердің көзқарасы, сондай-ақ кеңестік кезеңдегі саяси және идеологиялық талаптарға байланысты енгізілген редакторлық түзетулер анықталды. Кеңестік дәуірде айтыс мәтіндерінің мазмұнына енгізілген өзгерістер әлеуметтік тақырыптардың күшеюіне, кейбір дәстүрлі мазмұндық қабаттардың қысқартылуына немесе өзгертілуіне ықпал еткені байқалды. Бұл жағдай айтыс мәтіндерінің тарихи-мәдени контекстпен тығыз байланыста қалыптасқанын көрсетеді.

Текстологиялық салыстыру нәтижесінде айтыс мәтіндерінің тұрақты және өзгермелі қабаттарын айқындауға мүмкіндік беретін негізгі белгілер анықталып, олардың бастапқы үлгіге жақын нұсқаларын анықтаудың ғылыми негіздері ұсынылды. Осы арқылы Жетісу ақындар айтысының мұрасын жүйелі түрде қарастыру қазақ айтысының мәтіндік табиғатын тереңірек тануға және оның қалыптасу тарихын ғылыми тұрғыдан нақтылауға мүмкіндік беретіні дәлелденді.

Қорыта айтқанда, Жетісу ақындар айтысының мәтіндерінің көпнұсқалылық сипатын анықтау, қолжазба және басылым нұсқаларды текстологиялық тұрғыдан салыстыру және мәтіндік өзгерістердің себептерін айқындау қазақ айтыс өнерінің мәтіндік қалыптасу заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері айтыс мәтіндерін нұсқалық тұрғыдан зерттеу бағытындағы ғылыми ізденістерді тереңдетуге және ұлттық әдеби мұраны ғылыми айналымға толыққанды енгізуге негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. Т.18. – Алматы: Жазушы, 1985. – 448 б.
- 2 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. 4-том: Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар, 1924–1930. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 456 б.
- 3 Қазақ халық поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1964. – 415 б.
- 4 Фольклорлық мұра: жиналу, жариялану тарихы. Монография. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 468 бет.
- 5 Жамбыл. Шығармаларының жинағы. 1 том. / Редколлегия: Т. Жароков, Ғ. Орманов, Қ. Сағындықов, Е. Ысмайылов, Ә. Тәжібаев. – Алматы: Қазақ көркем әдебиет баспасы, 1940.
- 6 Айтыс. Қазақтың халық ақындарының айтысы. 1-т. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1960; Айтыс. Қазақтың халық ақындарының айтысы. 2-т. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1960. 3) Айтыс. Қазақтың халық ақындарының айтысы. 3-т. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1960;
- 7 Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. – Т.6. – Айтыс. – Алматы: Ғылым, 1989. – 296 б.
- 8 Қазақтың айтыс өнері (1-кітап). Зерттеу мақалалар жинағы. Құрастырушылар: Жәлел Нұрпейісұлы, Жекең Қауытұлы. – Шыңжаң жастар – өрендер баспасы. Үрімжі, ҚХР. – 2011. – 516 б.; Қазақтың айтыс өнері (2-кітап). Зерттеу мақалалар жинағы. Құрастырушылар: Жәлел Нұрпейісұлы, Жекең Қауытұлы. – Шыңжаң жастар – өрендер баспасы. Үрімжі, ҚХР. – 2011. – 522 б.; Қазақтың айтыс өнері (3-кітап). Зерттеу мақалалар жинағы. Құрастырушылар: Жәлел Нұрпейісұлы, Жекең Қауытұлы. – Шыңжаң жастар – өрендер баспасы. Үрімжі, ҚХР. – 2011. – 504 б.
- 9 Әуезов М. Айтыс өлеңдері // Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор. Т.1. – Алматы: ҚазССР Ғылым академиясының баспасы, 1948.
- 10 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. – Алма-Ата, 1985. – 432 с.
- 11 Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
- 12 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия). – 2-басылым. – Алматы: Білім, 2007. – 112 б.
- 13 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 14 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алма-Ата: Қазақстан, 1974. – 236 б.
- 15 Ахмет Али Йылмаз. Қазақ және түрік халықтарының айтыс жанрының типологиясы: автореферат. – Алматы, 2010. 24-б.
- 16 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973. – 170 б.
- 17 Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1956. – 340 б.

- 18 Ысмайылов Е. Ақындар айтысы // Қазақ әдебиеті. – 1964. – 14 август., 23-б.
- 19 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Білім, 1994. – 29.
- 20 Садырбаев М. Фольклор және Жамбыл. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
- 21 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Білім, 1996. – 304 б.
- 22 Бердібаев Р. Дәстүр тағылымы. – Алматы: Жазушы, 1973; Бердібаев Р. Ғасырлар толғауы. – Алматы: Жазушы, 1974. – 81.
- 23 Радлов V. Образцы тюркской народной письменности. – Режим доступа URL: www.zonakz.net.
- 24 Потанин Г. Материалы для историй Сибири. Режим доступа URL: www.pushkinlibrary.kz
- 25 Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. Алматы: Жалын, 1979.
- 26 Нұрғалиев А. Айтыстың драмалық сипаты // Көкейкесті әдебиеттану. – Астана: Күлтегін, 2003.
- 27 Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 200 б.
- 28 Жармұхамедов М. Айтыс өлеңдерінің текстологиясы жайында. Жинақ: Қазақ әдебиетінің тарихы мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973. – 232 б.
- 29 Dubuisson, E. M. The value of a voice: culture and critique in kazakh aitys poetry. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology). – in The University of Michigan. – 2009. – p. 198.
- 30 Дюбюйсон, Е. М. Ресейдің төрінде, Мәскеудің өзінде // «Егемен Қазақстан» газеті. – 2004. – 30 қазан. – 5-б.
- 31 Қоңыратбаев Ә., Қазақ эпосы және түркология мәселелері, 1987; Нұрғали Р., Көркемдік дәстүр сабақтастығы, 2000.
- 32 Бахтин М.М. «Проблемы поэтики Достоевского», Москва. «Художественная литература» 1972.
- 33 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том, екінші кітап. – Алматы: Ғылым, 1964.
- 34 Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы, Мұраттас, 2001. – 293 б.
- 35 Айтыс. – Т.1. Қазақ ССР ғылым Академиясы М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Алма-Ата, 1964. – 424 б.
- 36 Қазіргі айтыс мақамы (Б. Әлімжанов айтыстары негізінде)». Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы ISSN 2707-9910, ISSN 2788-7979 (online) Филология сериясы. No 2, 2023, 62-69 б.
- 37 Бахтин М.М., Эстетика словесного творчества, 1979.
- 38 Жармұхамедұлы М. Айтыс және дәстүр сабақтастығы, 2001.
- 39 Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1965. - 1 т. – 556 б.
- 40 Сыздық Р. Айтыс: бүгіні мен болашағы. Қазақ әдебиеті, №32, 14.08. 1998.

- 41 Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс. 1-том. «Күлтегін», – Астана. 2014. 48-б.
- 42 Айтыс. 1-том. Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, – Алматы, 1964. 220-221 б.
- 43 Асанов Қ.Д. Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты: монография. – Астана: Фолиант, 2010, 400 б.
- 44 Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: Аударма, 2002, 584 б.
- 45 Мурсалимова Н. Жетісу ақындар айтысының жиналу тарихы (қолжазбалар негізінде) // Керуен, 2022, №2, 75-том, 14–24. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-07>.
- 46 Мұқанов С. Халық мұрасы. Тарихи-этнографиялық шолу. Алматы: Жазушы, XV т., 1979, 380 б.
- 47 Юнг К. Архетип и символ. – Москва: Ренессанс, 1991. – 304 с.
- 48 Halbwachs M. On Collective Memory. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 244 p.
- 49 Дәрібайұлы С. Ақын-жыраулардың шығармашылық тұлға ретінде қалыптасуы және орындаушылық дәстүр: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 64 б.
- 50 Дәрібайұлы С. Сөз асылын саралап. – Алматы: Өлке, 1999. – 68 б.
- 51 Дәрібайұлы С. Ақын-жыраулар поэзиясындағы ислам негіздері (XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы ақын-жыраулардың өлеңдері мен толғаулары бойынша): оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 156 б.
- 52 Mursalimova N., Aça M. Kazak akinlarinin aytilislerinde dinî değerler // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2025. – Sayı 113. – P. 247–266.
- 53 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 41-том: Мақалалар, зерттеулер. 1952-1961 ж. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 288 б.
- 54 Жетісу ақындарының айтысы. Қазақ әдебиеті, 1959 ж. 22 май.
- 55 Ақындар жыры. – Алматы, 1963. – 234 б.
- 56 Алматы ақшамы, 31.X.1989 ж.
- 57 Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы. – Алматы, 1975. – 177-б.
- 58 Алматы ақшамы, 28.X.1989 ж.
- 59 Қазақ әдебиеті, 12 қаңтар, 1990 ж.
- 60 Әселхан, Ерік, Жәниба Қарасаева – Мәңгі көктем. Алматы, 1988 ж.
- 61 Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: Мектеп, 1983. – 246 б.
- 62 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 272 б.
- 63 Сейдеханов К. Қаһарлы сөз қамал бұзады. – Алматы: Ғылым, 1995. – 272 б.
- 64 Бердібаев Р. Айтыс – ақындық мектебі. // «Мәдениет және тұрмыс», №2, 1978.
- 65 Дүйсенов М. Айтыс өнерінің өрісі // Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1976.
- 66 Сейдеханов К. Айтыс – өмір айнасы. – Алматы: Ғылым, 1976.

- 67 Жармұхамедұлы М. Бүгінгі айтыстың бағдары жайында. // «Алматы ақшамы», №69, 23 наурыз, 1989.
- 68 Төлеубердина Г.Т. Көкшенің айтыс өнерінің қалыптасу және даму тарихы. Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». №4(104)/2021.
- 69 Жұртбай Т. Сүресөз. – Алматы: Экономика, 2005. – 400 б.
- 70 Әуезов М. Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. 17-том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 451 б.
- 71 Әлібек Т. Жетісу ақындары. Зерттеулер. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2008. – 220 б.
- 72 Бұлдыбай А.С. Қабан (Қабылиса) жырау. – Алматы: Asran, 2023. – 256 б.
- 73 Мұқанов С. Қазақтың XVIII–XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктері. – Алматы: Арыс, 2002.
- 74 Жетісу энциклопедиясы. – Алматы: Арыс, 2004. – 712 б.
- 75 Уәлиханов Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Наука, 1978. – 2-том. – 367-б.
- 76 Нұрмахан Ж. Қазақтың ақын-жыраулары. – Атырау: Ағатай, 2013. – 408 б.
- 77 Ақын-жыраулар. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1979. – 184 б.
- 78 Қабан жырау / Құраст. Т.Қаупынбаев. – Алматы, 1993.
- 79 Бабалар көзі – даналық көзі / Құраст. О. Исмаилов. – Алматы: Білім, 1996. – 186-б.
- 80 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990.
- 81 Даналар көзі – даналық көзі. – Алматы: Білім, 1996.
- 82 Мәлкеұлы Ә. Дастандар // ӘӨИ. 663-бума, 2-4-дәп.; Даналар көзі – даналық көзі. – Алматы: Білім, 1996. – 46-б.
- 83 Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 356 б.
- 84 Әлібеков Т. Шернияз ақынның қолжазба мұралары. Шернияз Жарылғасұлы және ұлт-азаттық поэзия. Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. (2012). – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің редакциялық баспа бөлімі.
- 85 Садырбайұлы С. Зорларды сөзбен торладым // Қазақ әдебиеті газеті. №35, 1 қыркүйек, 2000.
- 86 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Т.4. – Алматы: Санат, 2005. – 437 б.
- 87 Құлмамбет туралы деректер // М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қоры. – 1040-бума, 2-дәп.
- 88 Дәуітұлы С. Б. Атыханұлы // XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1994.
- 89 Бегалин С. Өмір хикаялары // ҚР Орталық ғылыми кітапханасының Қолжазба қоры. – 644-бума; Жамбыл ақын шығармалары // ҚР ОҒК. – 349-бума, 3-дәптер.

- 90 Құланаян Құлмамбет. Сөзімнің қыл сыймайды арасына... / Құраст. Т.Әлібек. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 108-б.
- 91 Бөлітірік пен Майкөт айтысы // Айтыс. – Алматы: Жазушы. – Т.3. – 1966.
- 92 Жабаев Ж. Тандамалы шығармалары [Құраст. С.Садырбаев, К.Сейдаханов]. – Алматы: Жазушы, 1982. – Т.1. – 212-б.
- 93 Мүптекеев Б., Медеубекұлы С. Жетісудың күйлері. – Алматы: Өнер, 1998.
- 94 Атыханов Б. Ел жарыла көшкенде // ӘӨИ:Қ.380, 1-дәп.
- 95 Әуезов М. Казахское народное творчество и его поэтическое среда // Тамыр. – 2001.
- 96 Нұрпейісұлы К. Заманның бір әуреке салғаны-ай... // Ана тілі, 1992, 18 қазан.
- 97 Әжектің айтысы // ОҒК. 244-бума, 1-дәп.; Айтыс. Т.1. – Алматы: ҚМКӘБ, 1964.
- 98 Медеубеков С. Бірі – зар заман, бірі – халық жауы, бірі – кеңеске қарсы деп... // Ана тілі, 1996, №34.
- 99 Сақалов Т. Алғы сөз // Таңжарық Жолдыұлы. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1992.
- 100 Медеубекұлы С. Өлеңінің шарпыны өрттен мықты // Жетісу, 1990, 20 қазан.
- 101 Алғазыұлы Ш. Көш керуен. – Алматы, 1992.
- 102 Ауэзов М. Казахское народное творчество и его поэтическая среда // «Әуезов үйі» Ғылыми-мәдени орталығы, 286-бума.
- 103 Медеубекұлы С. Жарияланбаған мұралар // Ана тілі, 1996, №34.
- 104 Медеубекұлы С. Өлеңінің шарпыны өрттен мықты // Жетісу, 1990, 20 қазан.
- 105 Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. – Алматы: Ғылым, 1983. – 3 б.
- 106 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Т. 79: Моңғолиядағы қазақ фольклоры. – Астана: «Фолиант», 2011.
- 107 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Т. 90: Ғұрыптық фольклор. – Астана: «Фолиант», 2012.
- 108 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Т. 93: Магиялық фольклор. – Астана: «Фолиант», 2013.
- 109 Жамбыл. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 3-том / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К.І., Елесбай Н., Салтақова Ж., Мүрсәлімова Н. – Алматы: «Brand Book», 2021. – 544 б.
- 110 Қазақ текстологиясы: негізгі мәтін мен авторды анықтау (атрибуция) мәселелері. – Алматы: Литера-М, 2022. – 3-5 б.
- 111 Қазақ өнерінің антологиясы. 25 томдық. Айтыс. Т. I. (Кеңестік кезеңге дейінгі айтыс). Құраст. М. Жолдасбеков, Р. Әлмұханова. – Астана: «Күлтегін», – 2014. – 400 б.

- 112 Аронұлы С. Толық шығармалар жинағы. Құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар: Тоқтар Әлбеков, Нұржұма Елесбай (жауапты шығарушы), Рафат Әбдіғұлов – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2015. – 552 б.
- 113 Аронұлы Сүйінбай. Бөрілі менің байрағым. – 2009.
- 114 Жетісу» газеті, 2005 ж. 17 қыркүйек.
- 115 Жетісу дүлдүлі. – Алматы, – 2015. 118-131 б.
- 116 Сүйінбай Аронұлы. Шығармалары: Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1990.
- 117 Қазақ әдебиеті, 5 қазан, 2001. № 40.
- 118 Нұржекеев Б. Тезек төре – ерек төре // Тезек төре. – Алматы: Жалын, 1996. – 192 б.
- 119 Әлібек Т. «Құланаян Құлмамбет». Монография. Ықшамдалған 2-басылым. / Т. Әлібек – Алматы – «Баспалар үйі» АҚ, 2015. – 272 бет.
- 120 Қазақ өнерінің антологиясы. 25 томдық. Құраст. М. Жолдасбеков, Р. Әлмұханова. Астана, «Күлтегін» баспасы. Айтыс. Т. II. (Кеңестік кезеңге дейінгі айтыс). – 2014. – 400 б.
- 121 Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. – Алматы: Жазушы, 1988. – 352 б.
- 122 Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі томдық. I-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 646 б.
- 123 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті: Әдебиеттік зерттеулер, сын мақалалар, естеліктер. – Алматы: Жібек жолы БҰ, 2011. – 596 б. 111-б.
- 124 Жабаев Жамбыл. Шығармалар жинағы. 3 томдық. 2 том. / Редколлегия: Н.Сауранбаев, О.Нұрмағамбетова, М.Ғұмарова (жауапты ред.), Т.Сыдықов. Құраст. М.Ғұмарова, О.Нұрмағамбетова, З.Сейтғаппарова. – Алматы, 1955.
- 125 Жабаев Жамбыл. Шығармалар: (Шығармаларының толық жинағы, үшінші рет басылып шығуы). / Ред алқасы: М.О. Әуезов, М.Базарбаев, Е.Исмаилов, О.Нұрмағамбетова, М.Ғұмарова. Құраст. О.Нұрмағамбетова, М.Ғұмарова, Т.Сыдықов. – Алматы: Қазақтың мемл. Көркем әдебиет баспасы, 1957.
- 126 Жабаев Жамбыл. 2 томдық шығармалар жинағы: 1 том. Жыр-дастандары. / Құраст.: С.Садырбаев, К.Сейдаханов. – Алматы, 1982.
- 127 Жамбыл. Шығармаларының толық жинағы. 1 том. / Редакциясын карағандар: С.К. Кеңесбаев, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Орманов, Ә.Тәжібаев (редактор). – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекет баспасы, 1946.
- 128 Ескі әдебиет нұсқалары. Құр.С.Сейфуллин. – Алматы, 1931.
- 129 Жамбыл. Шығармаларының жинағы. 1 том. / Редколлегия: Т.Жароков, Ғ.Орманов, Қ.Сағындықов, Е.Ысмайылов, Ә.Тәжібаев. – Алматы: Қазақ көркем әдебиет баспасы, 1940.
- 130 Әуезов М. Совет ақындарының айтысы. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1966. III том. – 620 б.
- 131 Жыр шашу. – Алматы: Жазушы, 1982. – 166 б.

ЖЕТІСУЛЫҚ АЙТЫСКЕР АҚЫНДАРДЫҢ РЕЕСТРІ

1

Аты-жөні: Қабан Асанұлы, Қабан жырау (Қабылиса).

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1733-1824 ж.

Туған жері: Жетісу өңірі.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

1) ӘӨИ: 663, 13-дәптер. «Қабан мен Тұмарша» айтысы (үзінді). Қорға тапсырған –Әбдолзайт Мәлкеұлы. Мәтін араб әрпінде жазылған.

2) ӘӨИ: 920/108-бума. «Таутан мен Қабылиса». Қыдырәлі Саттаров ұйымдастырған «1996 жылғы фольклор экспедициясы».

Ескертпе: Шын аты – Қабылиса. «Жалайыр (Мырза) Қабан ақын» атанады. Сүйінбай ұстаз санаған. Жетісу ақындарының бабасы делінеді. Ел аузында ақынның «Қоянмен айтысы» деген өлеңі сақталған («Адам мен жануарлар айтысы»).

2

Аты-жөні: Таутан.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XVIII ғ.

Туған жері: Жетісу.

Айтысқан қарсыластары: Қабан (Қабылиса).

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

1) ӘӨИ: 920/108-бума, Таутан мен Қабылиса. Қыдырәлі Саттаров ұйымдастырған «1996 жылғы фольклор экспедициясы» жинаған қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері.

2) ӘӨИ: 1122-бума, 165-дәптер. Таутан қыз бен Қаблиса айтысы. 24 бет, кириллица. Қостанай облысы, Жангелдин ауданы, Торғай селосының тұрғыны Құлпейісов Еркін тапсырған ауыз әдебиет үлгілері.

Айтыстарының варианттары: М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында екі түрлі атаумен сақталған нұсқасы бар («Таутан мен Қабылиса», «Таутан қыз бен Қаблиса»).

3

Аты-жөні: Сүйінбай Аронұлы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1815-1898 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қарақыстақ ауылы.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

1) ӘӨИ: 243-бума. «Қатаған мен Сүйімбай». Қолжазба кирилл әрпінде жазылған.

2) ӘӨИ: 337-бума, 2-дәптер. «Сүйімбай – Тезек». Қолжазба араб әрпінде жазылған.

3) ӘӨИ: 337-бума, 3-дәптер. «Сүйімбай – Тезек».

4) ӘӨИ: 337-бума, 4-дәптер. «Сүйімбайдың айтысы». Қолжазба араб әрпінде жазылған.

5) ӘӨИ: 386-бума, 1-дәптер. «Сүйінбайдың Тезекке айтқаны», «Арғын Озипа ақын қыз бен ақын қожа және Сарбас, Құманбет, Сүйімбай ақындардың айтысы», «Сүйінбай мен Жантай» айтысы. Қолжазба машинкада терілген. Қорға тапсырған – Ә.Сариев.

6) ӘӨИ: 386-бума, 3-дәптер. «Сүйінбай ақын мен Қатағанның айтысы», «Сүйінбай мен Тезек айтысы». Қолжазба машинкада терілген. Қорға тапсырған – Ә.Сариев.

7) ӘӨИ: 562-бума. «Сүйінбайдың Тезекке айтқаны».

8) ӘӨИ: 595-бума. «Сүйінбай, Қатаған», «Қаңтарбай мен Сүйінбай», «Сүйінбай мен Тезек», «Сүйінбайдың Тезек төреге айтқан көңілі», «Сүйінбайдың Тезекке тепсінгені», «Сүйінбайдың Мақсұт Жанаққа айтқаны». ОҒК қолжазбасының көшірмесі.

9) ӘӨИ: 622-бума, 1-дәптер. «Қырғыз Қатаған ақын мен қазақ Сүйінбай ақын айтысы». Қолжазба араб әрпінде жазылған.

10) ӘӨИ: 879/4-бума, 66-дәптер. «Сүйімбай – Қатаған». Қолжазба араб әрпінде жазылған.

11) ӘӨИ: 879/5-бума, 86-дәптер. «Сүйінбай – Тезек айтысы». Қолжазба араб әрпінде жазылған.

12) ӘӨИ: 915/2-бума. «Сүйінбай мен Тезек төренің айтысы», «Сүйінбайдың қатағанмен айтысы».

13) ӘӨИ: 952-бума, 4-дәптер. «Сарыбай асында Майкөт ақын мен Жамблдың кездесуі және Сүйінбай ақынның айтқаны».

14) ӘӨИ: 987-бума, 3-дәптер. «Сүйінбай ақынның қырғыз ақындармен айтысқаны (Арыс, Танбек т.б.)». Қолжазба араб әрпінде жазылған.

15) ӘӨИ: 1093-бума, 5-дәптер. «Сүйінбай мен Тезектің айтысы». Мәтін араб әрпінде жазылған.

16) ӘӨИ: 1097-бума, 3-дәптер. «Сүйінбай мен Қатаған айтысы». Машинкада терілген.

17) ӘӨИ: 1258-бума. «Қырғыз ақыны Қатаған мен қазақ ақыны Сүйінбайдың айтысы». Солтүстік Қазақстан облысы, Петропавл қаласындағы Самат Көпеевтің жинаған материалдарының тізімі. Тапсырған – Набиолла Н.

18) ОҒК: 376-бума. Сүйібай мен қырғыз ақыны Қатағанның айтысы. Жинаушысы – Ж. Жантөбетов.

18) ОҒК: 1292-бума. Сүйінбай ақын мен қырғыз ақыны Арыстанбектің айтысы. Жинаушысы белгісіз. 1936 ж. қорға түскен. Араб әрпінде. 1873 ж. қырғыздың ханы Орманның асында болған айтыс.

Аты-жөні: Тезек Төре (Нұралин).

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1820-1879 ж.

Туған жері: бұрынғы Жетісу облысы Қапал уезі Алтынемел өңірі.

Айтысқан қарсыластары: Сүйінбаймен, Түбекпен, Шөже, Дөнен, Бақтыбаймен, Қарқабатпен айтысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

1) ӘӨИ: 301-бума, 6-дәптер. Шөже мен Тезекбайдың айтысы. Ел арасынан жинаған – Жұқашов Белдеубай. 1962 жылы тапсырған – Мәдиев Жұматай. Мәтін кириллицамен жазылған.

2) ӘӨИ: 301-бума, 6-дәптер. Тезекбай мен Шөженің кездесуі айтысы. Ел арасынан жинаған – Жұқашов Белдеубай. 1962 жылы тапсырған – Мәдиев Жұматай. Мәтін кириллицамен жазылған.

3) ӘӨИ: 301-бума, 8-дәптер. Тезекбай мен Орынбайдың қағысуы. Әбілов Тәштәйдің айтуынан жазып алған – Мәдиев Жұматай. Мәтін кириллицамен жазылған.

4) ӘӨИ: 337-бума, 1-дәптер. Сүйімбай – Тезек айтысы. Қолжазба араб әрпінде жазылған. Қорға 1959 ж. түскен.

5) ӘӨИ: 356-бума, 2-дәптер. «Түбек, Тезек, Құлан аяқ (Құлмамбет)» айтыстары. Қолжазба араб әрпінде. Қорға жинап тапсырған – Байбатыров Мұқаш.

6) ӘӨИ: 386-бума, 3-дәптер. Сүйінбай мен Тезек айтысы. Қолжазба кириллицамен жазылған. Мәтінді көшіріп, қорға тапсырған – Сариев Әбдіғали.

7) ӘӨИ: 394-бума. Бақытбайдың Тезек төреге айтқаны Тезек төренің жауабы. Мәтін кириллицада жазылған. Қорға 1959 ж. жинап тапсырған – Д. Төлебаев.

8) ӘӨИ: 879/4-бума, 73-дәптер. Ақанның Тезекбаймен қағысы. Араб әрпінде жазылған. қорға 1981 ж. түскен. Жинаған – Ш. Кәрібаев.

9) ӘӨИ: 879/5-бума, 86-дәптер. Мәтін араб әрпінде жазылған. Қорға 1981 ж. түскен.

10) ӘӨИ: 915-бума, 2-дәптер. Сүйінбай мен Тезек төренің айтысы. (Қазақтың байырғы айтыстары. Құраст: Әбдірәшит Байболатов, жауапты редакторы: Тәліпбай Қабаев. «Шинжаң жастар-өрендер» баспасы, 1985 жылы 1 қазан).

11) ӘӨИ: 920/23-бума. Бақтыбай мен Тезек төренің айтысы. 23-жинаққа 2 июльден 14 июль 1981 жыл аралығында Талдықорған облысының Киров және Талдықорған аудандарында өткізілген фольклор экспедициясының материалдары.

12) ӘӨИ: 950-бума. Бақтыбай ақынның Тезек төремен қақтығысы. Машинкада терілген. Қорға 1986 ж. Қалқа Жапсарбаев тапсырған.

13) ӘӨИ: 1047-бума. Дөнен ақын мен Тезек төренің айтысы. Айтыс араб әрпінде жазылған. Қорға жинап, тапсырғандар: Жаманқараев Ә., Сүпиянұлы

Т., Айжарықов Е., Үмбетов М., Дүтбаев К., Бөжеев Ә., Бекарыстанов З., Тұрғанбаева К., Асанова К.

14) ӘӨИ: 1093-бума. Сүйінбай мен Тезектің айтысы. Айтыс араб әрпінде жазылған. Қорға 1985 жылы түскен.

15) ӘӨИ: 1100-бума, 1-дәптер. Ақын Орынбай мен Тезекбай.

16) ӘӨИ: 1153-бума, 3-дәптер. Тезекбай мен Шөженің айтысы.

17) ӘӨИ: 1203/3-бума «Бақтыбай мен Тезек». Қорға тапсырған – М.Жармұхамедұлы.

18) ОҒК: 425-бума. Бақтыбай ақын мен Тезек төренің айтысы. Қорға тапсырған – Қалқа Жапсарбаев. Мәтін араб әрпінде жазылған.

19) ОҒК: 291-бума. Бақтыбай мен Тезектің айтысы. Қорға тапсырған – Қалқа Жапсарбаев.

20) ОҒК: 425-бума. Бақтыбай ақынның Тезек төремен айтысқаны. Латын әрпінде.

21) ОҒК: 1391-бума. Бақтыбай мен Тезек төренің айтысы. машинкада басылған.

5

Аты-жөні: Құлманбет (Құланаян) Сарыұлы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1826-1903 ж.

Туған жері: Жетісу (Алматы облысының Кеген ауданы).

Айтысқан қарсыластары: Жамбыл

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

1) ӘӨИ: 337-бума, 4-дәптер. «Құлмамбет пен Тезек, Түбек» айтысы. Қолжазба араб әрпінде жазылған.

2) ӘӨИ: 341-бума, 21-дәптер. «Құлмамбет пен Түбек» айтысы.

3) ӘӨИ: 341-бума, 40-дәптер. «Құлыншақтың Құлмамбетпен айтысынан».

4) ӘӨИ: 356-бума, 2-дәптер. «Түбек, Тезек, Құлан аяқ (Құлмамбет)» айтыстары.

5) ӘӨИ: 366-бума, 3-дәптер. «Құлмамбет пен бала Ораз» айтысы. Араб әрпінде. Қорға 1961 ж. тапсырған – Құмар Жүсіпов.

6) ӘӨИ: 411-бума, 12-дәптер. «Құлмамбет пен Майкөт» айтысы. Кирилл әрпінде жазылған.

7) ӘӨИ: 444-бума. «Құлмамбет пен Жамбылдың» айтысы.

8) ӘӨИ: 447-бума. «Құлмамбет пен Жамбылдың» айтысы.

9) ӘӨИ: 857-бума. «Ашубай мен Құлмағамбет» айтысы. Мәтін араб әрпінде жазылған.

10) ӘӨИ: 879/5, 86-дәптер. «Түбек – Құлманбет» айтысы. Мәтін араб әрпінде жазылған.

11) ӘӨИ: 1093, 6-дәптер. «Майкөт пен Құлманбеттің айтысы». Қорға 1985 жылы тапсырған – Ермахан Бердалиев.

12) ОҒК: 316-бума, 1-дәптер. Құлмамбет пен Майкөттің айтысқан сөздері. Жинаушысы – Ү.Кәрібаев. Мәтін араб әрпінде.

13) ОҒК: 316-бума, 2-дәптер. Құлмамбет пен Майкөт ақынның айтысы. Жинаушысы белгісіз. Мәтін араб әрпінде.

14) ОҒК: 317-бума. Жамбыл мен Құлмамбет айтысқаны. Жинаушысы – Ү.Кәрібаев. Мәтін араб әрпінде.

15) ОҒК: 356-бума. Түбек, Тезек, Құлмамбет. Қолжазба араб әрпінде.

16) ОҒК: 240-бума. Құлмамбет, Тезек, Түбек. Қолжазба латын әрпінде.

17) ОҒК. Құлмамбет пен Майкөт ақынның айтысы. Жинаушысы – Ф.Ғабитова. Мәтін латын әрпінде, машинкада терілген.

18) ОҒК. 700-бума. Құлмамбет пен Майкөт ақынның айтысы. Жинаушысы – Жақсыбай Жантөбетов. Мәтін араб әрпінде.

6

Аты-жөні: Дәуренсал Құдабайұлы (Сағышбек).

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1827-1899.

Туған жері: Қазіргі Алматы облысының Күрті ауданы.

Айтысқан қарсыластары: Қырмызы ақынмен айтысқан. Қырмызы – қырғыз елінің Исақ деген атақты батырдың қызы.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

Ескертпе: Халық әншісі, ақын, Жетісудың жеті салының бірі. «Керуен дүние», «Әуелеп ұшқан бозторғай», «Алматы – туған жерім», «Уғай-ай», т.б. әндері бар. К.Әзірбаевтың «Аңыздар сыры» кітабында (1969) ақын туралы деректі әңгіме бар.

7

Аты-жөні: Бақтыбай Жолбарысұлы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: (1841-1906).

Туған жері: Қазіргі Жетісу облысының Талдықорған ауданының Өтебай ауылы.

Айтысқан қарсыластары: Тезек төре, Жамбыл, Мәйке қыз, Арыстан, Әсет, Бәйімбет, Қыпшақбай, Меңлібай, Кербикемен, т.б. айтысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

1) ОҒК: 258-бума, 3-дәптер. Бақтыбай мен Мәйке қыздың айтысқаны. Жинаушысы – Қ.Жапсарбаев. Мәтін араб әрпінде.

2) ОҒК: 239-бума, 1-дәптер. Бақтыбай мен Мәйкенің айтысы. Жинаушысы – Қ.Жапсарбаев. Кирилл әрпінде.

3) ОҒК: 240-бума. Бақтыбай мен Мәйкенің айтысы. Жинаушысы – Е.Сексенбаев. Араб әрпінде.

4) ОҒК: 258-бума. Бақтыбай мен Мәйке қыздың айтысы. Жинаушысы – Ф.Ғабитова. Латын, араб әріптерінде.

- 5) ОҒК: 687-бума, 1-дәптер. Бақтыбай мен Мәйке қыздың айтысы. Тапсырушысы – Қ.Жапсарбаев. Мәтін латын әрпінде.
- 6) ОҒК: 691-бума, 4-дәптер. Арсалаң мен Бақтыбай айтысы. Жинаушысы – Ертай Құлсариев. Мәтін араб әрпінде.
- 7) ӘӨИ: 815-бума. Бақтыбай мен Қыпшақбай айтысы. Жинаушысы – Қаратай Бигожин. Мәтін кирилл әрпінде.
- 8) ОҒК: 275-бума, 1-дәптер. Бақтыбай мен Қыпшақбайдың айтысы. Жинаушысы – Жәмкен Смағұлов. Мәтін араб әрпінде.
- 9) ОҒК: 425-бума, 3-дәптер. Бақтыбай ақын мен Тезек төренің айтысы. Жинаушысы – Қ.Жапсарбаев. Мәтін араб әрпінде.
- 10) ОҒК: 239-бума. Бақтыбай мен Тезек. Жинаушысы – Қ.Жапсарбаев.
- 11) ОҒК: 291-бума. Бақтыбай мен Тезектің айтысы. Жинаушысы – Қ.Жапсарбаев. Машинада терілген.
- 12) ОҒК: 394-бума. Бақтыбай мен Тезек. Жинаушысы – Д.Төлебаев.
- 13) ОҒК: 425-бума, 4-дәптер. Бақтыбай ақынның Тезек төремен айтысқаны. Латын әрпінде.
- 14) ОҒК: 1391-бума. Бақтыбай мен Тезек төренің айтысы. Машинада терілген.
- 15) ОҒК: 240-бума, 1-дәптер. Бейімбет пен Бақтыбай ақынның айтысы. Мәтін араб әрпінде.
- 16) ОҒК: 425-бума, 2-дәптер. Бақтыбай ақынның Бейімбетпен айтысқаны. Кирилл әрпінде.
- 17) ӘӨИ: 240-бума, 1-дәптер. Бейімбет пен Бақтыбай айтысы. Жинаған: Т.Сыдықов. Қолжазба араб әрпінде.
- 18) ӘӨИ: 805-бума, 19-дәптер. Бақтыбай мен Қыпшақбай айтысы.
- 19) ӘӨИ: 911-бума. Бақтыбай ақынның Тезек төреге айтқандары.
- 20) ӘӨИ: 915-бума, 1-дәптер. Бақтыбайдың Тезек төремен айтысы.
- 21) ӘӨИ: 920/23-бума. Бақтыбайдың Түбекпен айтысы. Кирилл әрпінде.
- 22) ӘӨИ: 920/23-бума. Бақтыбай мен Қыпшақбайдың айтысы. Кирилл әрпінде.
- 23) ӘӨИ: 920/23-бума. Бақтыбай мен Тезек төренің айтысы. Кирилл әрпінде.
- 23) ӘӨИ: 950-бума, 7-дәптер. Бақтыбай мен Мәйкенің айтысы.
- 24) ӘӨИ: 950-бума, 7-дәптер. Бақтыбай ақынның Тезек төремен қақтығысы.
- 25) ӘӨИ: 969-бума, 1-дәптер. Бақтыбай мен Өскенбай. Кирилл әрпінде.
- 26) ӘӨИ: 1123-бума, 99-дәптер. Бақтыбай мен Түбектің кездесуі. Кирилл әрпінде.
- 27) ӘӨИ: 1123-бума, 104-дәптер. Бақтыбай мен Жамбылдың танысуы.
- 28) ӘӨИ: 1123-бума, 130-дәптер. Мәйке мен Бақтыбайдың әзіл қақтығысы.
- 29) ӘӨИ: 1203/3 бума. Бақтыбай мен Мәйкенің айтысы.
- 30) ӘӨИ: 1203/3 бума. Бақтыбай мен Тезек.
- 30) ӘӨИ: 1203/3 бума. Байбек пен Бақтыбай.

8

Аты-жөні: Меңлібай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1842 ж.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Бақтыбай Жолбарысұлы ақынмен сөз қағысқан.

9

Аты-жөні: Жамбыл Жабасев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1846-1945.

Туған жері: Қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Жамбыл ауылы.

Айтысқан қарсыластары: Бөлірік, Майкөт, Шөже, Құлыншақ, Қуандық, Майлықожа, Қожантай, Шаншар, Балуан Шолақ тәрізді саңлақ шешен, ақын, әншілермен кездесті. Айкүміс, Бақтыбай, Сары, Сарыбас, Досмағамбет, Құлмамбет, Шашубай секілді майталман ақындармен айтысты.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ОҒК: Қ. 250/2, 250/3, 317/3, 651, 645/3, 645/2. ӘӨИ: Қ. 160, 440, 444, 713.

7

Аты-жөні: Қалабай (Қалдыбай, Қалыбай).

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу.

Айтысқан қарсыластары: Шөжемен айтысқа түскен.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

Ескертпе: Жамбыл ақынның тұстасы, жасы одан үлкенірек болған. Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген. XIX ғасырда өмір сүрген Қалыбай, Жетісу бойынан Қалабай (Қалдыбай, Қалыбай болып та аталатын) ақындар да бар.

10

Аты-жөні: Қыздарбек.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Сүйінбай ақынмен айтысқан.

Ескертпе: Айтысы «Терме» (1925 ж.) жинағында.

11

Аты-жөні: Кескенжал.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу.

Айтысқан қарсыластары: Сүйінбай Аронұлымен айтысқан.

12

Аты-жөні: Тұрсынай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Сүйінбай Аронұлымен айтысқан.

13

Аты-жөні: Қаңтарбай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Атақты Сүйінбай Аронұлымен айтысқан.
Сүйінбаймен айтысынан үзінді:

Кетпей ма ашуланса Дулат қаптап,
Кетпей ме қаптаған соң жерге таптап.
Қасақ аттың төбеліндей Шапырашты,
Көрпенді көсілсеңші бойға шақтап.

Ескертпе: Жетісу-Шығыс Қазақстан жерінде аты белгілі болған. Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген.

14

Аты-жөні: Жайтай (Жансай) Тәті қыз.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Сүйінбай Аронұлымен айтысқа түскен.

15

Аты-жөні: Сәтбай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Жамбылмен кездесіп, сөз айтысқан.

16

Аты-жөні: Қайрақбай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Жамбылмен кездесіп, сөз қағысқан. Қалқа Жапсарбаевпен айтысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӘӨИ. Қ.950, 6-дәптер.
Қайрақбай мен Қалқа айтысы.

17

Аты-жөні: Қожамберді.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Жамбылмен айтысқан.

18

Аты-жөні: Шонды.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Жамбылмен айтысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

19

Аты-жөні: Сары.

Өмір сүрген кезеңі/жылы:

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: 1875 жылдары Жамбылмен сөз қағысқан:

Уа, шырақтар, мен едім
Сарыүйсіннің Сарысы...
Жолы болар жігіттің,
Оңға басар әр ісі.
Түбі жаман дерттің
Ем болмайды дәрісі.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӘӨИ. Қ.969, 1-дәптер.
Жәнібек пен Сарының айтысы.

Ескертпе: Сары ақынның жасы Жамбылдан үлкен. Ол сөзге шешен, ділмәр болған.

20

Аты-жөні: Айкүміс (Ақкүміс).

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қарақастек ауылы.

Айтысқан қарсыластары: Жамбылмен айтысқан. Жамбылдың «Мал бергенге кетіп қаларсың» дегеніне Айкүміс былай деп жауап берген:

Жамбыл-ау, күпінесің неге сонша,
Құтқарып қыз біткенді қалған жанша?

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

Ескертпе: Айтыс Жамбыл кітаптарында жарияланған.

21

Аты-жөні: Арыстан.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Бақтыбай Жолбарысұлы.

Бақтыбай:

Он бір ақын Найманда,

Бірінің аты – Арыстан.

Арыстан:

Арыстан атым жайылған

Жақсы менен жаманға.

Жалайырдың ақыны

Бақтыбайды естіп ем,

Сыйынады деп естіп ем

Қабылиса Қабанға.

...Сыйласқанға не жетсін

Аман менен саламға.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

22

Аты-жөні: Әбдуәли Ноғайбай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Нұрбала қызбен, Бәймен ақынмен айтысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӘӨИ. Қ.1008, 5-дәптер.
«Бәймен мен Арыстан» айтысы.

23

Аты-жөні: Жаңылдық.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісудан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӘӨИ: Қ.1093, 1-дәптер.

Ескертпе: Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген.

24

Аты-жөні: Баймолда.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX.

Туған жері: Талдықорған облысына қатысты. Балқы төңірегі.

Айтысқан қарсыластары: Апырбай ақынмен айтысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

25

Аты-жөні: Баянбай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Талдықорған облысы.

Айтысқан қарсыластары: Тәжібала Ақшалқызымен, т.б. ақындармен айтысқан.

26

Аты-жөні: Бәйбек Ырысалды.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Бақтыбай Жолбарысұлы.

Ескертпе: Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген.

27

Аты-жөні: Назым Бейімбет.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: Жетісу бойынан.

Туған жері: XIX-XX.

Айтысқан қарсыластары: Бақтыбай Жолбарысұлымен айтысқан.

28

Аты-жөні: Бәтима.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: Шамамен XIX аяғы.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Әпешек Соқырұлымен айтысқан.

29

Аты-жөні: Бұрым.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қарғалы ауылы.

Айтысқан қарсыластары: Жамбыл ақынмен сөз сынасқан. Жамбыл Бұрымға ғашық болған. Алайда екеуі қосыла алмаған. Жамбылдың Бұрымға арнаған өлеңі:

Айырылдым арманменен, қайран Бұрым,
Айдай еді толықсыған аппақ нұрың,
Алдандым, аяғымды шалыс бастым,
Білмедім жан ашымас аға сырын.

30

Аты-жөні: Дәмелі.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Талдықорған облысы.

Ескертпе: Айтысқа қатысқан, айтыста айтатын әні болған.

31

Аты-жөні: Ермек.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Құдайберген, Тәсібек, Сара ақындармен айтысқан. Айыстарынан үзінді:

Ермек:

Кім едің менен бұрын той бастаған,
Алдымнан жүйрік аттай ойқастаған?
Той болса бұл өңірде мен бастаушы ем,
Қандай қыз, тәртібі жоқ, далбастаған?

Құдайберген:

Келін боп бұл ауылға Сара келді,
Қолына домбырасын ала келді.
Төлімен Тасыбайды көбейтсем деп,
Ішіне бір баласын сала келді.

Сара:

Еліңде Ермек, Түбек мықты болған,
Құл, қатын сорпасына құпты болған.
Бала тұрсын, төсімде емшегім жоқ,
Еліңде қызың көп пе жүкті болған?!

Тәсібек:

Ауылым өрлей көшіп, ор қыстаған,
Жұғымды малға жайлы жер қыстаған.
Ей, Сара, өтірік айтпай, шыныңды айтшы,
Би болып неше қалмай мөр ұстаған? (С.Тастанбекқызы.

«Тордағы тоты». – Алматы: Жазушы, 1980, 104-111 б.).

32

Аты-жөні: Құдайберген.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Ермек, Тәсібек, Сара ақындармен айтысқан.

33

Аты-жөні: Тәсібек (Тасыбек).

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Құдайберген, Ермек, Сара ақындармен айтысқан.

Аты-жөні: Есдәулет Қандеков.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1887-1971.

Туған жері: Қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданы, «Ақтерек» совхозы.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

1) ӘӨИ. Қ. 498-бума. «Есдәулет Қандеков пен Смағазам Қоразовтың» айтысы.

2) ӘӨИ. Қ. 521-бума, 2-дәптер. «Есдәулет Қандеков пен Смағам Қоразовтың» айтысы.

Аты-жөні: Жаныс.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Майлы Сұлтанғожаұлымен сөз қағысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері:

Ескертпе: Жаныс 20 жасында Жамбылмен айтысқан. Жамбылдың «Жаныс ақынға» деген өлеңі:

Менің пірім – Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай!
Сырлы, сұлу сөздері
Маған тартқан сыйындай!
Сүйінбай деп сөйлесем,
Сөз келеді бұрқырап
Қара дауыл құйындай!
Екпініме кезіккен
Кетер ме екен жығылмай!
Құлаштап бір кетейін,
Көбен құсап тығылмай.
Қашсаң, қуып жетейін,
Бізге жабы бұйым ба-ай!
Селтендеген ақынды
Көрмеуші едім шыбындай.
Кәне, сөйлеп жіберші,
Айтыспағың, шының ба-ай?!
Деп келдің бе Жамбылды
Күнде жеңген Шыбылдай.

Аты-жөні: Әлмен.

Өмір сүрген кезеңі: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Шымкент облысының ақыны Зұлпықар Балғабаевпен айтысқан Әлімен деген ақын әйел айтылады.

Ескертпе: Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген.

37

Аты-жөні: Зинәділ.

Өмір сүрген жылы: 1898-1927 ж.

Туған жері: Жетісудан.

Ескертпе: Үмбетәлі мен Нұриланың айтысы кезінде Зинәділ де айтысқан.

38

Аты-жөні: Зағипа.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӘӨИ. Қ. 1047-бума.
Көтештің Зағипамен айтысы.

39

Аты-жөні: Кербике.

Туған жері: Талдықорған облысы.

Айтысқан қарсыластары: Бақтыбай Жолбарысұлымен айтысқан.
Айтыстан үзінді. Кербике:

Бақтыбай деген ақын сен екенсің,
Ақын атың жайылған сері екенсің.
Біздің үйдің қойшысы өгіз мінер,
Сол қойшымен, ақыным, тең екенсің.

40

Аты-жөні: Күйкентай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісу.

Айтысқан қарсыластары: Оспантай ақын.

Ескертпе: Оспантай ақынмен айтысқаны әзіл-оспақтың үлгісі есебінде алынып жүр. Айтысы жинақтарда жарияланған.

41

Аты-жөні: Құрманғали Өміров.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XX.

Туған жері: Талдықорған облысы, Қаратал ауданы.

Айтысқан қарсыластары: 1943 жылы Артық Жексенбаевпен айтысқан.

42

Аты-жөні: Қатшекей.

Өмір сүрген кезеңі/жылы:

Туған жері: Жетісу бойынан.

Ескертпе: Ақын қыз. Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген.

43

Аты-жөні: Қисық.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғ.

Туған жері: Жетісудан

Айтысқан қарсыластары: Кемпірбаймен айтысқан.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӨӨИ. Қ. 1006-бума.
«Абай мен Қмсық».

44

Аты-жөні: Қуандық.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Ескертпе: Айтыс өнерінің саңлақтарының бірі. Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген.

45

Аты-жөні: Құрама.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Қалқа Жапсарбаевпен айтысқан.

46

Аты-жөні: Қыдыралы (Қыдырәлі).

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Ескертпе: Қыдыралы – Қалқа Жапсарбаевтың ұстазы.

47

Аты-жөні: Мәулімбай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.
Туған жері: Жетісу бойынан.

48

Аты-жөні: Ниязбек.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.
Туған жері: Жетісу бойынан.

49

Аты-жөні: Нұрбала.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.
Туған жері: Жетісу бойынан шыққан ақын қыз.
Айтысқан қарсыластары: Қалқа Жапсарбаевпен айтысқан.

50

Аты-жөні: Нұрсапа.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.
Туған жері: Жетісу жерінен.
Айтысқан қарсыластары: Үмбетәлі Керібаевпен айтысқан.

51

Аты-жөні: Омаркұл Ысқақов (Итақов).
Өмір сүрген кезеңі/жылы:
Туған жері: Қазіргі Алматы облысы, Жамбыл ауданында туған.
Айтысқан қарсыластары: Тәбиямен ақынмен айтысынан үзінді:
Адамдар зерек болмақ, ақылы мол,
Қажыма, ақыл-қайрат – айтқаным сол
Еліңе барған жерде елеулі боп,
Халқына қадірменді, қалаулы бол.

Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӨӨИ. Қ.766-бума, 7-дәптер. «Омаркұл мен Табия» айтысы.

52

Аты-жөні: Оспан.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.
Туған жері: Қазіргі Алматы облысының Жамбыл ауданы.
Айтысқан қарсыластары: Нұриламен, Бақтыбаймен айтысқан.
Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: ӨӨИ. Қ.1059-бума.
«Оспан мен Оразбай және Ұлжан ана».
Ескертпе: Өмірі, шығармашылығы зерттелмеген.

53

Аты-жөні: Сәмет Малайұлы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Алматы облысы.

Айтысқан қарсыластары: Әсет Найманбайұлымен хат арқылы айтысқан.

Ескертпе: Айтыс Әсет «Шығармаларында» (А., «Жазушы», 1968, 1988) жарияланған.

54

Аты-жөні: Сәтина (Сәтима).

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы.

Айтысқан қарсыластары: Бедел Тұрсынбаевпен айтысқан.

Ескертпе: Ақын қыз. Айтысы жарияланған.

55

Аты-жөні: Сайқал Қыз.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Ескертпе: Талай ақындардан топта озған, жүлде алған ақын әйел. Жамбыл ақынның тұстасы.

56

Аты-жөні: Салиқа.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Жамбыл ақынмен айтысқан.

Ескертпе: Ақын қыз.

57

Аты-жөні: Сандыбала.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XX ғасыр.

Туған жері: Жетісудан болуы керек.

Айтысқан қарсыластары: Әбдіғали Сариевпен совет дәуірінде айтысқан.

Ескертпе: Ақын әйел. Шығармашылығы зерттелмеген.

58

Аты-жөні: Тінәлі.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Алматы облысы. Нарынқол өңірінен.

59

Аты-жөні: Толғанай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғ.

Туған жері: Жетісу бойынан.

Айтысқан қарсыластары: Он сегіз жасында Түбек ақынмен айтысқан.

60

Аты-жөні: Төлеміс.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Баянбаймен айтысқан.

61

Аты-жөні: Ұлыбай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Әшім Нұрлыбаевпен айтысқан.

62

Аты-жөні: Нәзипа.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Әшім Нұрлыбаевпен айтысқан.

63

Аты-жөні: Шолпан.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX ғасыр.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Мұрат Мөңкеұлы ақынмен айтысқан.

64

Аты-жөні: Шәріпжамал.

Туған жері: Жетісу бойы.

Айтысқан қарсыластары: Әжек ақынмен айтысқан.

65

Аты-жөні: Әмір Қожабайұлы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: XIX-XX ғ.

Туған жері: Қазіргі Алматы облысы.

Айтысқан қарсыластары: Үкілі қызбен, Шөже Торғаймен айтысқан.

66

Аты-жөні: Райымбеков Мақыш.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1865-1931 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Майтөбе ауылы.

Айтысқан қарсыластары: Үмбетәлі, Қисыбай, Нұрила, т.б. ақындармен айтысқан.

67

Аты-жөні: Жаңабай Құдайбергенұлы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1865-1916 ж.

Туған жері: Бұрынғы Жетісу облысы, Жаркент уезі, Қырғызсай ауылында туған.

68

Аты-жөні: Бөлтірік Атықанов.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1870-1928.

Туған жері: Алматы облысы, Кеген ауданы, Қарабұлақ селосы.

Айтысқан қарсыластары: XIX ғасырдың аяғында әйгілі Майкөт, Әжек ақындармен айтысқан.

Ескертпе: Құлмамбеттің шәкірті.

69

Аты-жөні: Мәулімбай Саяқбаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1870-1934 ж.

Туған жері: Талдықорған облысы, Ақсу ауданы.

Айтысқан қарсыластары: Айтыстарынан ел аузында сақталғаны — қырғыздың ақын қызы Балапанмен айтысы.

70

Аты-жөні: Тәжібай Байбағыұлы.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1870-1945.
Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы.
Айтысқан қарсыластары: Үміт қызбен айтысқан.

71

Аты-жөні: Сара Тастанбекқызы.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1878-1916 ж.
Туған жері: Қазіргі Талдықорған облысы, Қапал ауданы.
Айтысқан қарсыластары: Халық алдындағы беделін оның Біржан салмен атақты айтысы көтереді, басына бостандық алады. Тәсібек, Ермек, Құдайберген, Төребай ақындармен айтысқан.

72

Аты-жөні: Оспантай Есқожаев.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1883-1940 ж.
Туған жері: Алматы облысы, Кеген ауданы, «Үштал» ауылы.
Айтысқан қарсыластары: Күйкентай қызбен айтысқан.
Ескертпе: Күйкентай қызбен айтысы («Айтыс, 1-т., 1965).

73

Аты-жөні: Досмағамбет.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1883-1910 ж.
Туған жері: Қазіргі Талдықорған облысы, Қаратал ауданы.
Айтысқан қарсыластары: Жамбылмен айтысқан.
Қолжазба қорында сақталған айтыс мәтіндері: Ү. Кәрібаев атындағы республикалық әдеби-мемориалдық мұражай қорында «Досмағамбет пен Жамбыл» айтысы сақталған. Айтыс араб әрпінде жазылған.

74

Аты-жөні: Әпешек Соқырұлы (Әпешек, Әбішек).
Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1884 ж.
Туған жері: Жетісудан. Ескі Іле болысының 2-ауылында тұрған.
Айтысқан қарсыластары: Бәтима қызбен айтысқан.

75

Аты-жөні: Әжек Мырзаұлы.
Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1885 ж.

Туған жері: Қазіргі Алматы облысы, Кеген ауданында туған.

Айтысқан қарсыластары: Шәріпжамалмен айтысқан.

76

Аты-жөні: Қалқа Жапсарбаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1886-1976 ж.

Туған жері: Талдықорған облысы, Киров ауданы, Карл Маркс атындағы колхоз.

Айтысқан қарсыластары: Үмбетәлі, Қуат, Есдәулет, Иманжан, Нұрбала, Әбдуәли, Ноғайбай..

77

Аты-жөні: Есдаулет Қандеков.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1887-1971 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, «Ақтерек» совхозы.

Айтысқан қарсыластары: Үмбетәлі, Әзірбаев Кенен, Жантөбетов Жақсыбай, Жапсарбаев Қалқа, Жүргенбаев Әбділда, Мәзқожаев Рахмет.

78

Аты-жөні: Жартыбай Қырықбаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1887-1961 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Қаскелең ауданы, Қарғалы поселкесі.

Айтысқан қарсыластары: Кенен, Үмбетәлі, Әдбіғали.

79

Аты-жөні: Үмбетәлі Кәрібаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1889-1969 ж.

Туған жері: Қазіргі Алматы облысының Жамбыл ауданы.

80

Аты-жөні: Балтағұл Бигелдиев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1891-1971 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Балқаш ауданы, «Желторанғы» совхозы.

Айтысқан қарсыластары: Жетісудың Жамбыл бастаған белгілі ақындарымен жиі араласып, өнер сынасып өскен.

81

Аты-жөні: Қуат Терібаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1891-1952 ж.

Туған жері: Қазіргі Талдықорған облысының Ақсу ауданы.

82

Аты-жөні: Ертай Құлсариев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1892-1958.

Туған жері: Алматы облысы, Іле ауданы.

83

Аты-жөні: Нұрила Әбенқызы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1894-1921.

Туған жері: Алматы облысы, Қаскелең ауданы, Кемертоған ауылы.

Айтысқан қарсыластары: 1918 жылы Бармақ, Арғынбай, Мақыш үшеуімен бір тойда айтысады. Бәрін де жеңген. 1919 жылы Үмбетәлі, Саяділ, Шүкітай, Оспан, т.б. он бір ақынмен кезек айтысып, жүлделі болған

84

Аты-жөні: Саяділ Керімбеков.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1894-1954.

Туған жері: Қазіргі Алматы облысы, Қарасай ауданы.

85

Аты-жөні: Омарқұл Итақов.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1896-1944.

Туған жері: Алматы облысы, Қаскелең ауданы, бұрынғы «Онжылдық Қазақстан» колхозы.

Айтысқан қарсыластары: Тәбиямен айтысқан.

86

Аты-жөні: Тойымбала.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1896 жылы туған.

Туған жері: Қазіргі Талдықорған облысынан.

Айтысқан қарсыластары: Ертеректе Ілияс Жансүгіровпен айтысқан.

87

Аты-жөні: Жұбаныш Бәрібаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1898-1927 ж.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Үмбетәлі мен Нұриланың айтысы үстінде Бармақ ақындар қоса айтысқа Жұбаныш та айтысқан.

88

Аты-жөні: Мұқаш Байбатыров.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1899 ж.

Туған жері: Қазіргі Талдықорған облысы, Қапал ауданы.

89

Аты-жөні: Жолдыбаев Молдабай.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1900-1973 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қарақастек ауылы.

Айтысқан қарсыластары: Мұқаш Байбатыров, Жүнісбек Жолдинов.

90

Аты-жөні: Қаражанова Тәбия Кәрібекқызы.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1900 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Қаскелең ауданы, Жандосов атындағы совхоз.

Айтысқан қарсыластары: Омарқұл, Қыдырбай.

Ескертпе: 1916 жылы жайлауда өткен бір тойда ауылдасы Омарқұлмен айтысып, бұл айтыс кейін төңірекке тарап кеткен. Оны 1936 жылы Тәбияның өз аузынан жазып алған – Саяділ Керімбеков.

91

Аты-жөні: Әбдіғали Сариев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1900-1964 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Аманкелді атындағы совхоз.

Айтысқан қарсыластары: Кенен, Саяділ, Үмбетәлі, Өмірзақ, Есдаулет.

92

Аты-жөні: Дәмеш Берсүгірова.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1905 ж.

Туған жері: Талдықорған облысы, Ақсу ауданы, Бақалы ауылы.

Ескертпе: Жас кезінде айтысқа қатысқан.

93

Аты-жөні: Артық Жексенбаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1905 ж.

Туған жері: Талдықорған облысы, Қаратал ауданы, Бесағаш ауылы, «Бірлік» совхозы.

Айтысқан қарсыластары: 1943 жылы Қараталда Өміров Құрманғали деген ақынмен, 1945 жылы Рүстембеков Темірғалимен (Талдықорған), Жүсіпов Ғұмармен (Гурьев) айтысқан.

94

Аты-жөні: Темірғали Рүстембеков.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1906-1976.

Туған жері: Талдықорған облысы, Талдықорған ауданы, Абай селосы.

Айтысқан қарсыластары: Артық Жексенбаев.

Ескертпе: Темірғали мен Артықтың айтысы 1956 жылы газеттерде жарияланған.

95

Аты-жөні: Әсімхан Қосбасаров.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1916 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Жамбыл ауданы, «Прогресс» совхозы.

96

Аты-жөні: Мұхамедсәлі Бұлдыбаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1922 ж.

Туған жері: Алматы облысы, Іле ауданы, «Іле» астық совхозы.

Айтысқан қарсыластары: Әсімхан Қосбасаров, Әлімқұл Жамбылов сияқты облыстың белгілі ақындарымен айтысқа түскен.

97

Аты-жөні: Арғынбай Көбішұлы (Көпешұлы).

Туған жері: Жетісу бойынану

Айтысқан қарсыластары: Ү.Кәрібаев.

105

Аты-жөні: Ләтипа.

Туған жері: Жетісудан.

Айтысқан қарсыластары: Кенен Әзірбаев.

98

Аты-жөні: Әбікен Сарыбаев.

Өмір сүрген кезеңі/жылы: 1926 ж.

Туған жері: Талдықорған облысы, Гвардия ауданы, Балғалы станциясы.

Айтысқан қарсыластары: Қалихан Алтынбаев, Көкен Шәкеев.

Ескертпе: Қалихан Алтынбаевпен («Ақындар жыры», 1963), Көкен Шәкеевпен (Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы», 1975) жинағында айыстары жарияланған.